

Vårdnad, boende och umgänge

Stöd för rättstillämpning och handläggning
inom socialtjänstens familjerätt

Socialstyrelsen klassificerar sin utgivning i olika dokumenttyper. Denna publikation tillhör **Stöd för rättstillämpning och handläggning**. Det innebär att innehållet kompletterar Socialstyrelsens författningssamling med lagtexter, referat av författningar, motivuttalanden, rättsfallsreferat, beslut från JO, tolkningsexempel, kunskapsunderlag och kommentar m.m. som stöd för rättstillämpning och handläggning av ärenden hos huvudmän och andra vårdgivare.

ISBN 91-7201-817-8
Artikelnr 2003-101-1

Omslag: Fhebe Hjältn
Sättning: Per-Erik Engström
Tryck: Bergslagens Grafiska, Lindesberg, oktober 2003

Förord

Socialtjänstens arbete med familjerättsliga frågor, som samarbetsamtal, avtal och utredningar om vårdnad, boende och umgänge, har stor betydelse för att bidra till separerade föräldrars möjligheter att samarbeta för barnens bästa. Arbetet är också viktigt för att hjälpa föräldrar att själva komma överens, i stället för att viktiga frågor om deras barn ska behöva avgöras av domstol. Många gånger handlar det om svåra avvägningar och bedömningar. Barnen ska vara i fokus och barnens bästa ska vara utgångspunkten. Samtidigt möter socialtjänstens familjerättshandläggare ofta föräldrar i kris som behöver hjälp att kommunicera och att se sina barns perspektiv och behov.

Syftet med boken om Vårdnad, boende och umgänge är att ge vägledning för socialtjänstens arbete med dessa frågor. Den tar upp lagstiftning, förarbeten, rättsfall, JO-uttalanden samt kunskap som baseras på vetenskap och, i huvudsak, erfarenhet från det familjerättsliga området inom socialtjänsten. Socialstyrelsens allmänna råd om handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge (SOSFS 2003:14) ingår i texten.

För arbetet med boken har Socialstyrelsen haft två referensgrupper – dels en grupp med erfarna familjerättshandläggare: Gunilla Cederström, Tomas Törnqvist, Bernt Wahlsten och Kerstin Öberg, dels en grupp med jurister specialiserade på familjerätt: Lena Sandström, Mats Sjösten och Anita Wickström. Ytterligare några erfarna familjerättshandläggare har lämnat synpunkter på texten. Synpunkter har också inhämtats vid en hearing med frivilligorganisationer med anknytning till området. Delar av texten har granskats av Socialstyrelsens vetenskapliga råd Gunvor Andersson och Åke Saldeen.

Boken har dessutom varit ute på remiss till sex länsstyrelser, Svenska Kommunförbundet och Barnombudsmannen. Riksorganisationen för kvinnojourer i Sverige (ROKS) och Sveriges Kvinnojourers Riksförbund (SKR) har lämnat synpunkter på den del av texten som rör våld och kränkningar. De allmänna råd som ingår har varit föremål för sedvanlig remissomgång.

Handläggare vid Socialstyrelsen har varit Eva Elfver-Lindström, Merike Lidholm och Pernilla Krusberg.

Läsanvisningar

Denna publikation innehåller såväl en redogörelse för lagar och förordningar, referat av rättsfall och JO-beslut som rekommendationer och mer vägledande beskrivningar och resonemang.

Socialstyrelsens rekommendationer i form av Allmänna råd ingår i texten. Dessa finns också utgivna i Socialstyrelsens författningssamling (SOSFS 2003:14).

Rättsfallsreferat finns inlagda i texten för att belysa de bedömningar som domstolar gjort i de frågor som redovisas i respektive avsnitt. I bilaga 1 finns även en del ytterligare rättsfall med anknytning till vårdnad, boende och umgänge.

I slutet av boken finns en litteraturförteckning med referenslitteratur och litteratur för vidare läsning samt ett sakregister där man med hjälp av sökord finner hänvisningar till aktuella sidor.

De inledande kapitlen (2 och 3) behandlar i huvudsak lagstiftning, rättsfall, JO-beslut och Socialstyrelsens allmänna råd, vad gäller vård och vårdnad allmänt samt vårdnad, boende och umgänge vid separation. Därefter följer två kapitel (4 och 5) som tar upp mer principiella resonemang som har betydelse för socialtjänstens möte med föräldrar och barn samt barns bästa, barns rättigheter och barnperspektiv. De följande kapitlen (6, 7 och 8) behandlar arbetet med samarbetssamtal, avtal och utredningar kring vårdnad, boende och umgänge.

Ett kapitel (9) behandlar samverkan med andra instanser. Vad som gäller vid verkställighet och överklagande redovisas i kapitel 10. I kapiteln Sekretess samt Handläggning och dokumentation (11 och 12) tas generella frågor upp (medan det mer specifika behandlas under respektive avsnitt om samarbetssamtal, avtal och utredning).

I ett avslutande kapitel (13) berörs frågor om uppföljning och utvärdering av socialtjänstens familjerättsliga verksamhet. Därefter följer sakregister, referenslista samt rättsfall och JO-uttalanden i bilagor.

Förkortningar

BrB	Brottsbalken
Ds	Departementsserien
FB	Föräldrabalken
FL	Förvaltningslagen (1986:223)
FPL	Förvaltningsprocesslagen (1971:291)
HD	Högsta domstolen
JO	Justitieombudsmannen
KR	Kammarrätten
Kap.	Kapitel
KL	Kommunallagen (1991:900)
LU	Lagutskottet
LVU	Lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga
LR	Länsrätten
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Regeringens proposition
RB	Rättegångsbalken
RegR	Regeringsrätten
RH	Rättsfall från hovrätterna
RR	Regeringsrätten
RÅ	Regeringsrättens årsbok
SekrL	Sekretesslagen (1980:100)
SFS	Svensk författningssamling
SoF	Socialtjänstförordningen (2001:937)
SoL	Socialtjänstlagen (2001:453)
SOSFS	Socialstyrelsens författningssamling
SOU	Statens offentliga utredningar
SoU	Socialutskottet
ÄktB	Äktenskapsbalken

Innehåll

Läsanvisningar	4
Förkortningar	5
1. Inledning	13
Lagstiftning som anpassning eller påverkan	13
Stöd till barn och föräldrar vid separation	14
Utveckling	15
Syftet med boken	16
2. Vård och vårdnad	18
Vårdnad	18
Gemensam vårdnad enligt föräldrarnas överenskommelse	19
Förmynderskap	19
Vårdnadshavare	19
Vårdnadshavares rätt att ta del av sekretessbelagda uppgifter	20
Ändring av vårdnad och förmynderskap	21
Bristande omvårdnad	21
Överflyttning av vårdnaden vid familjehemsplacering	22
Vårdnad vid förälders dödsfall	23
Överflyttning av vårdnaden från särskilt förordnad vårdnadshavare ...	25
Beslut om särskilt förordnad vårdnadshavare	25
Entledigande av särskilt förordnad vårdnadshavare	26
Kort om vård och vårdnad	27
3. Vårdnad, boende och umgänge vid separation	29
Vårdnaden om barnen vid föräldrarnas separation	29
Domstolens beslut om vårdnad	30
Föräldrarnas beslutanderätt vid gemensam vårdnad	33
Föräldrarnas tillsynsskyldighet	36
Kort om vårdnad vid separation	37
Barns boende	38
Domstolsbeslut om barns boende	38
Växelvis boende	40
Folkbokföring	42

Kort om barns boende vid separation	44
Barns umgänge med föräldrar och andra	44
Barns rätt till umgänge	44
Föräldrarnas gemensamma ansvar	45
Domstolsbeslut om umgänge	45
Bedömning av lämpligheten i umgänge	46
Villkor för umgänget	50
Kontaktperson som bistånd	52
Kontaktperson vid umgänge efter domstolsbeslut	52
Socialnämndens ansvar för kontaktpersoner	55
Barns behov av umgänge med andra personer	58
Skyldighet att lämna upplysningar som kan främja umgänget	59
Umgängets omfattning	60
Umgängessabotage	61
Kort om barns umgänge vid separation	63
Ekonomiska frågor kring vårdnad, boende och umgänge	64
Underhållsbidrag och underhållsstöd	64
Resekostnader vid umgänge	65
Rättegångskostnader	67
Kort om ekonomiska frågor kring vårdnad, boende och umgänge	68
4. Att synliggöra barnen	69
Barns bästa	69
Barnets rättigheter enligt barnkonventionen	70
Sammanvägning	70
Barnperspektiv	71
Barns rättigheter och behov	72
Bedömningar om barns bästa vad gäller vårdnad, boende och umgänge	74
Kort om barns bästa och barns rättigheter	75
Barn och separationer	76
Barn behöver sina föräldrar	77
Barn riskerar att bli redskap i konflikten	77
Barns reaktioner på separation	78
Att se barnet	79
Socialtjänstens uppdrag	80
Stöd till barn i samband med separation	80
Kort om barn och separationer	82
Att samtala med barn och låta barn komma till tals	83
Barns vilja och rätt att komma till tals	83
Att höra barn inför domstol	87
Samtal med barn	87
Kort om att samtala med barn och barns rätt att komma till tals	92

5. Att möta föräldrar i kris och konflikt	93
Lyhördhet och respekt	93
Konflikthantering	95
Anklagelser	96
Kulturella skillnader	97
Exilsituationen tär ofta på relationerna	98
Olika behov	98
Att söka hjälp	99
Värdekollisioner	99
Att möta behoven	100
Att arbeta med tolk	101
Våld och kränkningar i relationen	101
Förekomsten av våld behöver uppmärksammas	101
Föräldrar har inte alltid kunnat erbjudas adekvat hjälp	102
Medvetenhet och alternativa samtalsformer för barnens skull	103
Förutsättningar för arbetet	105
Kort om att möta föräldrar i kris och konflikt	106
6. Samarbetssamtal	108
Vad skiljer samarbetssamtal från familjerådgivningssamtal?	109
Samarbetssamtal vid familjerådgivningen	110
Syftet med samarbetssamtal	110
Handläggningstid	111
Samtalsledarnas kompetens	112
En eller två samtalsledare	113
Sekretess	113
Metod	114
Motivation	114
Inflytande från olika teorier och erfarenheter	114
Samtalet är socialarbetarens verktyg	116
Barn i samarbetssamtal	118
Överenskommelser	119
Uppföljningssamtal	120
Samarbetssamtal om det förekommit våld	120
Dokumentation	124
Kort om samarbetssamtal	125
7. Avtal om vårdnad, boende och umgänge	127
Behörig kommun	128

Socialnämndens prövning	130
Tillvägagångssätt	132
Avtlets giltighet	133
Avtal om vårdnad	134
Avtal om boende	134
Avtal om umgänge	135
Socialnämndens uppgiftsskyldighet	136
Dokumentation och förvaring	136
Kort om avtal	137
8. Utredning om vårdnad, boende och umgänge	139
Domstolens uppdrag om utredning	139
Socialnämndens ansvar	140
Utredningsskyldig kommun	141
När föräldrarna bor i olika kommuner	142
Förälder i utlandet	143
”Snabbupplysningar”	144
Domstolen	144
Socialnämnden	145
Utredningens syfte, innehåll och omfattning	147
Barnets bästa	147
Utredningar kan se olika ut	147
Att inte stärka konflikterna	148
Utredningstiden	150
Utredarna	151
Kompetens och kompetensutveckling	151
En eller två utredare	151
Utredare av båda könen	152
Utredare som hållit i samarbetsamtal	153
Kontakten med föräldrarna	153
Samtalens pedagogiska innehåll	153
Enskilda eller gemensamma samtal	154
Första kontakten med föräldrarna	155
Inledande samtal	156
Fortsatta samtal	157
Föräldrars uppgifter om varandra	158
Avslutande samtal	159
Utredning utan kontakt med båda föräldrarna	159
Föräldrars omsorgsförmåga	159

Väld, missbruk samt andra missförhållanden och svårigheter	161
Nya partners	163
Kontakten med barnet	164
Hembesök	166
Samtal	167
Avslutande samtal	168
Uppföljningssamtal	168
Om föräldrar motsätter sig samtal med barn	168
Referenter	169
Sekretessregler	169
Kontakten med referenterna	171
Barnpsykiatrisk/barnpsykologisk bedömning	172
Registeruppgifter	173
Socialregister	173
Belastnings- och misstankeregister	173
Utredningsrapporten	175
Allmänt	175
Sakuppgifter	176
Sammanfattning i utredningsrapporten	176
Handläggning vid familjerätten	177
Uppgifter från register	177
Barnen	177
Föräldrarna	180
Bedömning eller konsekvensbeskrivning	180
Dokumentation	182
Kommunicering	183
Tolkning och översättning	183
Om föräldrarna enas under utredningstiden	183
Att bli kallad som vittne i rätten	184
Kort om utredning	185
9. Samverkan med andra instanser	187
Att uppmärksamma när barn kan fara illa	187
Samverkan med rättsväsendet	188
Effektivisering av rättsprocessen	188
10. Verkställighet och överklagande	190
Regler om verkställighet	190
Vägran av verkställighet eller jämkning av villkor	190
Medling	192

Tvång	193
Vite	193
Utdömande av vite	195
Polishämtning	195
Omedelbart omhändertagande	197
Muntlig förhandling i länsrätten	197
Omprövning av länsrättens beslut om verkställighet	198
Övriga bestämmelser om verkställighet	198
Överklagande	198
Kort om verkställighet och överklagande	198
Barn som olovligt hålls kvar i Sverige eller i utlandet	200
Barn ska återföras till det land där de har sitt hemvist	200
Barn som olovligen hålls kvar i Sverige	201
Barn som olovligen hålls kvar i utlandet	202
Kort om barn som olovligt hålls kvar här eller i utlandet	203
11. Sekretess inom socialtjänsten	204
Huvudregeln inom socialtjänsten	204
Sekretess mellan myndigheter	205
Sekretess mellan självständiga verksamhetsgrenar	205
Skyldighet att lämna ut uppgift	205
Möjlighet att lämna ut uppgift	206
Samtycke	207
Generalklausulen	208
Parts rätt till insyn i ett ärende	208
Insyn genom kommunikation och på parts eget initiativ	208
Utlämnande av akter	210
Kort om sekretess	210
12. Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten ..	212
Syftet med dokumentationen	212
Hur dokumentationen ska gå till	212
Rättelse av skrivfel och andra förbiseendefel	214
Gallring	214
Handläggning av ärenden då någon av parterna har skyddad adress m.m.	215
Skydd av personuppgifter	215

Jäv	218
Kort om handläggning, dokumentation och jäv	220
13. Uppföljning och utvärdering	221
Kvalitetssystem	221
Uppföljning för de enskildas och för verksamhetsutvecklingens skull	221
Bilagor	
1. Rättsfall	223
2. Justitieombudsmannen	226
3. Schematisk bild av rättsprocessen	232
4. SOSFS 2003:14	233
5. Referenser	243
Sakregister	246

1. Inledning

Stora samhällsförändringar under 1900-talet har påverkat familjen, relationerna mellan kvinnor och män, föräldraskapet och synen på barn och deras fostran. Tillsammans med nya kunskaper om barns behov har detta lett till reformeringar av den svenska lagstiftningen kring barn och familj.

Lagstiftning som anpassning eller påverkan

Samhällsutvecklingen avspeglas i lagstiftningen på olika sätt. Många gånger ligger lagstiftningen steget efter – när lagar ändras är det för att värderingar och beteenden i samhället redan gått vidare och gjort lagarna föråldrade. Men ibland ligger lagstiftningen före och används som ett medel att påverka och påskynda samhällsutvecklingen i en viss riktning.

Inom den lagstiftning som rör föräldrar och barn finns exempel på båda dessa inriktningar. Införandet av de s.k. pappamånaderna i föräldrapenningen har t.ex. varit en väg att möjliggöra, underlätta och öka pappornas ansvarstagande för barnen.

Den lagstiftning som rör föräldrar och barn i samband med separation har också haft till syfte att förstärka det gemensamma ansvaret för barnen, med tyngdpunkt på samarbete och gemensam vårdnad. Situationen för något årtionde sedan, när mödrarna i regel fick ensam vårdnad, avspeglade inte en mer sammansatt verklighet, där det förekom att båda föräldrarna fram till separationen hade varit lika delaktiga i barnets liv – även om det i flertalet familjer fortfarande var kvinnan som hade huvudansvaret. Å andra sidan har den nya lagstiftningen, som ger möjlighet att döma till gemensam vårdnad även om inte båda föräldrarna vill det, kritiserats i den allmänna debatten för att *principen* om att den gemensamma vårdnaden är till barnets bästa inte alltid leder till barnets bästa i *praktiken*, om det utsätts för ständiga konflikter mellan föräldrar som inte kan samarbeta.

Regler om vårdnad, boende och umgänge finns framför allt i 6 kap. föräldrabalken (FB). Under de senaste decennierna har föräldrabalken genomgått betydande förändringar för att stärka barns rättsliga ställning, bl.a. utifrån FN:s konvention om barnets rättigheter, den s.k. barnkonventionen. Den svenska lagstiftningen är betydligt mer barncentrerad nu än tidigare. Faktum är dock att begreppet ”barnets bästa” angavs som inriktning i lagstiftningen redan 1916.¹

¹ Sjösten (1998) s. 25

Lagen betonar starkt vikten av att tillgodose *barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna*, med beaktande av risken för övergrepp eller att barnet i övrigt kan fara illa. I frågor som rör vårdnad, boende och umgänge ska *barnets bästa* vara det som avgör. Hänsyn ska tas till *barnets vilja*, med beaktande av dess ålder och mognad. Vikten av det gemensamma föräldraansvaret betonas. Målsättningen är att föräldrar ska ha *gemensam vårdnad* när det är till barnets bästa.

Tonvikt läggs också på betydelsen av samförståndslösningar mellan föräldrarna och på att underlätta för dem att i så stor utsträckning som möjligt komma överens om hur frågor om vårdnad, boende och umgänge ska lösas, t.ex. genom samarbetsamtal och avtal.

Stöd till barn och föräldrar vid separation

Omkring 50 000 barn berörs årligen av att deras föräldrar separerar. I de allra flesta fall har föräldrarna numera gemensam vårdnad efter separation (96 procent av tidigare gifta och 86 procent av tidigare samboende föräldrar, tre månader efter separationsåret 2000²). I omkring en tiondel av fallen avgörs frågor om vårdnad, boende och umgänge i domstol (år 2001 ca 3 200 mål). En något större andel av föräldrarna skriver avtal som godkänns av socialnämnden (ca 4 400 avtal år 2001).³

De risker som barn utsätts för när föräldrarna separerar uppmärksammas allt mer. Motsättningarna mellan föräldrarna kan bli många och svåra för barnen, som lätt kan hamna i lojalitetskonflikter mellan mamma och pappa. Både föräldrar och barn kan behöva hjälp och stöd för att lösa de svårigheter som finns. Här har socialtjänsten ett stort ansvar. Det gäller att så långt som möjligt hjälpa föräldrarna till samförståndslösningar och undvika att frågor om vårdnad, boende och umgänge leder till en tvist i domstol. Sådana tvister för ofta med sig att konflikterna skärps och att barnen under lång tid lever i en pressad situation, med osäkerhet om framtiden. En vårdnadsprocess har tidigare tagit i genomsnitt två år från stämningsansökan till dess att domen vinner laga kraft.⁴

Kommunen har ett ansvar för att de som vistas i kommunen får det stöd och den hjälp som de behöver (2 kap. 2 § SoL). Socialnämnden har ett särskilt ansvar för att verka för att barn och ungdom växer upp under trygga och goda förhållanden (5 kap. 1 § SoL). Socialnämnden har också ansvar för att vid behov ge stöd och hjälp åt barn och föräldrar/vårdnadshavare, när

² *Barn och deras familjer 2000*. SCB: Demografiska rapporter 2002:2.

³ *Familjerätt under 2001*. Sveriges officiella statistik. Socialstyrelsen.

⁴ *Någon måste sätta ned foten*. Allmänna Barnhuset 2001. Aktuell uppgift saknas, men möjligen har tiderna kortats.

ett mål eller ärende om vårdnad m.m. avgjorts (5 kap. 1 § sista stycket SoL). Detta gäller inte bara när domstolen har avgjort en tvist, utan även när föräldrar kommit överens men ändå behöver stödinsatser från kommunen.

I 6 kap. 14 § föräldrabalken påminns om rätten för barn och vårdnadshavare att få stöd och hjälp hos socialnämnden enligt socialtjänstlagen. Socialnämnden förmedlar också vid behov kontakter med andra instanser för stöd och hjälp till föräldrar och barn.

Socialnämndens stöd i samband med en separation kan bestå av stödjande samtal för såväl föräldrar som barn, gruppverksamhet för barn, kontaktperson, stödfamilj, information, rådgivning, m.m.

Enligt socialtjänstlagen (5 kap. 3 §) är kommunerna skyldiga att erbjuda familjerådgivning och samarbetssamtal. Kommunerna är vidare skyldiga att utreda frågor om vårdnad, boende och umgänge samt hjälpa till med att upprätta avtal mellan föräldrar i sådana frågor. Kommunerna avgör dock själva hur denna skyldighet ska fullgöras. Det kan ske inom den egna verksamheten, genom att flera kommuner samarbetar i frågan eller på annat sätt.⁵

Utveckling

Lagstiftningen ändras, kunskap och metoder utvecklas och därmed även socialtjänstens arbetssätt och inriktning i frågor på det familjerättsliga området. I takt med att lagstiftningen har betonat barnens bästa har också barnen allt mer satts i centrum i socialtjänstens arbete med familjerettsfrågor, såväl indirekt i samtal med föräldrarna som direkt i samtal med barnen. Här är kunskaper och metoder under utveckling. Diskussioner förs också på olika håll om huruvida verksamheten ytterligare ska inriktas på direkta insatser för barn i samband med separation, i form av t.ex. gruppverksamhet och liknande.

Hur ska samhället bäst möta och hantera föräldrars oenighet i samband med separationer för att minska skadeverkningarna för barnen? I debatten har förts fram att det rättsliga systemet inte är lämpligt för den här typen av tvister. Konflikter borde i stället lösas med andra metoder och domstol bör ses endast som en sista utväg. I debatten har även förts fram önskemål om särskilda familjerättsdomstolar och därmed domare som är specialiserade på den typen av mål.

Socialtjänsten och rättsväsendet har olika uppgifter och kompetens, med lagstiftningen som gemensamt rättesnöre. Socialtjänstens uppgift är att hjälpa och stödja föräldrar och barn så att det blir så bra som möjligt för barnen samt att utifrån sin kompetens ge ett sådant underlag till domstolen att den

⁵ Prop. 1997/98:7 s. 81

kan göra bedömningar och fatta beslut som gagnar barnets bästa. I domstolens hantering ska även annat än socialtjänstens utredning vägas in, och det står domstolen fritt att göra en annan bedömning än socialtjänstens handläggare. Detta ställer höga krav på stringens och tydlighet i underlaget och en bra samverkan mellan socialtjänst och domstolar. Här pågår för närvarande metodutveckling.

Kunskap och erfarenheter inom såväl socialtjänsten som rättsväsendet när det gäller konflikter om vårdnad, boende och umgänge bygger i huvudsak på förhållandena i traditionella familjer där en mamma och pappa med gemensamma barn separerar. Idag behövs även ökade kunskaper och insikter om andra familjekonstellationer och vad de kan innebära i form av komplikationer i samband med en separation. När styvfamiljer splittras kan barn ha behov av fortsatt umgänge med en styvförälder. För homosexuella par som har barn tillsammans med en tredje part kan tvist och oenighet om barnen uppstå i olika led. Föräldraskap genom assisterad befruktning kan innebära oväntade konsekvenser och tvister i samband med separation. Mötet med olika kulturers syn på och sätt att hantera separationer, ansvar och föräldraskap ställer specifika krav på kompetens hos socialtjänstens familjerättshandläggare.

Ett område som på senare tid uppmärksammas inom socialtjänstens familjerättsarbete är förekomsten av partnervåld, hot, kontroll och kränkningar samt vilka konsekvenser sådant kan få i samband med separation, samarbetssamtal, avtalsskrivande och domstolsprocess. Erfarenheter från utvecklingsprojekt på området visar att medvetenheten om i hur hög utsträckning socialtjänstens familjerättsliga verksamhet möter par där våld och hot förekommer (eller har förekommit) ökar i takt med att problemet uppmärksammas och man har börjat ställa direkta frågor om våld. Det får vittgående konsekvenser för hur socialtjänsten ska arbeta med föräldrarna, stödjande och hjälpa barnen och arbeta för lösningar till deras bästa. Insikterna om problemets omfattning måste finnas med i alla delar i socialtjänstens arbete. Även här pågår ett utvecklingsarbete

Även när det finns misstankar eller anklagelser om sexuella övergrepp, föräldrar som har psykiska störningar, missbruk eller andra problem krävs specialiserade metoder i arbetet.

Syftet med boken

Den här boken är tänkt att tjäna som vägledning för socialtjänstens familjerättsliga verksamhet vad gäller frågor om vårdnad, boende och umgänge. Till stora delar är den en redovisning av lagstiftningen och dess intentioner, såsom de uttrycks i lagar, förarbeten, rättspraxis och i uttalanden från JO.

Därtill kommer Socialstyrelsens rekommendationer i form av allmänna råd.

Utöver detta ges även vägledning för det konkreta arbetet när det gäller samarbetsamtal och utredningar vad gäller metoder, ställningstaganden etc. Den texten är grundad på beprövad erfarenhet som hela tiden utvecklas och är därmed mer öppen för diskussion.

Många föräldrar och handläggare inom socialtjänstens familjerätt önskar råd och svar på olika frågor om vad som är barns bästa enligt vetenskap och annan kunskap – om små barn mår bäst av den ena eller andra lösningen, om växelvis boende är bra eller inte, i vilken ålder barnen behöver mest kontakt med en förälder av samma kön och liknande frågor. På många frågor finns det inga generella svar. Detta komplicerar bedömningarna, men det tydliggör också nödvändigheten av att se till det enskilda barnets behov och förutsättningar.

På några områden saknas det inte bara vetenskaplig kunskap, utan också klara riktlinjer utifrån lagstiftning, förarbeten, rättsfall och JO-uttalanden, och i en del fall finns delvis motstridiga tolkningar. Det finns också områden där det är svårt att ge vägledning, eftersom varje enskild situation kräver ett unikt handhavande.

Ett exempel på en fråga som är svår att besvara är hur avvägningar ska göras mellan *å ena sidan* lagstiftningens och barnkonventionens tydliga bestämmelser om att barns egen vilja ska komma till uttryck och påverka besluten i samband med föräldrarnas separation (om vårdnad, boende och umgänge) och *å andra sidan* bedömningar av hur det kan påverka barnet och dess bästa att få ett sådant inflytande i de beslut som ska vara de vuxnas ansvar. Eftersom barnets bästa ska vara vägledande blir det alltid i dessa situationer nödvändigt med välgrundade professionella bedömningar av barnets förhållanden och villkor i varje enskilt fall. Därmed ligger ett stort ansvar på socialtjänstens familjerättshandläggare.

Många av de frågor som tas upp i denna bok är svårbedömda för alla inblandade – socialtjänsten, advokater, domstolar och inte minst för föräldrar som många gånger är i kris i samband med separation – och kräver därför ett ödmjukt och flexibelt förhållningssätt.

2. Vård och vårdnad

Vårdnad

Den som har vårdnaden om ett barn är vårdnadshavare och har rätt och skyldighet att bestämma om barnets personliga förhållanden, dvs. vårdnadshavaren har det rättsliga ansvaret för barnets person samt för att barnet får sina grundläggande behov tillgodosedda.¹

Ett barn står från födelsen under vårdnad av båda föräldrarna om de är gifta med varandra, i annat fall av mamman ensam. Om föräldrarna senare ingår äktenskap med varandra står barnet därefter under vårdnad av båda föräldrarna (6 kap. 3 § FB).

Begreppet vårdnad sammanblandas ibland med ordet vård, och orden används ofta i dagligt tal som synonymer. När det i lagen talas om vårdnad menas en vårdnadshavares rättsliga ansvar för sitt barn. Oftast motsvarar dock den rättsliga vårdnaden också den faktiska vården och omsorgen, dvs. vårdnadshavaren sköter själv om barnet och bor tillsammans med det.

Ett barn står under vårdnad av båda sina föräldrar (gemensam vårdnad) eller en av föräldrarna (ensam vårdnad), alternativt en eller två andra personer som utsetts av domstol till särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7–9 §§ FB). Ansvaret för barnets grundläggande behov innebär inte att vårdnadshavaren behöver tillgodose dem personligen, utan den faktiska vården kan utövas även av någon annan, t.ex. en umgängesförälder som inte är vårdnadshavare eller en familjehemsförälder.²

Den faktiska vården kan alltså lämnas över till någon annan utan att detta påverkar vårdnadsansvaret, som ligger kvar hos vårdnadshavaren/vårdnadshavarna. Ett överlämnande av den faktiska vården kan antingen ske efter en frivillig överenskommelse eller efter ett beslut om s.k. tvångsvård, enligt lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). Barnet placeras i båda fallen utanför det egna hemmet. Såväl vid frivillig placering som vid tvångsplacering innebär det att föräldrarna (eller en av dem) vanligtvis står kvar som vårdnadshavare, men i tvångsfallet har de inte längre samma rättigheter och skyldigheter gentemot barnet (11 och 14 §§ LVU).

Om barnets föräldrar har separerat men har gemensam vårdnad ligger vanligtvis ansvaret för den dagliga omsorgen och vården på den av föräld-

¹ Prop. 1981/82:168 s. 60 ff.

² Prop. 1981/82:168 s. 61

rarna som barnet bor med, utom när barnet bor växelvis hos båda föräldrarna eller vid umgänge med den andra föräldern.

Gemensam vårdnad enligt föräldrarnas överenskommelse

Föräldrarna kan få gemensam vårdnad efter anmälan från båda till socialnämnden i samband med att nämnden ska godkänna en faderskapsbekräftelse (6 kap. 4 § FB). Detta gäller alla föräldrar, oavsett medborgarskap. Anmälan kan också göras till skattemyndigheten, under förutsättning att ett förordnande om vårdnaden inte har meddelats tidigare och föräldrarna och barnet är svenska medborgare (6 kap. 4 § och 16 § FB). Om föräldrarna vill ha gemensam vårdnad efter det att faderskapsbekräftelsen sänts till behörig myndighet kan det ske genom en ansökan till domstolen eller genom en anmälan till skattemyndigheten – under ovan nämnda förutsättningar.³ Föräldrarna kan också få gemensam vårdnad genom att skriva ett avtal som godkänns av socialnämnden (se kap. 7 – Avtal om vårdnad, boende och umgänge).

Förmynderskap

Föräldrabalken skiljer mellan två ställföreträdarfunktioner för barn: vårdnad och förmynderskap. Förmyndaren ska förvalta barnets tillgångar och företräda det i angelägenheter som rör tillgångarna, till dess att barnet fyller 18 år. I övrigt företräder förmyndaren barnet när detta enligt lag inte ska göras av någon annan (12 kap. 1 § FB). Vanligtvis är föräldrarna eller den som är barnets vårdnadshavare också dess förmyndare. En förälders ställning som förmyndare följer utan särskilt beslut av att föräldern är vårdnadshavare för barnet (10 kap. 2 § FB). En omyndig vårdnadshavare kan dock inte vara förmyndare för sitt barn (10 kap. 1 § FB).

Vårdnadshavare

Vårdnadshavaren har ansvar för barnets personliga förhållanden och ska se till att barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran blir tillgodosedda (6 kap. 1 § FB). Barnets vårdnadshavare svarar för att barnet får den tillsyn som behövs med hänsyn till dess ålder och utveckling samt bevakar att barnet får tillfredsställande försörjning och utbildning. Vårdnadshavaren ska vidare bl.a. svara för att barnet står under uppsikt, i syfte att hindra att barnet orsakar skada för någon annan (6 kap. 2 § FB). Detta gäller även för en särskilt förordnad vårdnadshavare.

³ Prop. 1990/91:8 s. 58

Vårdnadshavare har rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter. Vårdnadshavarens beslutanderätt är dock inte oinskränkt, utan barnet har rätt att självt bestämma i flera personliga frågor. I vissa fall finns uttryckliga bestämmelser, t.ex. om arbetsavtal (6 kap. 12 § FB). I andra fall anses barnet kunna bestämma i personliga angelägenheter om det har tillräckligt omdöme. I princip gäller emellertid att barnet ska följa vad vårdnadshavaren beslutar, men denne ska, i takt med barnets stigande ålder och utveckling, ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål (6 kap. 11 § FB). Bestämmanderätten flyttas således successivt över på den unge, men detta får inte leda till att vårdnadshavaren övervälrar sitt ansvar som beslutsfattare på barnet genom att låta det självt bestämma i en omfattning som det inte är moget för.

Vårdnadshavaren har även skyldighet att ingripa om ett barn kan komma till skada eller om barnet visar sig inte vara moget att självt fatta beslut.⁴ En vårdnadshavares ansvar och bestämmanderätt kvarstår tills barnet fyller 18 år eller dessförinnan ingår äktenskap.

Vårdnadshavares rätt att ta del av sekretessbelagda uppgifter

För att vårdnadshavare ska kunna fullgöra sitt ansvar (enligt 6 kap. 11 § FB) måste de kunna få del av viss information om barnet från t.ex. skola, hälsovård och socialtjänst. Vårdnadshavare har därför som regel rätt att ta del av även sekretessbelagda uppgifter som rör barnet. Denna rätt tunnas emellertid ut i takt med att barnet blir äldre och bestämmanderätten flyttas över på den unge själv. När barnet har nått en viss mognad och utveckling i övrigt anses vårdnadshavaren inte längre kunna ta del av personliga förhållanden rörande barnet, t.ex. vad det har berättat för en kurator, läkare eller socialsekreterare. Någon åldersgräns finns inte angiven, eftersom hänsyn måste tas till barnets mognad och utveckling.

Det kan dock finnas vissa undantagsfall när det av hänsyn till barnets bästa kan vara befogat att inte lämna ut vissa uppgifter till föräldrarna, även om det är fråga om ganska små barn som inte har nått en sådan mognad att de fått ett integritetsskydd mot föräldrarna. Enligt sekretesslagen gäller sekretess till skydd för en underårig även i förhållande till vårdnadshavaren, om det kan antas att den underårige lider betydande men om uppgiften röjs för vårdnadshavaren (14 kap. 4 § andra stycket). Det gäller i första hand fall där barn och vårdnadshavare står i motsatsförhållande till varandra och där det oavsett barnets ålder är till skada för barnet att sekretesskyddade uppgifter lämnas till vårdnadshavaren.⁵

⁴ Walin (2001) 6:52

⁵ Norström & Sverne (1997) s. 78; JO 1993/94 s. 382; JO 1998/99 s. 464.

Ändring av vårdnad och förmynderskap

Om socialnämnden får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnad eller förmynderskap för en underårig, ska nämnden göra framställan eller ansökan om det hos behörig domstol (5 kap. 2 § SoF).

Socialnämnden kan behöva ta initiativ i frågor om vårdnad i följande situationer:

- om en förälder allvarligt brister i omsorgen om barnet (6 kap. 7 § FB)
- vid överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrar (6 kap. 8 § FB)
- om barnet står utan vårdnadshavare (6 kap. 9 § FB)
- vid en förälders återtagande av vårdnaden (6 kap. 10 § FB).

Bristande omvårdnad

Om en förälder vid utövandet av vårdnaden om ett barn gör sig skyldig till missbruk, försummelse eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling, kan domstolen besluta om ändring i vårdnaden. Barnet ska således befinna sig i en sådan risksituation att ett ingripande med stöd av 2 § LVU kan komma i fråga och det kan antas att situationen blir bestående. Det är inte nödvändigt att vård enligt LVU har meddelats, men det hör till undantagen att flytta över vårdnaden enligt denna paragraf utan en föregående placering enligt LVU.⁶

Om föräldrarna har gemensam vårdnad om barnet och en av dem brister i omvårdnaden om barnet, ska domstolen anförtro vårdnaden om barnet åt den andra föräldern ensam. Om även den föräldern brister i omsorgen om barnet, ska domstolen flytta över vårdnaden till särskilt förordnade vårdnadshavare. Om barnet står under endast en förälders vårdnad, ska domstolen flytta över vårdnaden till den andra föräldern, eller, om det är lämpligare (t.ex. om den andra föräldern inte har visat något intresse för sitt barn eller om hon eller han är olämplig som vårdnadshavare), till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7 § FB). Detsamma gäller om barnet och den andra föräldern bara har haft sporadisk kontakt och barnet har funnit trygghet och gemenskap hos någon annan som är beredd att ta på sig ansvaret som vårdnadshavare.⁷

En överflyttning av vårdnaden bör bara ske om det finns någon annan lämplig person som är villig att utöva vårdnaden och som barnet har ett så gott förhållande till att barnet kan (eller rimligen bör kunna) acceptera henne eller honom som vårdnadshavare. Ett beslut om att omedelbart skilja en förälder från vårdnaden, dvs. redan när myndigheterna får kännedom om

⁶ Prop. 1981/82:168 s. 67 f.

⁷ Prop. 1981/82:168 s. 69

omsorgsbristen, kan därför i allmänhet bara ske om den andra föräldern är lämplig att ta över vårdnaden. I övriga fall torde det många gånger vara nödvändigt att barnet har bott en tid i ett familjehem för att man ska kunna avgöra hur denna placering har utfallit.⁸

Om barnet genom socialnämndens försorg placeras i ett annat hem än det egna ska nämnden i princip arbeta för en återförening med föräldrarna. Om en återförening inte kan ske, trots ansträngningar från socialnämnden, kan det bli nödvändigt att begära en överflyttning av vårdnaden.⁹

Socialnämnden ska särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om vårdnadsöverflyttning när ett barn har varit placerat i samma familjehem i tre år (se nedan).

Överflyttning av vårdnaden vid familjehemsplacering

En förälder kan i vissa undantagsfall bli frångången vårdnaden om sitt barn, även om hon eller han inte brister i omvårdnaden om barnet på ett sätt som medför en bestående fara för barnet. Om ett barn stadigvarande har vårdats och fostrats i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet (ett s.k. familjehem) och det är uppenbart bäst för barnet att det förhållandet får bestå samt att vårdnaden flyttas över till familjehemsföräldrarna, ska domstolen utse dessa till särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 8 § första stycket FB). När ett barn har varit placerat i samma familjehem under tre år från det att placeringen verkställdes, ska socialnämnden särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om vårdnadsöverflyttning enligt 6 kap. 8 § FB (6 kap. 8 § andra stycket SoL och 13 § fjärde stycket LVU).

För domstolen blir det nödvändigt att utreda vilken anknytning barnet har till familjehemmet och hur kontakterna med föräldrarna har varit. Om föräldrarna inte har visat barnet något intresse under den tid det har vistats i familjehemmet, eller om kontakterna varit sporadiska eller skett under uppslitande former, kan en överflyttning av vårdnaden bli aktuell. Det krävs dock en så stark bindning till familjehemmet att barnet uppfattar det som sitt eget hem. Beslut om överflyttning av vårdnaden ska fattas med utgångspunkt i vad som är bäst för barnet, och vid ställningstagandet måste stor hänsyn tas till barnets egen inställning.¹⁰

Det är bara socialnämnden som kan föra talan om en överflyttning av vårdnaden (6 kap. 8 § första stycket FB). Socialnämndens befogenhet att besluta i denna fråga kan alltså inte delegeras till enskilda tjänstemän (10 kap. 5 § SoL).

Om vårdnaden flyttas över till familjehemsföräldrarna faller socialnäm-

⁸ Prop. 1981/82:168 s. 67 f.

⁹ Prop. 1981/82:168 s. 67 f.

¹⁰ Prop. 1981/82:168 s. 70

dens tillsynsskyldighet enligt socialtjänstlagen bort.¹¹ Dock kvarstår nämndens allmänna skyldighet att verka för att barn och ungdomar får växa upp under goda förhållanden och skyldigheten att tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål om vårdnad har avgjorts (5 kap. 1 § SoL).

RÄTTSFALL

NJA 1993 s. 666

Överflyttning av vårdnaden av fjortonåring till familjehemsföräldrarna

Vårdnaden om en fjortonårig pojke flyttades över till hans familjehemsföräldrar, där han hade bott i tretton år. Pojken hade alltså vistats i familjehemmet största delen av sitt liv och rotat sig där. Av utredningen i målet framgick att han kände en sådan trygghet och gemenskap med familjehemsföräldrarna att han uppfattade deras hem som sitt eget. HD menade att pojken uppnått den ålder och mognad att hans egen inställning i vårdnadsfrågan borde tillerkännas stor betydelse. Han hade inte heller själv gett uttryck för någon annan uppfattning än att han ville stanna i familjehemsföräldrarnas hem. HD konstaterade vidare att den bristande kontakten mellan pojken och de biologiska föräldrarna till stor del berott på att föräldrarna tagit så få egna initiativ till kontakt och varit så ovilliga att resa till familjehemmet.

Vårdnad vid förälders dödsfall

Om barnet står under vårdnad av båda föräldrarna och en av dem dör, blir den andra föräldern automatiskt ensam vårdnadshavare. Om barnet stått under vårdnad av endast den förälder som dött ska domstolen anförtro vårdnaden åt den efterlevande föräldern, om det inte är lämpligare att vårdnaden anförtros åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 9 § FB). Detta innebär alltså att domstolen i första hand ska pröva om den efterlevande föräldern kan anförtros vårdnaden. Om båda föräldrarna dör ska domstolen anförtro vårdnaden åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Domstolen ska väga in olika aspekter i sin bedömning vid prövningen av vem som ska utses till vårdnadshavare för ett barn efter en förälders död, t.ex. under vilka förhållanden barnet har levt medan föräldern var i livet och vilka relationer barnet haft och har till den efterlevande föräldern eller någon annan vuxen person, t.ex. en släkting eller styvförälder. Det är av stor

¹¹ Prop. 1981/82:168 s. 68

betydelse för barnets trygghet att det så snart som möjligt efter föräldrarnas död får en anknytning till någon som det kan känna förtroende för och som kan erbjuda barnet stabila förhållanden.¹²

Domstolen ska beakta önskemål som har förts fram av den avlidna föräldern (6 kap. 10 a § fjärde stycket FB). Föräldrarnas val av vårdnadshavare ska följas, om det inte är olämpligt att förordna den utpekade personen. I en del fall kan dock förhållandena ha ändrats sedan föräldern uttryckt sitt önskemål, så att det är olämpligt att följa önskemålet.¹³ Bedömningen måste givetvis alltid ske utifrån barnets bästa (6 kap. 2a § FB).

Det bör i allmänhet krävas att föräldern var vårdnadshavare när hon eller han dog, men det är inte uteslutet att även ta hänsyn till önskemål från en förälder som inte hade del i vårdnaden, t.ex. om inget annat önskemål förts fram. Även i andra fall kan föräldern ha haft en så nära kontakt med sitt barn att den dödes önskan bör ges särskild vikt. Omständigheterna i det enskilda fallet ska avgöra. Om barnet nått tillräcklig mognad och motsätter sig den utpekade personen som vårdnadshavare, kan det däremot inte anses lämpligt att förordna henne eller honom.¹⁴

När en förälder som är ensam vårdnadshavare dör står barnet under en period utan vårdnadshavare. Det ligger därför i sakens natur att socialnämnden måste agera skyndsamt. En vanlig ordning är att socialnämnden anmäler behovet av att utse vårdnadshavare och domstolen begär en utredning av nämnden.

Socialtjänsten har ett ansvar för att ge den efterlevande föräldern stöd och hjälp att agera i vårdnadsfrågan, t.ex. genom att informera om hur hon eller han ska gå till väga, och även vid behov hjälpa föräldern att formulera en ansökan om vårdnad till domstolen (3 kap. 1 § SoL).

Rätten ska ta upp frågan om vårdnad på ansökan av den andra föräldern, på anmälan från socialnämnden eller när förhållandet annars blir känt, t.ex. genom att en anhörig anmäler att barnet behöver en vårdnadshavare. Det är domstolen i den ort där barnet har sitt hemvist som ska ta upp frågan, och den ska handläggas som ett domstolsärende (6 kap. 17 § FB).

Liksom i andra beslut om vårdnad ska domstolen grunda sitt beslut på vad som är bäst för barnet (6 kap 2 a § FB) och även se till att barnet får möjlighet att komma till tals. Socialnämnden får inte delegera sin uppgift att besluta om anmälan till domstolen i detta fall (10 kap. 5 § SoL). I en anmälan kan nämnden även föreslå vem som bör bli vårdnadshavare.

¹² Prop. 1981/82:168 s. 70

¹³ Prop. 1993/94:251 s. 186

¹⁴ Prop. 1993/94:251 s. 186

Överflyttning av vårdnaden från särskilt förordnad vårdnadshavare

Överflyttning av vårdnaden från särskilt förordnade vårdnadshavare kan ske till någon av föräldrarna eller båda (6 kap. 10 § FB). Domstolen kan flytta över vårdnaden till föräldrarna gemensamt även om en förälder motsätter sig gemensam vårdnad, under förutsättning att det är bäst för barnet. Däremot får domstolen inte flytta över vårdnaden till föräldrarna gemensamt om båda motsätter sig det. Domstolens möjlighet att besluta om gemensam vårdnad mot en förälders vilja när barnet har haft en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare torde i själva verket vara mycket begränsad.¹⁵

Domstolen ska pröva frågan mot bakgrund av de skäl som en gång låg till grund för att utse särskilt förordnad vårdnadshavare. Domstolen ska, som i andra vårdnadsfall, pröva hur barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran bäst kan tillgodoses samt beakta barnets rätt att komma till tals. Barnets behov av att växa upp under stabila förhållanden och att skyddas mot omotiverade uppbrott bör särskilt beaktas.¹⁶

Domstolen kan pröva frågan på talan av båda föräldrarna eller en av dem. Talan får också väckas av socialnämnden vid domstolen i den ort där barnet har sitt hemvist. Målet handläggs som ett indispositivt tvistemål¹⁷ (6 kap. 17 och 19 §§ FB).

Beslut om särskilt förordnad vårdnadshavare

Beslut om en särskilt förordnad vårdnadshavare kan alltså bli aktuellt om föräldrarna är olämpliga som vårdnadshavare, vid föräldrarnas dödsfall och när vårdnaden ska föras över till familjehemsföräldrar.

Det går inte att exakt ange kriterierna för vem som bör utses till vårdnadshavare. Här måste hänsyn tas till bl.a. barnets ålder och utveckling samt den personliga anknytningen till den tilltänkta vårdnadshavaren. Något försteg för exempelvis släktingar till barnet finns inte, men många gånger kan det vara naturligt att utse någon till vårdnadshavare som utöver en personlig kontakt även har en släkterelation till barnet. Även något äldre personer, t.ex. mor- och farföräldrar, kan komma ifråga. Om ett barn i stor utsträckning har vistats i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet, kan detta också ha stor betydelse vid bedömningen (jfr 6 kap. 8§ FB).¹⁸

¹⁵ Prop. 1997/98:7 s. 111

¹⁶ Prop. 1981/82:168 s. 71

¹⁷ Indispositivt tvistemål: Ett tvistemål som parterna inte disponerar över, dvs. som inte kan lösas genom förlikning.

¹⁸ Prop. 1993/94:251 s. 185

Det kan förekomma fall när fler än en person vill förordnas som särskild vårdnadshavare. Frågan får då avgöras utifrån samma principer som när föräldrar tvistar om vårdnaden.¹⁹

Två personer kan utses att gemensamt utöva vårdnaden om de är gifta med varandra eller bor tillsammans under äktenskapsliknande förhållanden (6 kap. 10 a § andra stycket FB), fr.o.m. den 1 februari 2003 gäller detta även registrerade partners och homosexuella sambor. Den som är underårig (dvs. inte fyllt 18 år) får däremot inte förordnas till vårdnadshavare (6 kap. 10 a § första stycket FB). Samma vårdnadshavare ska utses för syskon, om inte särskilda skäl talar emot det (6 kap. 10 a § tredje stycket FB).

För mål och ärenden som gäller särskilt förordnade vårdnadshavare gäller samma regler som för andra frågor om vårdnad, t.ex. när det gäller barns rätt att komma till tals.

Entledigande av särskilt förordnad vårdnadshavare

En särskilt förordnad vårdnadshavare har alltid rätt att på begäran bli entledigad från sitt uppdrag (6 kap. 10 b § FB). Ansökan om entledigande får göras till rätten i den ort där barnet har sitt hemvist och handläggs som ett domstolsärende (6 kap. 17 § tredje stycket FB).

Om barnet har två särskilt förordnade vårdnadshavare och någon av dem vill att vårdnaden inte längre ska vara gemensam ska domstolen besluta vem av dem som ska ha vårdnaden utifrån vad som är bäst för barnet. Sådan talan får väckas av en av de särskilt förordnade vårdnadshavarna eller av båda. Talan väcks vid domstol i den ort barnet har sitt hemvist och målet handläggs i domstolen som ett indispositivt tvistemål²⁰ (6 kap. 17 § andra stycket FB).

Om den ena särskilt förordnade vårdnadshavaren entledigas eller dör, blir den andra ensam vårdnadshavare. Om båda entledigas eller dör, ska domstolen utse en eller två andra personer till särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 10 c § andra stycket FB).

Om de särskilt förordnade vårdnadshavarnas äktenskap eller samboförhållande upplöses innebär inte detta att den gemensamma vårdnaden måste upphöra, såvida inte någon av vårdnadshavarna vill det. I mål om äktenskapsskillnad kan dock domstolen förordna att vårdnaden inte längre ska vara gemensam.²¹

¹⁹ Prop. 1993/94:251 s. 185

²⁰ Se not 17

²¹ Prop. 1993/94:251 s. 187

Entledigande av särskilt förordnad vårdnadshavare på grund av missbruk eller försummelse

En särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas om hon eller han gör sig skyldig till missbruk eller försummelse vid utövandet av vårdnaden eller om hon eller han av någon annan orsak inte längre är lämplig som vårdnadshavare (6 kap. 10 c § FB. Jfr 6 kap. 7 § första stycket FB, där det talas om brister som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling). Det krävs alltså mindre för att en särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas än när det är fråga om en förälder som är vårdnadshavare.²²

Vid prövning av frågan om entledigande ska domstolen beakta samtliga omständigheter, bl.a. ekonomiskt obestånd. Även om det vid försummelse från en särskilt förordnad vårdnadshavare kan finnas större anledning att entlediga denna än när en förälder är vårdnadshavare, kan det i speciella fall vara en tänkbar lösning att låta den särskilt förordnade vårdnadshavaren vara kvar, men entlediga henne eller honom från förmynderskapet (10 kap. 10 § FB). Så kan vara fallet om försumligheten består i ekonomiskt obestånd, om det personliga förhållandet mellan den särskilt förordnade vårdnadshavaren och barnet är mycket gott och barnet inte i onödan bör utsättas för att flytta.²³

Frågor om entledigande av en särskilt förordnad vårdnadshavare eller förordnande av en ny prövas efter ansökan av socialnämnden av domstolen i den ort där barnet har sitt hemvist. Befogenheten att på socialnämndens vägnar besluta om ansökan får inte delegeras (10 kap. 5 § SoL). Frågorna handläggs som domstolsärenden (6 kap. 17 § FB).

Kort om vård och vårdnad

- Den som har vårdnaden om ett barn är vårdnadshavare och har rätt och skyldighet att bestämma om barnets personliga förhållanden samt ansvarar för att det får sina grundläggande behov tillgodosedda. Vårdnaden om ett barn består till dess barnet fyller 18 år (eller dessförinnan gifter sig).
- Ett barn kan stå under vårdnad av båda sina föräldrar (gemensam vårdnad) eller en av föräldrarna (ensam vårdnad), alternativt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (i det senare fallet gemensam vårdnad).

²² Prop. 1993/94:251 s. 187

²³ Sjösten (1998) s. 71

- Ansvaret för barnets grundläggande behov innebär inte att vårdnadshavaren behöver tillgodose dem personligen. Den faktiska vården kan även utövas av någon annan, t.ex. en förälder som inte är vårdnadshavare eller av familjehemsförälder.
- En förmyndare sköter barnets ekonomiska angelägenheter och företräder barnet i dessa, tills det blir myndigt. Vanligtvis är föräldrarna, eller någon annan som är barnets vårdnadshavare, också dess förmyndare.
- Socialnämnden kan behöva ta initiativ för att förändra vårdnaden, t.ex. om barnets utveckling äventyras på grund av brister i omsorgen, vid behov av överflyttning av vårdnaden eller om barnet saknar vårdnadshavare.

3. Vårdnad, boende och umgänge vid separation

Vårdnaden om barnen vid föräldrarnas separation

Föräldrarna fortsätter att ha gemensam vårdnad om ett barn även om de skiljer sig, såvida inte den gemensamma vårdnaden ska upplösas (6 kap. 3 § andra stycket FB). Det kan ske om båda föräldrarna eller en av dem begär det, eller om domstolen i äktenskapsskillnadsmålet självmant eller efter ansökan av socialnämnden beslutar om det.¹

I artikel 18 FN:s barnkonvention tas båda föräldrarnas ansvar för barnen upp:

1. Konventionsstaterna skall göra sitt bästa för att säkerställa erkännandet av principen att båda föräldrarna har ett gemensamt ansvar för barnets uppfostran och utveckling. Föräldrar eller, i förekommande fall, vårdnadshavare har huvudansvaret för barnets uppfostran och utveckling. Barnets bästa skall för dem komma i främsta rummet.

Föräldrabalkens bestämmelser om vårdnad m.m. (6 kap.) bygger på samma grund, dvs. att barn behöver en nära och god relation till båda sina föräldrar, även om de inte bor tillsammans. Det ses som viktigt för barnet att föräldrarna även vid en separation tar fortsatt gemensamt ansvar för det och samverkar i en positiv anda.

Lagstiftningen främjar därför bibehållen gemensam vårdnad vid separation och att föräldrarna själva ska komma överens i frågor som rör barnet, t.ex. genom samarbetssamtal, för att så långt möjligt undvika domstolstvisiter om vårdnad, boende och umgänge.

Att ha gemensam vårdnad är inte detsamma som att barnet ska ”delas lika” mellan föräldrarna enligt några ”rättvis principer”. Tvärtom innebär det att var och en, fristående från sina egna behov, ska ta sitt föräldraansvar på allvar och handla utifrån barnets bästa.

I ett rättsfall har Högsta domstolen tolkat 1998 års ändringar i 6 kap. föräldrabalken så att lagstiftningen numera förutsätter att gemensam vårdnad normalt är till barnets bästa.² Endast när det framkommer särskilda omständigheter som talar mot gemensam vårdnad, ska vårdnaden anförtrös

¹ Prop. 1981/82:168 s. 62

² NJA 1999 s. 451 (Se s. 32)

åt en av föräldrarna ensam. En särskild omständighet som kan tala mot gemensam vårdnad är att konflikten mellan föräldrarna är så svår och djup att det är omöjligt för dem att samarbeta i frågor som rör barnet³ eller om en förälder är olämplig som vårdnadshavare. Det senare kan vara fallet om en förälder har gjort sig skyldig till våld eller kränkningar mot barnet eller mot den andra föräldern.⁴ Det finns även en rad andra sådana situationer, t.ex. missbruk, kriminalitet, psykisk sjukdom eller allvarlig psykisk störning hos en förälder.

När en förälder har ensam vårdnad om barnet har den andra föräldern, med få undantag (adoption och byte av namn), ingen laglig möjlighet att påverka barnets förhållanden. Vårdnadshavaren beslutar ensam om var barnet ska bo, skolgången och andra frågor som rör barnet. Även rätten och möjligheten till information om barnet är begränsad för den förälder som inte är vårdnadshavare. Å andra sidan har den förälder som ensam utövar vårdnaden skyldigheter gentemot den förälder som inte har del i vårdnaden, t.ex. när det gäller att lämna upplysningar om barnet som kan främja umgänget, om inte särskilda skäl talar emot det.

En vårdnadshavares befogenheter är dock begränsade när barnet umgås med en umgängesförälder som inte är vårdnadshavare. Umgängesföräldern får under umgänget bestämma om de frågor som rör vården om barnet. Om domstolen däremot har beslutat om inskränkningar i umgänget, t.ex. att det ska ske i närvaro av en kontaktperson, eller om andra särskilda villkor för umgängets utövande, gäller detta i förhållande till umgängesföräldern.⁵

Domstolens beslut om vårdnad

Om en förälder har ensam vårdnad men föräldrarna vill utöva vårdnaden gemensamt kan de ansöka gemensamt om detta till domstolen. Domstolen ska, om det inte är uppenbart oförenligt med barnets bästa, förordna enligt deras begäran (6 kap. 4 § första stycket FB).

Om föräldrarna inte är överens i vårdnadsfrågan får den förälder som vill ha en ändring i vårdnaden väcka talan vid domstolen (6 kap. 5 § FB).

Om barnets föräldrar har gemensam vårdnad men någon av dem vill att vårdnaden inte längre ska vara gemensam, står det domstolen fritt, efter vad som är bäst för barnet, att antingen upplösa den gemensamma vårdnaden och anförtro vårdnaden åt en av föräldrarna eller låta den gemensamma vårdnaden bestå (6 kap. 5 § första stycket FB). Detsamma gäller om båda föräldrarna var för sig begär att få ensam vårdnad om barnet.

Om båda föräldrarna däremot motsätter sig fortsatt gemensam vårdnad

3 NJA 2000 s. 345 (Se s. 32)

4 Prop. 1997/98:7 s. 49

5 Sjösten (1999) s. 105

har lagstiftaren ansett att det saknas förutsättningar för denna vårdnadsform. Domstolen är i en sådan situation skyldig att upplösa den gemensamma vårdnaden och anförtro vårdnaden åt en av föräldrarna (6 kap. 5 § andra stycket FB). I förarbetena sägs emellertid att det därmed inte är sagt att gemensam vårdnad alltid är utesluten för att ingen av föräldrarna från början är intresserad av en sådan ordning. Genom samarbetsamtal kan föräldrarna ofta närma sig varandra och förstå att gemensam vårdnad kan vara värd att pröva i barnets intresse.⁶

Det är således i och för sig möjligt för domstolen att förordna en förälder som vårdnadshavare mot hennes eller hans vilja, men om en förälder uttryckligen förklarar att hon eller han inte vill ha del i vårdnaden, får det som regel antas att en sådan lösning inte är förenlig med barnets bästa.⁷ I förarbetena till 6 kap. 5 § föräldrabalken betonas att möjligheten att döma till gemensam vårdnad mot en förälders vilja måste användas med stor försiktighet och lyhördhet. Gemensam vårdnad får inte beslutas schablonmässigt och en förälders motstånd mot gemensam vårdnad får inte negligeras.⁸

Den ena förälderns motstånd mot gemensam vårdnad kan bygga på en väl motiverad önskan att skydda barnet, och om det finns risk för att barnet far illa vid gemensam vårdnad, ska domstolen givetvis beakta det. Att den ena föräldern utsatt barnet eller den andra föräldern för övergrepp kan t.ex. göra gemensam vårdnad olämplig, eftersom barnets möjligheter till en trygg uppväxtmiljö påverkas av förhållandet mellan föräldrarna.⁹ Detsamma kan gälla en förälder som missbrukar alkohol eller droger, är psykiskt störd, etc.

En förälder som har misshandlats eller utsatts för andra övergrepp av den andra föräldern och som lever i ett tillstånd av oro eller t.o.m. skräck för den andra föräldern kan vid gemensam vårdnad vara dåligt rustad att tillgodose sitt barns behov av trygghet och omsorg.¹⁰

Under riksdagsbehandlingen av propositionen Vårdnad, boende och umgänge uttalade lagutskottet att i de fall den ena föräldern utsätter en familjemedlem för våld, trakasserier eller annan kränkande behandling, bör gemensam vårdnad mot en förälders vilja vara utesluten.¹¹

Även när konflikten mellan föräldrarna är så svår och djup att det är omöjligt för dem att samarbeta i frågor som rör barnet kan det ofta vara bäst för barnet att en av föräldrarna är ensam vårdnadshavare.¹²

⁶ Prop. 1997/98:7 s. 51

⁷ Prop. 1997/98:7 s. 106

⁸ Prop. 1997/98:7 s. 50 f.

⁹ Prop. 1997/98:7 s. 107

¹⁰ Prop. 1997/98:7 s. 107

¹¹ 1997/98:LU12 s. 30 f.

¹² Prop. 1997/98:7 s. 49

RÄTTSFALL

NJA 2000 s. 345

Ensam vårdnad pga. en så svår och djup konflikt att det var omöjligt för föräldrarna att samarbeta

Vårdnaden om två barn anförtroddes endast mamman, eftersom det enligt HD rådde en så svår och djup konflikt mellan föräldrarna att det var omöjligt för dem att samarbeta i frågor som rörde barnen. HD ansåg inte att den misshandel som ägt rum ett och halvt år före domen kunde anses innebära att pappan numera var olämplig som vårdnadshavare. Misshandeln fick emellertid ses som ett exempel på de svårigheter som föräldrarna haft att lösa problem som rörde barnen och att samtala om problemen.

Om det i vissa fall är olämpligt med gemensam vårdnad mot den ena förälderns vilja, kan det i andra fall vara bäst för barnet att båda föräldrarna har vårdnaden, t.ex. om den ena utan något godtagbart skäl motsätter sig gemensam vårdnad. Ofta är det då inte aktuellt att ge den andra föräldern ensam vårdnad, och gemensam vårdnad blir därmed det enda sättet att få del i vårdnaden.¹³

RÄTTSFALL

NJA 1999 s. 451

Gemensam vårdnad till barnets bästa när inte särskilda skäl talar mot detta (samarbetssvårigheter)

Vårdnaden om tre barn anförtroddes föräldrarna gemensamt, eftersom inga särskilda skäl talade emot det. HD uttalade att 1998 års ändringar i 6 kap. föräldrabalken måste anses innebära att lagstiftningen numera förutsätter att gemensam vårdnad normalt är till barnets bästa. Endast när det framkommer särskilda omständigheter som talar mot gemensam vårdnad, ska vårdnaden anförtros en av föräldrarna ensam. HD konstaterade att det visserligen förelåg meningsskiljaktigheter mellan föräldrarna som gjorde att deras samarbete när det gällde barnen inte löpte friktionsfritt. HD ansåg dock att dessa långtifrån var av sådant slag att de skulle medföra att domstolen inte borde förordna gemensam vårdnad mot den ena förälderns vilja.

Samtidigt som domstolen fick rätt att besluta om gemensam vårdnad mot en förälders vilja fick den också möjlighet att besluta dels om vem barnet

¹³ Prop. 1997/98:7 s. 108

ska bo tillsammans med, dels om umgänge, även när föräldrarna har gemensam vårdnad (6 kap. 14 a § och 15 a § FB).

I mål om äktenskapsskillnad får domstolen utan yrkande anförtra vårdnaden om barnet till en av föräldrarna, om gemensam vårdnad är uppenbart oförenlig med barnets bästa (6 kap. 5 § tredje stycket FB). För att domstolen ska få underlag för sin bedömning av huruvida den gemensamma vårdnaden bör fortsätta, kan rätten underrätta socialnämnden om att en äktenskapsskillnad är aktuell och att ingen av föräldrarna har begärt att få ensam vårdnad. Om nämnden har upplysningar om föräldrarna som visar att fortsatt gemensam vårdnad kan antas vara uppenbart olämplig för barnet ska nämnden som skydd för barnet informera domstolen. Socialnämnden kan också föra talan vid domstol om en av föräldrarna eller båda brister i omsorgen om barnet (6 kap. 7 § FB).¹⁴

Barnets bästa ska komma i främsta rummet vid avgöranden av alla frågor enligt 6 kap. föräldrabalken som rör vårdnad, boende och umgänge (6 kap. 2 a § första stycket FB). När det gäller vårdnad, boende och umgänge finns således inga andra intressen som kan ta över.¹⁵

I lagen anges inte närmare vad som menas med barnets bästa, och det går inte att en gång för alla precisera innebörden av detta begrepp. Vad som är barnets bästa måste därför avgöras i varje enskilt fall. Vid bedömningen måste hänsyn tas till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling, så långt möjligt på såväl kort som lång sikt. I 6 kap. 2 a § andra stycket föräldrabalken anges några särskilda omständigheter som domstolen ska beakta vid bedömningen av vad som är till barnets bästa, även om det inte är en uttömmande uppräkningslista.¹⁶ Där står angivet att särskilt avseende ska fästas vid barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna. Vidare ska domstolen beakta om det finns risk för att barnet utsätts för övergrepp, olovligen förs bort, hålls kvar eller i övrigt far illa.

Föräldrarnas beslutanderätt vid gemensam vårdnad

Gemensam vårdnad bygger på utgångspunkten att föräldrarna ska kunna enas i frågor som rör barnet. Vårdnadshavare med gemensam vårdnad som lever isär ska således i princip utöva sina rättigheter och skyldigheter gentemot barnet tillsammans (6 kap. 13 § första stycket FB). Om föräldrarna inte själva kan komma överens finns det möjlighet att få stöd och hjälp i form av samarbetssamtal (5 kap 3 § SoL).

Om en av vårdnadshavarna pga. frånvaro, sjukdom eller någon annan orsak inte kan delta i beslut som inte utan olägenhet kan skjutas upp,

¹⁴ Prop. 1981/82:168 s. 62 f.

¹⁵ Prop. 1997/98:7 s. 104

¹⁶ Prop. 1997/98:7 s. 104

bestämmer den andra ensam. Beslut som har stor betydelse för barnets framtid, t.ex. om barnets skolgång eller bosättning,¹⁷ får dock bara fattas av den ena vårdnadshavaren ensam om barnets bästa uppenbarligen kräver det (6 kap. 13 § andra stycket FB).

Daglig omsorg

Bestämmelsen i 6 kap. 13 § första stycket föräldrabalken ska inte tolkas så att båda vårdnadshavarna ska delta i alla beslut som måste fattas när det gäller vårdnaden om barnen. Det ligger i sakens natur att bestämmanderätten utövas än av den ena och än av den andra föräldern, beroende på vilken av dem som för tillfället är till hands eller på hur föräldrarna har organiserat vården. Om föräldrarna inte sammanbor måste det med nödvändighet bli så att den som har barnet hos sig till stor del kommer att fatta de vardagliga besluten ifråga om vårdnaden.¹⁸

Om föräldrarna är överens står det dem dessutom fritt att själva besluta hur de ska fördela ansvaret och i vilka frågor de ska samverka, utom när lagstiftningen ställer krav på ett gemensamt handlande (t.ex. ansökan om pass, ändring av folkbokföring).

Det kan många gånger vara svårt för föräldrar att veta vad som ska ingå i den dagliga omsorgen och hur ansvaret ska fördelas dem emellan. Dessa frågor kan ofta ge upphov till oenighet och konflikter. I förarbetena till 6 kap. 13 § föräldrabalken uttalades dock att frågor om bl.a. barnets mat och kläder, sovtider och hur barnet ska tillbringa sin fritid hör till den dagliga omsorgen. Däremot undantogs beslut av mer ingripande betydelse för barnets framtid, t.ex. frågor som rör barnets skolgång och var barnet ska bo.¹⁹

För den förälder som barnet bor hos är frågan om hur barnomsorgen ska ordnas och var barnet ska gå i förskola viktig för att vardagen ska fungera. Huruvida detta är en fråga som ingår i den dagliga omsorgen är emellertid inte helt klart. Det finns stöd för att val av barnomsorg som regel är att hänföra till den dagliga omsorgen, liksom för den motsatta uppfattningen.

JO har i några beslut utvecklat sin syn på frågan om huruvida valet av barnomsorg ingår i den dagliga omsorgen eller inte. I ett beslut har JO bl.a. uttalat det är mycket som talar för att frågan om vilken förskola som ska väljas för ett barn i normalfallet bör kunna hänföras till den dagliga omsorgen.²⁰ Den vårdnadshavare som barnet bor hos skulle därmed ha beslutan-
derätten i den frågan. Samtidigt uttalar JO att rättsläget i frågan verkar vara något oklart och att det finns ett behov av ett klagörande om vad som ska

¹⁷ Prop. 1975/76:170 s. 178

¹⁸ Prop. 1975/76:170 s. 178

¹⁹ Prop. 1975/76:170 s. 178

²⁰ JO 1999/2000 s. 283

anses höra till den dagliga omsorgen. I ett annat beslut har JO tagit ställning till ytterligare ett fall som gäller barnomsorg.²¹ Även här anser JO att det är mycket som talar för att frågan om vilken förskola som ska väljas för ett barn i normalfallet bör kunna hänföras till den dagliga omsorgen, men menar att avståndet mellan förskolan och bosättningskommunen kan vara en sådan omständighet som gör att det inte längre är fråga om ett sådant normalfall som får anses innefattas i begreppet daglig omsorg. Det skulle därmed enligt huvudregeln i 6 kap. 13 § föräldrabalken krävas att beslutet fattas av vårdnadshavarna gemensamt.

I departementspromemorian *Gemensam vårdnad för ogifta föräldrar* uttalas att barnomsorgen normalt sett är en sådan fråga som bör anses ingå i den dagliga omsorgen. När det gäller val av barnomsorg med någon särskild inriktning, t.ex. religiös eller pedagogisk, är det mer tveksamt.²²

Mer genomgripande beslut

När det gäller beslut av mer genomgripande betydelse för barnets framtid, t.ex. frågor som rör barnets skolgång och bosättning, måste båda föräldrarna delta, om inte barnets bästa uppenbarligen kräver att ett beslut fattas trots att den ena av föräldrarna är förhindrad att medverka.²³ Ju mer genomgripande ett beslut är för barnet, desto viktigare är det att båda vårdnadshavarna medverkar i det.

Att beslut om bostadsort för barnet kräver båda föräldrarnas medverkan har givetvis sin grund i att en flyttning kan påverka barnets umgänge med den förälder som det inte bor hos. Mot detta kan dock invändas att det inte finns något som hindrar att umgängesföräldern flyttar och på så sätt försvårar umgänget.²⁴

Vårdnadstvistutredningen övervägde att införa en bestämmelse som begränsade en ensam vårdnadshavares möjligheter att flytta inom Sverige.²⁵ Tanken avvisades emellertid av det skälet att det skulle kunna ses som en form av "kommunarrest". Samma invändning skulle kunna anföras vid gemensam vårdnad, särskilt om den gemensamma vårdnaden meddelats mot boförälderns vilja.²⁶

Om föräldrarna har gemensam vårdnad och barnet inte har fyllt 16 år ska en anmälan om flyttning alltid göras av barnets vårdnadshavare (30 § folkbokföringslagen). Om barnet har två vårdnadshavare ska de göra flyttnings-

²¹ JO beslut 2002-01-24 dnr 3285-2000

²² Ds 1999:57 s. 79

²³ Prop. 1975/76:170 s. 178

²⁴ Ds 1999:57 s. 80

²⁵ SOU 1995:79 s. 102

²⁶ Ds 1999:57 s. 80

anmälan gemensamt (6 kap. 13 § FB). Ett beslut om barnets folkbokföring kan bara överklagas av vårdnadshavarna tillsammans.²⁷

Andra frågor som kräver båda föräldrarnas medverkan är t.ex. ansökan om pass och namnval. Även tillstånd till adoption måste lämnas av båda föräldrarna om de har gemensam vårdnad.

Oenighet kring beslut

Om förhållandena inte är sådana att ett beslut måste fattas snabbt, torde den förälder som inte har deltagit i beslutet i vissa fall kunna hävda att det inte ska gälla. Någon rättslig påföljd drabbar dock inte den förälder som driver igenom sin vilja i strid mot den andras. Om vårdnadshavarna inte kan enas i sådana frågor som kräver enighet har föräldrarna, som en yttersta utväg, möjlighet att begära att den gemensamma vårdnaden upplöses.²⁸

En utomstående person måste i allmänhet kunna utgå ifrån att den förälder som hon eller han har att göra med handlar i samförstånd med den andra föräldern, om det inte finns någon särskild anledning att anta att det finns meningsskiljaktigheter mellan föräldrarna.²⁹

Föräldrarnas tillsynsskyldighet

Barnets vårdnadshavare ska se till att barnet får den tillsyn som behövs med hänsyn till barnets ålder, utveckling och övriga omständigheter (6 kap. 2 § andra stycket FB). Tillsynsansvaret gäller i första hand barnets bästa. Vårdnadshavaren är skyldig att skydda barnet så att det inte skadar sig självt eller skadas av någon annan eller något annat. Tillsynsplikten innebär också en skyldighet att se till att barnet inte åstadkommer skada för någon annan.³⁰

Vid gemensam vårdnad har båda föräldrarna tillsynsansvar för barnet. I praktiken är det dock den förälder som barnet för tillfället vistas hos som kan utöva ett tillsynsansvar och också blir skadeståndsansvarig om något inträffar som innebär att föräldern försummat tillsynen. En förälder som på överenskommet sätt har överlämnat barnet till den andra vårdnadshavaren får därigenom normalt anses ha tagit ansvar för att barnet får den tillsyn som krävs. Vårdnadshavare är dock skyldig att vidta åtgärder, även om barnet vistas hos den andra vårdnadshavaren, om hon eller han får veta eller har anledning att misstänka att barnet tar sig för något som kan orsaka skada.³¹

Om barnet orsakar skada när det vistas hos en *umgängesförälder*, kan det normalt sett knappast komma i fråga att vårdnadshavaren skulle kunna bli

²⁷ RÅ 1996 ref. 74

²⁸ Prop. 1975/76:170 s.178

²⁹ Prop. 1975/76:170 s. 178; Walin (2001) 6:56; Rother-Schirren m.fl. (2001) s. 244

³⁰ Prop. 1993/94:57 s. 6

³¹ Prop. 1993/94:57 s. 26

ansvarig på grund av bristande tillsyn. Genom att barnet överlämnas till umgängesföräldern får vårdnadshavaren normalt sett anses ha uppfyllt sitt ansvar. Huruvida umgängesföräldern kan bli ansvarig för skadan regleras inte av 6 kap. 2 § föräldrabalken, utan får avgöras enligt allmänna skadeståndsrättsliga regler. Umgängesföräldern har inte någon lagstadgad tillsynsplikt. Däremot får det möjligen anses att umgängesföräldern genom att ta emot barnet för umgänge har åtagit sig att i vårdnadshavarens ställe ha en i varje fall begränsad tillsyn över barnet.³²

Kort om vårdnad vid separation

- Gemensam vårdnad bygger på att föräldrarna kan enas i frågor som rör barnet. Om föräldrarna är överens står det dem fritt att själva besluta hur de ska fördela ansvaret för den dagliga omsorgen och i vilka frågor de ska samverka (med vissa undantag).
- Om föräldrarna är överens kan de tillsammans ansöka eller skriva avtal om gemensam vårdnad. I annat fall får den förälder som vill ha en ändring till stånd väcka talan vid domstolen.
- Domstolen ska besluta om parterna ska ha gemensam eller ensam vårdnad utifrån vad som är bäst för barnet. Domstolen kan vägra att upplösa gemensam vårdnad, alternativt förordna om sådan, även om en förälder motsätter sig det, men inte om båda gör det.
- Domstolens möjlighet att döma till gemensam vårdnad mot en förälders vilja måste användas med stor försiktighet och lyhördhet. Förälders motstånd mot gemensam vårdnad får inte negligeras.
- Om den ena föräldern utsätter barnet, den andra föräldern eller någon annan familjemedlem för våld, trakasserier eller annan kränkande behandling, bör gemensam vårdnad mot den förälderns vilja i regel vara utesluten.
- Domstolen ska beakta risken för att barnet far illa vid gemensam vårdnad, t.ex. om ena föräldern utsatt barnet eller den andra föräldern för övergrepp. Detsamma gäller om konflikten mellan föräldrarna är så svår och djup att det är omöjligt för dem att samarbeta i frågor som rör barnet.

³² Prop. 1993/94:57 s. 26 f.

- Vid gemensam vårdnad sköter den förälder som barnet bor hos i huvudsak den dagliga omsorgen och vården och beslutar av praktiska skäl om sådant som barnets mat och kläder, sovtider, hur barnet ska tillbringa sin fritid, osv.
- Hur barnomsorgen ska ordnas torde normalt sett vara en fråga som ingår i den dagliga omsorgen.
- När det gäller beslut av mer ingripande betydelse för barnets framtid måste båda föräldrarna i regel delta. Även namnval, ansökan om pass och lämnande av samtycke till adoption ska i princip ske gemensamt.
- Om vårdnadshavarna inte kan enas i frågor som kräver enighet återstår som en sista utväg att begära att den gemensamma vårdnaden ska upplösas.

Barns boende

Om föräldrarna har gemensam vårdnad kan de själva besluta vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med, utan inblandning av vare sig domstol eller socialnämnd. Likaså kan en ensam vårdnadshavare överlåta den dagliga vården av barnet till den andra föräldern även om denna inte är vårdnadshavare.

Med begreppet boende avses i detta sammanhang barnets faktiska bostättning, dvs. där det normalt bor. Att barnet är tillfälligt borta med anledning av t.ex. ferier saknar betydelse.³³

Föräldrarna avgör själva på vilket sätt de vill reglera frågan om barnets boende. Det vanligaste är att föräldrarna gemensamt med barnet kommer fram till vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med. Om föräldrarna inte kan enas, eller när de vill få sin överenskommelse om barnets boende fastställd av domstolen, kan domstolen besluta i frågan på talan av en av föräldrarna eller båda (6 kap. 14 a § första stycket FB). Föräldrar som är överens kan träffa avtal om barnets boende (6 kap. 14 a § andra stycket FB), och avtalet ska godkännas av socialnämnd eller domstol för att vara giltigt. Även om föräldrarna är överens har de möjlighet att vända sig till domstol i stället för till socialnämnden.

Domstolsbeslut om barns boende

När barnet står under vårdnad av båda föräldrarna är det möjligt för domstolen att besluta vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med eller

³³ Prop. 1997/98:7 s. 57

att barnet ska bo växelvis hos föräldrarna (6 kap. 14 a § första stycket FB). Avgörandet får dock inte lämna öppet hur det växelvisa boendet ska utformas, utan föreskrifterna ska vara så noggranna att domen kan verkställas.³⁴

I vissa fall kan det finnas anledning för domstolen att ta upp frågan om barnets boende, även om något yrkande inte har framställts, t.ex. när domstolen mot en förälders vilja finner att barnet ska stå under föräldrarnas gemensamma vårdnad.³⁵

Det krävs inte att föräldrarna bor isär för att domstolen ska kunna besluta om barnets boende. Även om föräldrarna bor tillsammans när beslutet tas, men avser att flytta isär, kan domstolen förordna om boendet. Om en separation inte är aktuell är det dock knappast förenligt med barnets bästa att förordna om boende.³⁶

Domstolens bedömning

Domstolens beslut när det gäller barnets boende bygger på en helhetsbedömning av vad som är bäst för barnet. Vid bedömningen måste hänsyn tas till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling, t.ex.:

- barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna, med beaktande av risken för att barnet utsätts för övergrepp m.m. (6 kap. 2 a § andra stycket FB)
- hänsynen till barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB).³⁷

Domstolen kan behöva en utredning i någon form för att kunna bedöma vad som är till barnets bästa, och om föräldrarna är oense i boendefrågan behöver utredningen i regel vara mer omfattande än om de är överens. När föräldrarna är överens om hur boendefrågan ska lösas kan i allmänhet den lösning som de har valt antas vara bäst för barnet.³⁸

Det finns sällan anledning att ta reda på barnets inställning när föräldrarna är överens, men trots det gäller grundprincipen att rätten ska ta hänsyn till barnets vilja. Skulle det komma fram att barnet bestämt motsätter sig den lösning som föräldrarna kommit överens om, är det i sig ett skäl att närmare undersöka om överenskommelsen verkligen är till barnets bästa.³⁹

³⁴ Prop. 1997/98:7 s. 112 f.

³⁵ Prop. 1997/98:7 s. 112

³⁶ Prop. 1997/98:7 s. 112

³⁷ Prop. 1997/98:7 s. 113

³⁸ Prop. 1997/98:7 s. 113

³⁹ Prop. 1994/95:224 s. 35

Växelvís boende

Med växelvis boende menas vanligtvis att barnet vistas ungefär lika mycket, och har ett varaktigt boende, hos båda föräldrarna. Barnet kan dock bara vara folkbokfört hos en förälder.⁴⁰ En förutsättning för att ett barn ska må bra i växelvis boende är att föräldrarna har ett gott samarbete och en likartad inställning i avgörande frågor som rör barnet. Det är en fördel om föräldrarna bor tillräckligt nära varandra för att det ska kunna fungera med barnens förskola, skola och kamrater.

Vid växelvis boende kan inte umgänget regleras genom ett domstolsavgörande eller i ett avtal som godkänts av socialnämnden, eftersom barnet har rätt till umgänge med en förälder som det *inte* bor tillsammans med (6 kap. 15 § första stycket FB).

RÄTTSFALL

NJA 1998 s. 267

Gränsdragning mellan växelvis boende och umgänge

HD har uttalat att det normalt är fråga om umgänge, och inte varaktigt boende, när barnet vistas hos den ena föräldern endast en tredjedel av tiden. Även om skillnaden mellan vistelsetiderna hos de båda föräldrarna är mindre, bör bedömningen ofta bli densamma, om det inte finns faktorer som klart pekar i en annan riktning. Detta gäller i särskilt hög grad när barnet den övervägande delen av tiden vistas hos en förälder som är ensam vårdnadshavare och därmed har hela ansvaret för barnets personliga förhållanden. Faktorer utöver vistelsetiden som kan få betydelse vid bedömningen är var barnet är folkbokfört, hur barnets boende är ordnat, var barnet förvarar sina tillhörigheter och hur barnets försörjning har fördelats mellan föräldrarna.

I och med att allt fler barn bor växelvis hos sina föräldrar har såväl föräldrar som professionella och samhällsdebattörer ställt frågan om det verkligen är bra för barn att flytta mellan föräldrarna. Farhågor som förts fram mot växelvis boende är t.ex. att det blir rättvisaspekter eller ekonomiska hänsyn snarare än barnens behov som styr, att barn kan bli förvirrade och splittrade utan kontinuitet och en fast punkt, att de inte lär sig att hantera konflikter utan flyr undan, att lösningen innebär praktiska svårigheter för barnet som hindrar det från att ha naturliga och lättillgängliga kamratrelationer, m.m.⁴¹

Det kan också finnas en risk att ett växelvis boende skapar onödiga

⁴⁰ *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001 s. 10, 43

⁴¹ *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001; *Någon måste sätta ner foten*. Allmänna Barnhuset 2001

konflikter mellan föräldrarna genom den samverkan som denna lösning kräver.

Fördelar med växelvis boende som har framhållits är att barn får behålla ett kontinuerligt vardagsliv med båda föräldrarna, att de inte behöver längta, att de känner sig älskade och efterfrågade av båda sina föräldrar och att de inte riskerar att förlora kontakten med den ena av dem. För växelvis boende talar också att separationen inte behöver upplevas som en förödande förlust och barnet får känna att det är "rättvist" – dvs. att ingen av föräldrarna favoriseras.

Även om barnet behöver kontakt med båda sina föräldrar får det inte handla om någon matematisk rättvisa, för då finns det risk för att barnet hamnar i en skuldproblematik där det ständigt försöker hjälpa föräldrarna att skapa rättvisa.⁴²

I Socialstyrelsens kunskapsöversikt om växelvis boende konstateras att sammanställningar av forskning visar att det inte går att dra några entydiga slutsatser om vilken boendeform som är bäst för barn till separerade föräldrar, samt om – och i så fall när – det är lämpligt att barn bor växelvis hos båda föräldrarna. Det mesta av forskningen är inte relevant för svenska förhållanden eller bygger på ett speciellt urval av barn och föräldrar.⁴³

När det gäller anknytning mellan barn och föräldrar finns det inte särskilt mycket forskning som är tillämplig på frågan om växelvis boende. Det mesta pekar dock på att mycket små barn (under det första levnadsåret) i regel mår bäst av att ha en någorlunda kontinuerlig kontakt, utan längre avbrott, med åtminstone en vårdande vuxen. Det finns också goda skäl att tro att anknytningen till den andra föräldern inte behöver ta skada av att hans eller hennes samvarotid med barnet inte är lika stor från början, utan ökar successivt.⁴⁴

När det gäller små barn är det också rimligt att anta att korta och täta byten är bättre än att barnet växlar mellan föräldrarna under längre perioder. Förhoppningsvis ökar möjligheten att föräldrarna kan komma fram till en god lösning för barnet om de kan känna sig trygga med att chansen till en djup och nära relation med barnet på sikt inte är beroende av att de delar allting lika från första början.⁴⁵

Växelvis boende kan fungera bra för vissa barn och föräldrar men inte för andra. Det kan fungera bra under en period men inte under en annan. Utgångspunkten måste alltid vara *barnets* behov och inte de vuxnas. Mot växelvis boende talar stora konflikter mellan föräldrarna. Deras förmåga till

42 Kihlberg (1998)

43 *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001

44 a.a.

45 a.a.

gott samarbete kan ses som en viktig förutsättning, liksom att det finns utrymme för flexibilitet utifrån barnets behov.⁴⁶ Ur barnets perspektiv bör boendet inte bestämmas en gång för alla, utan det måste kunna förändras i enlighet med barnets olika behov i olika skeden av dess uppväxt.⁴⁷

Vidare är det en förutsättning att föräldrarna bor tillräckligt nära varandra så att barn kan behålla sina kamrater och sin sociala närmiljö i övrigt. Förskola och skola är viktiga inslag i barns liv. Barn har svårare än vuxna att upprätthålla många relationer samtidigt. Att närvara i olika grupper varannan vecka gör att man inte riktigt är med i det som händer på någondera stället.⁴⁸ En förutsättning för ett barns utveckling är också att det ges möjlighet att knyta nära kontakter med ett mindre antal vuxna i personalen och en nägorlunda stabil kamratkrets.⁴⁹

Det är viktigt med kontinuitet för att ett barn ska kunna få en utbildning av god kvalitet. För barn som bor växelvis hos sina föräldrar i olika kommuner ska det inte finnas någon rätt att gå växelvis i de olika kommunernas förskolor⁵⁰ och de kan normalt inte ha särskilda skäl för att gå i grundskolan i en kommun där de inte är folkbokförda.⁵¹

Ytterligare förutsättningar för växelvis boende är att föräldrarna själva kommit fram till denna lösning – inte att den har valts efter andras ingripanden eller påtryckningar – samt att de ekonomiska frågorna som följer med denna boendeform inte skapar konflikter.⁵²

De föräldrar som har goda erfarenheter av växelvis boende och anser att det fungerar bra för barnen karaktäriseras av att de har ansträngt sig för att ha barnets bästa i fokus och sätta sina egna behov och konflikter åt sidan. De ser sig alltid som föräldrar, oavsett om barnen är närvarande eller inte, ser att den andra föräldern är viktig för barnet och uppmuntrar kontakten dem emellan. Det finns utrymme för flexibilitet – föräldrarna kan hjälpas åt att hitta lösningar utifrån barnens behov och behöver inte strikt hålla sig till principen om att barnen ska vara hos dem varannan vecka.⁵³

Folkbokföring

Var barnet är folkbokfört kan ha betydelse bl.a. för frågan om vem av föräldrarna som vid gemensam vårdnad ska få uppbära olika former av

46 *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001

47 Ds 1999:57 s. 136

48 *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001 s. 43

49 SOU 2002:121 s. 316

50 SOU 2002:121 s. 416

51 Prop. 1985/86:10 s. 100

52 *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001

53 a.a.

bidrag och i vissa kommuner även för var barnet kan få förskoleplats.⁵⁴

Enligt folkbokföringslagen ska en person folkbokföras på den fastighet och i den församling där han eller hon anses vara bosatt. Bosättningen ska bedömas på grundval av faktiska omständigheter. Ett barn folkbokförs hos den förälder som det faktiskt bor tillsammans med, även om den andra föräldern är ensam vårdnadshavare. Det finns inget formellt samband mellan ett domstolsförordnade eller ett av socialnämnden godkänt avtal om barnets boende och barnets rätta folkbokföringsort, men det är en omständighet som vägs in i bedömningen.⁵⁵

RÄTTSFALL

RÅ 1997 ref. 8

Ingen ändring av folkbokföringen trots föräldrars önskan

Ett barn stod efter föräldrarnas skilsmässa under deras gemensamma vårdnad och vistades varannan vecka hos pappan och varannan vecka hos mamman (dubbel bosättning). Barnet var folkbokfört hos mamman. Vårdnadshavarna ville att barnet skulle folkbokföras på pappans adress, trots att någon ändring i förhållandena i övrigt inte var aktuell. Regeringsrätten uttalade att folkbokföringen ska grundas på en officialprövning, där den enskildes uppfattning om var han ska anses bosatt visserligen kan beaktas som en omständighet bland flera, men där hans egna önskemål inte har någon självständig eller avgörande betydelse. Vårdnadshavarnas anmälan om flyttning hade inte föranletts av någon inträffad eller nära förestående ändring av förhållandena, och därför ansåg Regeringsrätten inte heller att någon ändring av barnets folkbokföring skulle ske – oavsett vårdnadshavarnas önskemål.

Det är barnets vårdnadshavare som ska anmäla flyttning till skattemyndigheten. Barn som har fyllt 16 år har dock rätt att själva göra en sådan anmälan (30 § folkbokföringslagen). Om föräldrarna har gemensam vårdnad ska de i princip göra flyttningsanmälan gemensamt (6 kap. 13 § FB).

Ett beslut om barnets folkbokföring kan överklagas av barnets vårdnadshavare. Detta innebär att ett beslut kan överklagas endast av föräldrarna gemensamt om föräldrarna har gemensam vårdnad.⁵⁶ Skattemyndigheten kan också självmant ta upp folkbokföringsfrågan när det finns skäl till det (34 § folkbokföringslagen). Om vårdnadshavarna inte kan komma överens

⁵⁴ Prop. 1997/98:7 s. 58

⁵⁵ Prop. 1997/98:7 s. 57 f.

⁵⁶ RÅ 1996 ref. 74

får vardera föräldern ge skattemyndigheten den information som kan vara relevant för att pröva frågan.

Kort om barns boende vid separation

- Om föräldrarna har gemensam vårdnad kan de själva besluta vem barnet ska bo tillsammans med.
- En ensam vårdnadshavare kan överlåta den dagliga vården om barnet till den andra föräldern, även om denna inte är vårdnadshavare.
- Föräldrar som är överens kan träffa avtal om barnets boende (vilket prövas av socialnämnden) eller vända sig till domstol.
- Om föräldrarna inte kan enas, eller när de vill få sin överenskommelse om barnets boende fastställd av domstolen, kan domstolen på talan av en av dem eller båda besluta vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med.
- Domstolen bedömer vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med utifrån vad som är bäst för barnet, dvs. barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling samt barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna. Risker för att barnet utsätts för övergrepp m.m. ska beaktas. Hänsyn ska också tas till barnets vilja utifrån dess ålder och mognad.
- Viktiga förutsättningar för växelvis boende är att föräldrarna kan samarbeta, att barnen kan behålla sin sociala närmiljö och att det finns utrymme för flexibilitet utifrån barnets behov.
- Ett barn folkbokförs hos den förälder som det faktiskt bor tillsammans med. Det är barnets vårdnadshavare som ska anmäla flyttning till skattemyndigheten.

Barns umgänge med föräldrar och andra

Barns rätt till umgänge

Barn har rätt till umgänge med den förälder som det inte bor tillsammans med (6 kap. 15 § första stycket FB). Umgången är i första hand till för barnet och det är barnets intressen och behov som ska vara avgörande (6 kap. 2 a § FB). Barnets rätt till umgänge innebär dock inte att föräldern kan tvingas att umgås med sitt barn. Det finns inte heller någon absolut rätt för föräldern

att få umgås med barnet. Rätten till umgänge bestäms med hänsyn till barnets bästa (6 kap. 15 a § FB).

Principiellt sett finns det ingen plikt för ett barn att umgås med föräldern. I praktiken kan ett barn dock inte motsätta sig umgänge om sådant bedöms vara till barnets bästa. En dom om umgänge kan verkställas mot ett yngre barns vilja och, med vissa inskränkningar, även mot äldre barns vilja (se kap. 10 – Verkställighet och överklagande).

Föräldrarnas gemensamma ansvar

Vårdnadshavare har enligt föräldrabalken ett ansvar för barnets personliga förhållanden och för att barnet får sina grundläggande behov tillfredsställas. Reglerna om umgänge utgår från samma synsätt, dvs. att vårdnadshavaren ska se till att barnet får sitt behov av umgänge med olika personer tillgodosett.

Det är föräldrarnas gemensamma ansvar att barnets behov av umgänge med den förälder som det inte bor tillsammans med tillgodoses, oberoende av om föräldrarna har gemensam vårdnad eller inte (6 kap. 15 § andra stycket FB). Den förälder som barnet bor tillsammans med har ett ansvar för att underlätta för barnet och uppmuntra barnet att besöka den andra föräldern. Föräldern får inte motverka att umgänge kommer till stånd genom att underblåsa en mer eller mindre tillfällig viljeyttring från barnets sida att inte träffa den andra föräldern.⁵⁷ Även den förälder som barnet inte bor tillsammans med har ett ansvar för att barnets behov av umgänge med henne eller honom blir tillgodosett.⁵⁸

Barnets rätt till umgänge med en förälder gäller även om vårdnaden om barnet har anförtratts åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. I detta fall har såväl föräldrarna som de särskilt förordnade vårdnadshavarna ansvar för att barnets behov av umgänge med föräldrarna så långt möjligt tillgodoses (6 kap. 15 § andra stycket FB). Här får dock bestämmelsen i 6 kap. 2 a § föräldrabalken, om att risken att barnet far illa ska beaktas, en särskild aktualitet.

Domstolsbeslut om umgänge

Talan om umgänge får föras av en förälder som vill umgås med sitt barn. Om umgänge begärs av någon annan får talan föras av socialnämnden (6 kap. 15 a § första stycket FB). Detta innebär dock inte att varje förälder som vill umgås med sitt barn ska kunna få umgängesfrågan reglerad av domstol, utan det gäller bara föräldrar som inte bor tillsammans med sitt barn.

⁵⁷ Prop. 1981/82:168 s. 75; Prop. 1990/91:8 s. 61

⁵⁸ Prop. 1997/98:7 s. 61

Umgänge kan fastställas även om barnets föräldrar har gemensam vårdnad. Vanligtvis kommer föräldrar med gemensam vårdnad överens om umgänget, men det kan finnas behov av att också reglera umgänget när domstolen beslutar om gemensam vårdnad mot den ena förälderns vilja.⁵⁹ Domstolen får också förordna om villkor för umgänget. Detta gäller även om vårdnaden har anförtratts åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Ett beslut om umgänge ska grunda sig på vad som är bäst för barnet. Denna prövning ska göras med beaktande av samtliga omständigheter i det enskilda fallet. Hänsyn måste tas till bl.a. barnets ålder och mognad, barnets anknytning till umgängesföräldern och föräldrarnas förhållande till varandra. Om umgänget blir en konfliktskapande faktor mellan föräldrarna finns det stor risk för att barnet tar skada. Domstolen får i sådana fall göra en avvägning mellan å ena sidan barnets behov och intresse av att få umgås med föräldern och å andra sidan barnets behov av trygga uppväxtförhållanden.⁶⁰

Det umgänge som fastställs av domstolen är inte någon absolut gräns för det umgänge som bör eller får förekomma. Det står föräldrarna fritt att komma överens om att utvidga eller inskränka umgänget, efter vad som är lämpligt för barnet. Barnets egen önskan ska också tillmätas betydelse i takt med dess ålder och mognad. Ett beslut av domstol eller ett av socialnämnden godkänt avtal mellan föräldrarna om barnets umgänge kan ändras vid behov.

Bedömning av lämpligheten i umgänge

Vid bedömningen av vad som är bäst för barnet ska särskilt avseende fästas vid barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna. Risker för att barnet utsätts för övergrepp, olovligen förs bort, hålls kvar eller annars far illa ska beaktas (6 kap. 2 a § FB).

Även om utgångspunkten för reglerna om umgänge är att det är viktigt för ett barn att ha nära och goda relationer till båda föräldrarna, trots att de bor isär, är det inte *alltid* bäst för barnet att umgås med den förälder som det inte bor tillsammans med. Det är barnets bästa och inte förälderns behov som ska vara avgörande, och det måste göras en individuell prövning med utgångspunkt från vad som är bäst för barnet.⁶¹ Ibland är det bäst att det inte sker något umgänge alls eller att det får vänta tills barnet blir äldre. I vissa fall kan det bli aktuellt för domstolen att förordna om att umgänge bara får ske i närvaro av en kontaktperson.

⁵⁹ Prop. 1997/98:7 s. 116

⁶⁰ Prop. 1981/82:168 s. 75

⁶¹ Prop. 1990/91:8 s. 38; Prop. 1997/98:7 s. 48, 114 f.

RÄTTSFALL**NJA 1981 s. 1225***Nekat umgänge*

En mamma nekades rätt till umgänge med sin tioårige son, eftersom det framgick av utredningen att ett sådant umgänge skulle kunna allvarligt skada sonens psykiska hälsa.

Risk för övergrepp eller försummelse

När domstolen avgör umgängesfrågan ska den beakta risken för att barnet utsätts för övergrepp, olovligen förs bort eller hålls kvar eller annars far illa. Om föräldern har gjort sig skyldig till övergrepp mot barnet eller den andra föräldern kan ett umgänge vara direkt skadligt för barnet. Det behöver inte vara ställt utom allt tvivel att barnet kan komma att fara illa för att det ska få inverkan på beslutet. Det räcker med att det finns konkreta omständigheter som talar för en sådan risk. Därmed inte sagt att umgänge alltid ska uteslutas då det förekommit övergrepp. En individuell prövning med utgångspunkt från vad som är bäst för barnet ska alltid göras.⁶²

Med risk för övergrepp menas dels fysiska övergrepp, t.ex. misshandel eller sexuella övergrepp, dels kränkningar och övergrepp av psykisk natur. Omständigheter som kan spela in vid bedömningen av risken kan vara umgängesföräldrarnas allmänna attityd till våld, eventuella tidigare övergrepp, hot, m.m.⁶³

Domstolen ska också ta hänsyn till risken för att barnet på något annat sätt kan komma att fara illa i samband med umgänge om den förälder som barnet ska umgås med har bristande omsorgsförmåga, t.ex. på grund av psykisk störning eller missbruk, och det finns en risk för att barnet försummas, lämnas vind för våg eller vistas i olämpliga miljöer under umgänges-tillfällena.⁶⁴

Risk för bortförande eller kvarhållande

Att obehörigen skilja ett barn under 15 år från dess vårdnadshavare är ett brott som kallas egenmäktighet med barn. Risk för att barnet olovligen förs bort eller hålls kvar ska beaktas vid domstolens bedömning av hur ett umgängesbeslut ska utformas. Det kan handla om att den förälder som inte är vårdnadshavare utan lov för bort barnet till okänd ort, utomlands eller inom Sverige, eller inte lämnar tillbaka det inom föreskriven tid.

62 Prop. 1990/91:8 s. 38; Prop. 1997/98:7 s. 48, 115

63 Prop. 1992/93:139 s. 37

64 Prop. 1992/93:139 s. 38

RÄTTSFALL

NJA 1992 s. 566

Egenmäktighet med barn kan även ådömas den som tidigare dömts för detta brott och som fortsätter att undanhålla barnet

Egenmäktighet med barn innebär inte bara att barnet förs bort utan också att någon undanhåller barnet. Straff för ett sådant undanhållande kan ådömas även den som tidigare dömts för bortförande av barnet. Särskilt gäller detta när barnet förts bort från Sverige eller är på okänd ort. I första hand handlar det om fall där aktiva åtgärder har vidtagits efter den tidigare domen för att hålla barnet borta från vårdnadshavaren. Om någon som obehörigen fört bort ett barn bara underlåter att återföra barnet till vårdnadshavaren behöver det däremot inte utan vidare innebära att han eller hon undanhåller barnet. Bl.a. kan tänkas att han eller hon saknar praktisk möjlighet att göra något åt situationen. Personen kan också gå fri från straff om denne gjort sitt bästa för att barnet ska bli återfört, men att åtgärderna inte visar sig vara tillräckliga.

Risken att ett barn olovligt förs utomlands eller hålls kvar där är störst om föräldern har sitt ursprung i ett annat land och anknytning till det landet genom anhöriga eller på annat sätt. En omständighet som kan påverka bedömningen kan vara i vilken mån umgängesföräldern har funnit sig i att den andre föräldern tillerkänts vårdnaden om barnet.⁶⁵

Undantagsvis kan det förekomma att domstolen helt vägrar umgänge med hänsyn till risken att barnet förs ur landet.

RÄTTSFALL

NJA 1992 s. 93

En pappa vägrades umgänge med hänsyn till risken för att barnet kunde bli olovligen bortfört

Målet gällde dels vårdnaden om en trettonårig pojke som egenmäktigt förts ur landet av pappan vid tre års ålder och sedan hållits kvar där, dels umgänge mellan denna pojkes yngre bror och pappan. HD ansåg att mammans oro för att pappan skulle komma att föra bort även den yngre sonen inte var ogrundad och att det, under de förhållanden som rådde vid tiden för HD:s dom, inte var förenligt med pojkens bästa att fastställa en rätt till umgänge med pappan mot mammans bestridande. I rättsfallet slår HD fast att umgänge ska vägras med hänsyn till risken för att barnet blir olovligen bortfört.

⁶⁵ Prop. 1992/93:139 s. 38

RÄTTSFALL**NJA 1995 s. 727**

Frågan om umgänge kan vägras eller förenas med villkor om kontaktperson med hänsyn till risken för att barnet skulle bli olovligen bortfört

Pappan som var syrisk medborgare hade enligt mamman uttalat hot om att föra barnet ut ur landet. HD menade att det inte är tillräckligt att den vars umgänge med barnet är i fråga har sitt ursprung i ett annat land och har anknytning till det landet, genom anhöriga eller på liknande sätt, för att risken för ett bortförande ska få inverka på bedömningen av umgänget. Faran för ett bortförande måste vara mer konkret, t.ex. att föräldern vidtagit en faktisk åtgärd för att förbereda ett bortförande eller gjort uttalanden som tyder på ett sådant syfte.

Reglerna om verkställighet av domar, beslut eller avtal om vårdnad, boende eller umgänge m.m. innebär bl.a. att länsrätten kan förordna att barnet ska tas om hand på det sätt som länsrätten finner lämpligt om det är fara för att ett barn förs ut ur landet (21 kap. 10 § första stycket FB). Om rättsens beslut inte kan inväntas får polismyndigheten vidta omedelbara åtgärder som kan ske utan skada för barnet. När en sådan åtgärd vidtas ska det om möjligt ske i närvaro av en läkare samt företrädare för socialtjänsten eller i förekommande fall av en sådan kontaktperson för barnet som avses i socialtjänstlagen (21 kap. 10 § andra stycket FB). (Se även kap. 10 – Verkställighet och överklagande.)

Egenmäktighet med barn gäller även om någon av vårdnadshavarna vid gemensam vårdnad utan beaktansvärda skäl antingen för bort barnet eller om den som ska ha vårdnaden obehörigen håller kvar eller för bort barnet (7 kap. 4 § brottsbalken).

RÄTTSFALL**NJA 1983 s. 750**

Tolkning av begreppet utan beaktansvärda skäl

En sexårig flicka som stod under båda föräldrarnas vårdnad fördes bort av pappan från det gemensamma hemmet. I målet om huruvida pappan skulle dömas för egenmäktighet med barn uppkom frågan hur uttrycket "utan beaktansvärt skäl" i 7 kap 4 § brottsbalken ska tolkas. HD menade att det kan finnas beaktansvärda skäl för en vårdnadshavare att egenmäktigt föra bort barnet till en annan miljö om barnet vistas i en miljö där det riskerar att utsättas för övergrepp eller ohälsa eller av andra skäl utvecklas ogynnsamt och där det inte får det skydd eller stöd som det behöver. Dock bör man då kräva att de risker barnet löper antingen försvinner eller motverkas genom miljöbytet.

Den ökande rörligheten över gränserna har medfört ett allt större behov av samarbete mellan länderna för att motverka att föräldrar eller andra personer obehörigen för med sig barn till ett annat land eller olovligen håller dem kvar där och på så sätt skiljer dem från deras vårdnadshavare.⁶⁶ Europarådskonventionen den 20 maj 1980 om erkännande och verkställighet av avgöranden rörande vårdnad om barn samt om återställande av barn samt Haagkonventionen den 25 oktober 1980 om de civila aspekterna på internationella bortföranden av barn syftar båda till att förhindra olovliga bortföranden och kvarhållanden av barn.

Genom att Sverige har anslutit sig till Europarådskonventionen kan de avgöranden om vårdnad, umgänge och rätten att vårda barn som har meddelats i en annan konventionsstat erkännas och verkställas i Sverige. På motsvarande sätt kan avgöranden som meddelats i Sverige få verkan i de andra konventionsstaterna. Även när en förälder som har vårdnaden om sitt barn direkt på grund av lag olovligt fört bort barnet till en annan konventionsstat, är det möjligt att flytta över barnet från den staten.

Anslutningen till Haagkonventionen innebär att det är möjligt att få ett barn överflyttat mellan konventionsstaterna om barnet olovligen har förts bort från den stat där barnet hade sitt hemvist vid bortförandet, eller om barnet olovligen hålls kvar i en annan konventionsstat.⁶⁷

Dessa båda konventioner har införlivats med svensk rätt genom lagen (1989:14) om erkännande och verkställighet av utländska vårdnadsavgöranden m.m. och om överflyttning av barn. (Se kap. 10 – Verkställighet och överklagande.)

Villkor för umgänget

Domstolen kan besluta om villkor för umgänget om det behövs för att det ska fungera väl. Sådana föreskrifter kan ha en negativ effekt på umgänget, men de kan också i undantagsfall vara nödvändiga för att umgänge ska kunna ske i tillräcklig omfattning eller för att det alls ska komma till stånd. Föreskrifterna kan handla om t.ex. att en kontaktperson förordnas i samband med umgänge, vilken tid och på vilken plats umgänge ska påbörjas och avslutas, att umgänge bara får ske på en viss plats eller att umgänge bara får utövas i Sverige.

⁶⁶ Prop. 1992/93:139 s. 12

⁶⁷ Prop. 1992/93:139 s. 10

RÄTTSFALL

NJA 1990 s. 219

Restriktivitet med föreskrifter för umgänge

HD konstaterade här att ordalydelsen av 6 kap 15 § föräldrabalken inte är något hinder mot att domstolen anger på vilken plats umgänget ska påbörjas och avslutas eller vem av parterna som ska stå för resekostnader och andra utgifter i samband med utövandet av umgänget. HD menade emellertid att det finns flera skäl som talar för att föreskrifter av detta slag endast bör meddelas i undantagsfall. Alltför detaljerade föreskrifter om utövande av umgänge kan minska samarbetsviljan hos parterna. Föreskrifter kan också lätt bli inaktuella pga. ändrade faktiska förhållanden. Även om domstolarna endast i undantagsfall bör meddela beslut om var ett umgänge ska påbörjas och avslutas och hur umgängeskostnaderna ska fördelas, kan föreskrifter av detta slag vara påkallade, om en utebliven reglering skulle innebära att det önskvärda umgänget inte kommer till stånd eller minskas i en utsträckning som går ut över barnets intressen.

NJA 1981 s. 916

Umgänge i förälderns hemland

Målet gällde huruvida det fanns tillräckliga skäl att förena umgängesrätten med villkor om att den endast fick utövas i Sverige om inte mamman gett sitt tillstånd till att den fick utövas utomlands. Pappan var jugoslavisk medborgare. Han gifte sig med en svensk kvinna och fick tillsammans med henne en dotter. Några år senare dömde tingsrätten till äktenskapsskillnad mellan makarna, och mamman fick vårdnaden om dottern. Pappan gifte sedan om sig med en jugoslavisk kvinna. Dessa båda fick två barn tillsammans och hade planer att inom fem år flytta tillbaka till Jugoslavien. Mamman gjorde gällande att pappan framfört hotelser att ta med deras åttaåriga flicka till Jugoslavien och inte låta henne återvända.

HD uttalade att det fanns flera skäl som talade för att man i allmänhet bör undvika att förena umgängesrätt med särskilda inskränkande villkor som rör annat än tiden för umgänget. Sådana villkor kan vålla praktiska problem när det gäller att utöva umgängesrätten, vilket i sin tur kan inverka negativt på förhållandet mellan den umgängesberättigade och barnet. Vidare kan villkoren, som i detta fall, försvåra eller omöjliggöra för barnet att lära känna den umgängesberättigade förälderns släkt och uppväxtmiljö. En sådan kännedom stärker ofta gemenskapen mellan föräldrar och barn och ger barnet större trygghet i tillvaron. Detta kan antas ha särskilt stor betydelse när det gäller barn till invandrare. Dessa barn får här växa upp i en miljö och under förhållanden i övrigt som i många fall väsentligt skiljer sig från föräldrarnas uppväxtmiljö och utan närmare kontakt med föräldrarnas bakgrund och anhöriga. HD menade därför att man inte utan tungt vägande skäl bör förbjuda den umgängesberättigade föräldern att utöva umgängesrätten i sitt hemland.

Vad som kan tala för ett sådant förbud är om det finns en påtaglig risk för att den umgängesberättigade föräldern efter att ha fört barnet utomlands vägrar att återlämna barnet till vårdnadshavaren. I det aktuella fallet ansåg dock inte HD att det fanns tillräckliga skäl för att förena umgängesrätten med ett sådant villkor som mamman hade begärt.

Kontaktperson som bistånd

I socialnämndens övergripande ansvar (2 kap. 2 § och 5 kap. 1 § SoL) för barns och ungdomars behov av stöd och hjälp ligger en skyldighet att medverka till ett barns umgänge med den förälder som barnet inte stadigvarande bor tillsammans med. Det kan t.ex. ske i form av att socialnämnden beviljar en kontaktperson (3 kap. 6 § tredje stycket SoL). Denna kontaktperson kan vara till ett stöd för föräldrarna och barnet och underlätta kontakten dem emellan, t.ex. vid hämtning och lämning i samband med umgängestillfällena. Ibland kan kontaktpersonen behövas för att barnet ska slippa vara med om konfrontationer mellan föräldrarna om dessa är i svår konflikt med varandra.

Socialnämndens uppgift att bistå med kontaktperson framgår av 3 kap. 6 § socialtjänstlagen. Beslut om att tillsätta en kontaktperson fattas med stöd av 4 kap. 1 § socialtjänstlagen.

Kontaktperson för barn är en frivillig insats som förutsätter att vårdnadshavaren/vårdnadshavarna begär den eller samtycker till den. Kontaktperson kan dock även utses för en umgängesberättigad förälder som anser sig behöva stöd och hjälp vid umgängestillfällena. Vårdnadshavarens medgivande krävs inte i ett sådant fall, även om ett samtycke underlättar syftet med att en kontaktperson medverkar vid umgänget. Kontaktpersonen kan också utses på vårdnadshavarens begäran.

Om båda föräldrarna är vårdnadshavare kan kontaktperson för barnet beviljas endast under förutsättning att båda samtycker till det. Om en av föräldrarna (vid gemensam vårdnad) ansöker om kontaktperson som bistånd (t.ex. vid problem vid hämtning och lämning av barnet) men den andra motsätter sig medverkan av kontaktperson, så finns det ingen annan lösning än att föräldern går till domstol med en sådan begäran – såvida det inte är möjligt att lösa situationen genom att bevilja bistånd i form av en kontaktperson som stödinsats till föräldern.

Kontaktperson vid umgänge efter domstolsbeslut

Domstol kan besluta att umgänge ska ske i närvaro av en av socialnämnden utsedd person. Domstolen saknar dock laglig möjlighet att ålägga kommunen att utse en kontaktperson som ska medverka vid umgänget. Ett förordnande ska närmast ses som en begäran om nämndens medverkan. Socialnämnden ska utgå från att umgänge ska äga rum i den utsträckning som domstolen beslutat och att detta är i överensstämmelse med barnets bästa. Nämnden ska inte göra någon egen bedömning. Umgänget ska alltså ske på det sätt som domstolen har bestämt.⁶⁸

68 JO 1992/93 s. 309

Om ett umgänge inte kan ske i enlighet med domstolens förordnande för att nämnden inte kan utse någon kontaktperson, måste umgängesfrågan omprövas av domstolen. För att undvika att en sådan situation uppkommer är det därför viktigt att domstolen tar kontakt med socialnämnden innan den beslutar om ett sådant förordnande.⁶⁹ Socialnämndens skyldighet att ge det stöd och den hjälp som kan behövas sedan ett umgängesmål avgjorts (5 kap. 1 § SoL) innebär att nämnden ska göra vad den kan för att förordna en lämplig person för uppgiften. Domstolen har också möjlighet att själv utse en lämplig ”tredje person” som ska närvara vid umgänget.

Ibland kan det uppstå svårigheter för kommunerna att tillgodose behovet av kontaktperson. Det kan t.ex. vara svårt att hitta en kompetent person som är beredd att ta på sig uppdraget i den omfattning och/eller under de tider som domstolen har beslutat om umgänge.

JO har i sammanhanget uttalat att en vårdnadsutredare inte bör utses till kontaktperson utan parternas samtycke.⁷⁰

Handläggning av domstolens begäran om socialnämndens medverkan

Det finns stora skillnader i hur kommunerna handlägger ärenden när domstol har beslutat att umgänge ska ske i närvaro av kontaktperson. Ofta meddelas ett beslut om bistånd enligt socialtjänstlagen, men JO har uttalat att en sådan lösning inte är helt invändningsfri. Det ligger nämligen i sakens natur att socialnämnden måste kunna förordna en kontaktperson även mot någon av de berördas vilja, dvs. i strid med de grundläggande principerna för socialtjänstlagens tillämpning.⁷¹

Eftersom frågan om umgänge och/eller formen för dess utövande har prövats av allmän domstol har det som regel funnits en tvist mellan föräldrarna angående umgänget. I sådana fall måste socialnämnden kunna förordna en kontaktperson mot någon av de berördas vilja.

Om ärendet handläggs som ett biståndsärende enligt socialtjänstlagen, kan det leda till att ena parten i ärendet disponerar över frågan om kontaktperson. Enligt föräldrabalken ska emellertid frågan om umgänge bestämmas av allmän domstol om föräldrarna inte kan komma överens. Om någon av föräldrarna i praktiken skulle ha möjlighet att avböja kontaktperson när ärendet behandlas av socialnämnden, skulle det alltså innebära en inskränkning av domstolarnas och socialnämndernas möjligheter att tillgodose barnets behov av en nära och god kontakt med båda sina föräldrar.

Två olika handlingsmönster kan framför allt urskiljas när det gäller

69 JO beslut den 30 augusti 1994, dnr 43-1994

70 JO 1994/95 s. 283

71 JO 2002/03 s. 252

socialnämndernas handläggning.⁷² Vissa socialnämnder tar upp frågan om kontaktperson på eget initiativ, dvs. utan ansökan, medan andra utreder frågan först efter att någon eller båda föräldrarna kommit in med en ansökan. Om ingen ansökan inkommer, händer det även att socialnämnden tar kontakt med föräldrarna och uppmanar dem att lämna in en sådan.⁷³

JO har uttalat att oavsett vilket alternativ socialnämnden väljer, så får handläggningen av frågan anses vara ett ärende som innefattar myndighetsutövning mot enskild.⁷⁴ Denna slutsats löser enligt JO emellertid inte andra frågor kring handläggningen, t.ex. när det gäller partsställningen i ärendet.

Om socialnämnden handlägger ärendet som ett biståndsärende utan ansökan, ligger det nära till hands att betrakta barnet som biståndstagare och part i ärendet. Därmed skulle vårdnadshavaren vara den som företräder barnet. Med hänsyn till att socialtjänstlagen bygger på frivillighet torde då vårdnadshavaren ha möjlighet att avböja insatsen och överklaga ett biståndsbeslut om beslutet går barnet emot.

Om socialnämnden däremot handlägger ärendet som ett biståndsärende utan ansökan, *med vårdnadshavaren eller den umgängesberättigade föräldern angiven som biståndstagare*, har sannolikt den angivna biståndstagaren möjlighet att överklaga nämndens beslut om beslutet går henne eller honom emot.

Om socialnämnden själv begär att en ansökan lämnas in uppstår frågan om vad som sker om en ansökan inte inkommer. I sådana fall verkar det inte vara möjligt att förordna en kontaktperson. I övrigt uppkommer huvudsakligen samma frågor som när socialnämnden inte kräver en ansökan. När det gäller partsfrågan är det här naturligt att se sökanden som part, i varje fall om ansökan hanteras inom ramen för ett biståndsärende.

Det kan alltså konstateras att det råder en osäkerhet om hur socialnämnderna bör handlägga frågan om att utse kontaktperson efter en begäran från domstolen.

⁷² JO 2002/03 s. 252

⁷³ JO 2002/03 s. 252

⁷⁴ JO 2002/03 s. 252

RÄTTSFALL

NJA 1987 s. 15

Kontaktperson vid umgänge

En förälder fick rätt till visst umgänge med sitt barn i närvaro av en person, som skulle utses av socialnämnden. Nämnden utsåg emellertid inte någon person för uppdraget. HD konstaterade att om en domstol förordnat att umgängesrätten ska utövas i närvaro av person som utses av socialnämnden, ska nämnden utgå från att umgänge ska äga rum i den utsträckning och på det sätt som domstolen beslutat och att detta är i överensstämmelse med barnets bästa. Det ankommer alltså inte på nämnden att göra en egen bedömning av lämpligheten av den beslutade umgängesrätten och att låta en sådan bedömning inverka på frågan om att utse en person som ska närvara vid utövandet.

Tidsbegränsning av insatsen

Några frågor som ofta kommer upp när domstolen har förordnat om umgänge i närvaro av kontaktperson – utan preciseringar i övrigt – är hur länge insatsen ska pågå, om den kan tidsbegränsas och vem som i så fall ska göra den bedömningen. I vissa fall när förordnande om kontaktperson vid umgänge är betingat av barnets säkerhet är det inte socialnämndens sak att bedöma hur länge insatsen ska pågå. I andra fall, när det handlar om att ett barn ska lära känna sin förälder och känna sig tryggt med henne eller honom, kan det dock bli fråga om att bedöma när kontaktperson inte längre behövs.

Socialnämndens ansvar för kontaktpersoner

Krav på kontaktpersoner

Syftet med kontaktperson är ytterst att tillgodose barnets trygghet i samband med umgänget. Valet av kontaktperson är viktigt och lämpligheten ska bedömas utifrån barnets synvinkel. Barnet måste känna förtroende för kontaktpersonen och kontinuitet är en viktig förutsättning, vilket innebär att uppdraget helst ska fullgöras av samma person. I vissa fall kan det dock av tidsskäl vara nödvändigt att dela uppdraget på två kontaktpersoner.

Innehållet i uppdraget och vilka behov kontaktpersonen ska fylla kan se olika ut. I vissa fall handlar det om att barnet behöver känna trygghet under en period när det ska lära känna en förälder som det inte har byggt upp någon relation till. I andra fall kan det vara fråga om att garantera barnets säkerhet, dvs. att se till att det inte riskerar att fara illa, blir bortfört eller liknande. Kontaktpersoner kan också, som redan nämnts, ha i uppgift att ledsaga barnet mellan föräldrarna så att de inte behöver mötas, vid risk för t.ex. våld eller hot, eller helt enkelt för att undvika att barnet tvingas bevittna

gräl och konfrontationer. Vilken kompetens en kontaktperson behöver ha avgörs av vilken typ av insats som behövs.

Därutöver ska kontaktpersonen givetvis ha en personlig lämplighet för uppgiften och kunna vinna såväl barnets som föräldrarnas förtroende.

I lämplighetsbedömningen kan tänkbara kontaktpersoner intervjuas om bakgrund och kompetens, värderingar, inställning till barn och barnuppföstran m.m.

Socialnämnden bör, med den tilltänkta kontaktpersonens samtycke, begära uppgifter från socialtjänstens register, Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister samt eventuellt kontakta referenspersoner.⁷⁵ Lämnas inte samtycke till detta från den tilltänkta kontaktpersonen, kan detta givetvis i sig vara ett observandum.

Tydligt uppdrag, handledning och fortbildning

Uppgiften att vara en kontaktperson som ska medverka vid umgänge kan ofta vara komplicerad. Det finns t.ex. en risk att man blir involverad i konflikter mellan föräldrarna, utvald till någon av föräldrarnas förtrogna och därmed använd som stödperson eller rådgivare, ombedd att hjälpa till med sådant som ligger utanför själva uppgiften, etc. Kontaktpersoner hamnar dessutom ofta i situationer när de själva behöver fatta akuta beslut som rör barnet om vad som är lämpligt eller olämpligt i umgänget, utan att ha någon att rådfråga. Det kan röra sig om hur en förälder handhar och tilltalar barnet, bedömning av om föräldern är drogpåverkad eller i stark psykisk obalans och andra frågor som rör svåra gränsdragningar. Risken finns också att kontaktpersonen på eget initiativ börjar agera som medlare mellan föräldrarna eller på andra sätt går utanför uppdraget.

För att kontaktpersonen ska kunna vara tydlig gentemot föräldrarna med var gränserna för uppgiften går, och också själv kunna hålla på dessa, behövs det klara instruktioner samt möjlighet till handledning och fortbildning.

Uppdraget till kontaktpersonen bör vara skriftligt. Vidare bör uppdraget vara detaljerat och tydligt. Det bör bl.a. klart framgå följande⁷⁶:

- vad syftet med insatsen är
- vad kontaktpersonen ska vara vaksam på
- vilka förhållningsregler som ska gälla i det enskilda fallet
- att kontaktpersonen ska vara neutral och sätta barnets bästa främst
- hur uppföljning av insatsen ska göras.

Socialnämnden kan också som stöd för kontaktpersonens ställningstagan-

⁷⁵ SOSFS 2003:14

⁷⁶ SOSFS 2003:14

den ange vilka skäl som kan vara godtagbara för att den förälder som barnet bor med ska kunna ställa in umgänget, även om en sådan uppräkningslista aldrig kan bli heltäckande.

Kontaktpersoner ska inte föra information mellan föräldrarna och inte svara på frågor från boföräldern om vad som utspelat sig under umgänget, utan hänvisa till ansvarig socialsekreterare. Kontaktpersoner bör inte heller tala med något av föräldrarnas ombud. En vanlig rutin är att låta kontaktpersoner skriva på en förbindelse om tystnadsplikt.

Socialnämnden bör också klargöra uppdraget för föräldrarna och informera om de instruktioner som nämnden har gett till kontaktpersonen.⁷⁷

Kontaktpersoner behöver förberedas på att de kan komma att kallas till domstol som vittnen i mål om vårdnad, boende och umgänge. Ofta leder sådana vittnesmål till att någon av föräldrarna mister förtroendet för kontaktpersonen och att insatsen avbryts.

Kontaktpersonen bör ha tillgång till stöd från den ansvariga handläggaren.⁷⁸ Det är en fördel om det ordnas tillfällen för gemensam fortbildning, där man också får möjlighet att träffa andra kontaktpersoner för diskussioner och erfarenhetsutbyte. Mer erfarna kontaktpersoner kan vara ett stöd och fungera som mentorer för dem som är nya.

I komplicerade fall bör kontaktpersonen ha tillgång till stöd i form av kvalificerad handledning.⁷⁹

Uppföljning och avslutning av insatsen

Oavsett om en insats i form av kontaktperson vid umgänge bygger på en ansökan från föräldrarna eller på ett domstolsförordnande, behöver den följas upp regelbundet för att man ska se hur den fungerar, kunna göra förändringar och eventuellt ta ställning till hur länge insatsen ska pågå. För såväl barnet och föräldrarna som kontaktpersonen kan det också vara viktigt att insatsen avslutas på ett strukturerat sätt, t.ex. med ett gemensamt samtal med handläggaren.

Dokumentation

I regeringens proposition Om socialtjänsten⁸⁰ uttalas att kontaktpersonen inte bör vara skyldig att rapportera till nämnden. Det gäller att bygga upp förtroendefulla relationer mellan klient och kontaktperson. Redovisning och genomgång av ärendet bör kunna genomföras t.ex. i form av samtal mellan klienten, kontaktpersonen och en socialarbetare. Handläggaren kan sedan skriva en sammanfattning som tillförs akten.

⁷⁷ SOSFS 2003:14

⁷⁸ SOSFS 2003:14

⁷⁹ SOSFS 2003:14

⁸⁰ Prop. 1979/80:1 s. 228

Barns behov av umgänge med andra personer

Barn kan i vissa fall ha starka band och nära anknytning även till andra än sina föräldrar, t.ex. mor- och farföräldrar, halvsyskon, andra släktingar, familjehemsföräldrar eller någon tidigare styvförälder. I regel ligger det i barnets intresse att få upprätthålla en sådan kontakt.

Vårdnadshavaren har ansvar för att så långt som möjligt tillgodose barnets behov av umgänge med andra personer som står det särskilt nära och ska också lämna upplysningar som kan främja ett sådant umgänge (6 kap. 15 § tredje och fjärde stycket FB). Om vårdnadshavaren inte uppfyller sitt ansvar kan umgängesfrågan bli föremål för domstolsprövning.

Om umgänge begärs av någon annan än en förälder får talan vid domstolen endast föras av socialnämnden (6 kap. 15 a § FB). När bestämmelsen om umgänge mellan barnet och andra personer än barnets förälder infördes, anförtroddes socialnämnden rätten att föra talan vid domstol, eftersom nämnden ansågs kunna bedöma i vilka fall det var motiverat utifrån barnets bästa att inleda en umgängesprocess. Det ansågs däremot mindre lämpligt att var och en som anser sig stå barnet särskilt nära skulle kunna föra talan vid domstol om umgänge.⁸¹ Nämnden får inte delegera sin uppgift att besluta om talan angående umgänge (10 kap. 5 § SoL).

I socialnämndens bedömning av barnets behov av umgänge med andra än föräldrarna behöver det dock vägas in att det kan bli en press för barnet om umgänge sker mot vårdnadshavarens vilja. Om socialnämnden bedömer att ett umgänge är till barnets bästa, bör nämnden innan den beslutar sig för om talan ska föras vid domstol försöka nå en överenskommelse om umgänge på frivillig väg.

Socialnämnden kan till exempel erbjuda att en socialsekreterare är närvarande vid ett eller ett par umgängestillfällen för att kunna bedöma hur ett umgänge skulle kunna utformas.

Socialnämndens utredning dokumenteras och arkiveras, vare sig det blir ett positivt eller negativt beslut. Anser nämnden att det är till barnets bästa med ett umgänge mellan barnet och den sökande, väcker socialnämnden talan vid domstolen i den ort där barnet har sitt hemvist. Målet handläggs som ett indispositivt tvistemål⁸² (6 kap. 17 § FB). Det är oklart om socialnämndens beslut att inte väcka talan kan överklagas (jfr art. 6 och 13 i Europakonventionen).⁸³

Domstolen ska bedöma huruvida anknytningen mellan barnet och den andra personen är så pass nära att barnet kan anses ha behov av detta

⁸¹ Prop. 1997/98:7 s. 61

⁸² Indispositivt tvistemål: Ett tvistemål som parterna inte disponerar över, dvs. som inte kan lösas genom förlikning.

⁸³ Rother-Schirren m.fl. (2001) s. 254

umgänge, och i så fall i vilken utsträckning. Domstolen ska besluta om umgänge efter vad som är bäst för barnet och med hänsyn till barnets vilja (6 kap. 2 a, 2 b och 15 a §§ FB).

Skyldighet att lämna upplysningar som kan främja umgänget

Oavsett om föräldrarna har gemensam vårdnad eller inte ska den förälder som barnet bor tillsammans med lämna upplysningar som kan främja umgänget till den andra föräldern, om inte särskilda skäl talar mot det (6 kap. 15 § fjärde stycket FB). Skäl för att inte lämna upplysningar kan vara att ett äldre barn i förtroende lämnat uppgifter som det inte vill ska komma fram, eller att vårdnadshavaren har flyttat med barnet för att komma undan den andra förälderns trakasserier och därför inte vill uppge barnets, och därmed sin egen, adress. Skälet till att ett barns bostadsadress inte kan lämnas ut kan också vara att föräldern har skyddad adress i form av sekretessmarkering eller s.k. kvarskrivning.⁸⁴ (Se även kap. 12 – Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten.)

Även om barnet ska umgås med någon annan person som står barnet nära, ska vårdnadshavaren lämna upplysningar om barnet som kan främja detta umgänge. Skyldigheten gäller också att upplysa t.ex. socialtjänsten, om den biträder med praktiska arrangemang för umgänget med förälder eller annan.⁸⁵

Skyldigheten gäller frågor av mera ingripande eller betydelsefull karaktär och inte varje händelse som inträffar i barnets liv. I förarbetena uttrycks att bestämmelsen om att lämna upplysningar syftar till att ge ett pedagogiskt stöd för att främja ett fungerande umgänge, den är inte en reglering av en exakt informationsskyldighet.⁸⁶ En umgängesförälder kan alltså inte med stöd av bestämmelsen kräva information om alla händelser som inträffar i barnets liv.

Upplysningsskyldigheten gäller frågor med påtaglig effekt för umgänget, t.ex. längre tids vistelse utomlands eller flyttning till annan ort. Om information lämnas på ett tidigt stadium till den förälder som inte är vårdnadshavare kan det underlätta när det gäller att utforma och praktiskt genomföra umgänge mellan barnet och föräldern. Likaså är det viktigt att lämna information om barnets hälso- och sjukdomstillstånd för att undvika svårigheter och obehag under umgängesperioderna, vilka i sin tur kan leda till att umgänget försvåras.⁸⁷

⁸⁴ Prop. 1990/91:8 s. 42

⁸⁵ Prop. 1990/91:8 s. 63

⁸⁶ Prop. 1990/91:8 s. 41

⁸⁷ Prop. 1990/91:8 s. 63

För att umgängesföräldern på ett naturligt sätt ska bli delaktig i barnets vardag och ta en mer aktiv del kan det även vara viktigt att upplysa om frågor av mer vardaglig karaktär. Det kan gälla sådant som t.ex. barnets aktiviteter, skolgång, kamratrelationer, mobbningsproblem eller fritidsintressen.⁸⁸

Den förälder som ska lämna upplysningarna får ytterst bestämma vilken information den andra föräldern ska få. Ovilja att lämna upplysningar som kan främja umgänget kan i vissa fall likställas med ovilja att främja kontakten mellan barnet och den andra föräldern, vilket i sin tur kan vara ett tecken på att vårdnadssituationen bör omprövas.⁸⁹

Umgängets omfattning

Det finns inga bestämmelser om hur ofta och mycket umgänge bör förekomma. Det är viktigt att umgänget anpassas efter vad som är bäst för barnet. I förarbetena betonas att umgängesfrågan måste bedömas utifrån omständigheterna i det enskilda fallet samt att umgänget behöver vara individuellt anpassat och flexibelt. Högsta domstolen har tagit avstånd från schablonmässigt bestämda umgängestider och framhållit betydelsen av att prövningen görs utifrån omständigheterna i varje enskilt fall.⁹⁰

RÄTTSFALL

NJA 1988 s. 559

Individuell bedömning av umgängets omfattning

Twisten gällde omfattningen av pappans umgänge med en sjuårig dotter utöver helger och skollov. HD menade att umgängets omfattning ska utgå ifrån vad som är bäst för barnet och med hänsyn till omständigheterna i det enskilda fallet. HD menade vidare att det inte kan komma ifråga att utgå från schablonmässigt bestämda umgängestider. Enligt HD måste det vara av värde att umgänge inte bara sker under semestrar och helger utan också under vardagar. Vardagsumgänge är ofta svårt att få till stånd på grund av t.ex. föräldrarnas bostadsförhållanden, förvärvsarbete och barnets skolgång. I det aktuella fallet var dock förutsättningarna för ett vardagsumgänge mycket goda, eftersom föräldrarna bodde endast några minuters promenadväg från varandra. Det saknades därför skäl att inte tillerkänna pappan sådant umgänge.

⁸⁸ Prop. 1990/91:8 s. 63

⁸⁹ Prop. 1990/91:8 s. 64

⁹⁰ Prop. 1997/98:7 s. 63

Om det är möjligt är det värdefullt om barnet får såväl vardags- som helgkontakt med den förälder som det ska umgås med. För små barn är det t.ex. viktigt med ett tätt umgänge för att bilden av föräldern inte ska vara svår att hålla kvar. Även för äldre barn är det oftast viktigt med en regelbunden kontakt, för att kunna utveckla relationen till båda föräldrarna.

Umgängessabotage

Lagen ser strängt på s.k. umgängessabotage, dvs. om en förälder utan godtagbara skäl motarbetar den andra förälderns möjligheter att utöva umgänge med barnet. Umgängessabotage kan vara en omständighet som gör att vårdnaden eller boendet bör omprövas (6 kap. 2 a § FB). Det avgörande är dock inte omfattningen av umgängessabotaget, utan domstolen ska ta sikte främst på risken för att det upprepas i framtiden (6 kap. 2 a § andra stycket FB). Man måste dock beakta vilka motiv en förälder har för att motsätta sig umgänge.

RÄTTSFALL

NJA 1989 s. 335

Ensam vårdnad pga. umgängessabotage

Vårdnaden om en sjuårig flicka gavs till pappan ensam, eftersom mamman hindrat pappan från att utöva vårdnad och umgänge, i strid med överenskomelser och domstolens avgörande. Flickan hade sedan tre års ålder bott med mamman och en halvsysster. Enligt HD fanns det anledning att räkna med att flickan, som var omvitnat trygg och stabil samt hade en mycket god relation till pappan, skulle klara den omställning som ett uppbrott från mammans hem skulle innebära. Det kunde vidare antas att pappan, om han fick vårdnaden, skulle verka för att flickan fick ett omfattande umgänge med mamman och därmed också goda möjligheter till kontakt med halvsystem.

RÄTTSFALL

NJA 1992 s. 666*Ensam vårdnad trots umgängessabotage*

Vårdnaden om en åttaårig flicka gavs till mamman ensam, trots att hon hindrat pappan från att utöva den umgängesrätt som hade fastställts av domstol. HD konstaterade att det inte framkommit något som visade att pappan var olämplig som vårdnadshavare. HD ansåg inte att flickans uttalanden om att hon inte ville träffa sin far skulle tillmätas någon avgörande betydelse, eftersom hon ännu inte fyllt nio år och det dessutom inte var uteslutet att uttalandena tillkommit under påverkan av mamman. HD menade att mammans agerande talade för att vårdnaden skulle anförtrors pappan. Emellertid hade flickan bott tillsammans med mamman hela sitt liv och endast träffat pappan vid ett tjugotal tillfällen. En överflyttning av vårdnaden till pappan skulle därmed innebära en stor omvälvning med ovissa följder för flickan. HD ansåg därför, trots att mamman brustit i sitt ansvar som vårdnadshavare, att det inte under nuvarande omständigheter kunde anses förenligt med flickans bästa att pappan fick vårdnaden.

NJA 1998 s. 675*Ensam vårdnad trots umgängessabotage*

Vårdnaden om ett barn gavs till mamman ensam, trots att hon vägrat barnet umgänge med pappan, utifrån sin principiella övertygelse att barn endast bör få umgås med den förälder som barnet bor hos. HD, som ändrade hovrättens dom, ansåg att det trots mammans umgängessabotage för närvarande inte var förenligt med pojkens bästa att vårdnaden flyttades över till pappan. Pojken var vid tiden för HD:s dom tre och ett halvt år gammal och hade inte träffat pappan på tre år. Två justitieråd anförde skiljaktig mening och ansåg att pappan ensam skulle få vårdnaden.

Socialnämnden är skyldig att medverka till att ett barns behov av umgänge med den förälder som barnet inte bor tillsammans med blir tillgodosett (2 kap. 2 § och 5 kap. 1 och 3 §§ SoL). Genom exempelvis samarbetssamtal kan föräldrarna få stöd och hjälp att komma överens i umgängesfrågan.

Umgängesvägran, dvs. när en förälder inte vill umgås med sitt barn i en omfattning som svarar mot barnets behov av en nära och god kontakt med den föräldern, kan också ses som en form av umgängessabotage. Hur man ska förmå den andra parten till mer umgänge är en ofta förekommande fråga från föräldrar till socialtjänstens familjerättshandläggare. Ingen förälder kan tvingas till umgänge med sitt barn. Om det bedöms som meningsfullt kan socialtjänsten ta kontakt med föräldern i fråga och föreslå samarbetssamtal, som ett försök att bidra till att barnets rätt till umgänge med båda föräldrarna respekteras.

Kort om barns umgänge vid separation

- Ett barn har rätt till umgänge med den förälder som det inte bor tillsammans med utifrån sina behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna. Det finns däremot ingen absolut rätt för föräldrar att få umgås med sitt barn.
- Ett barn kan i vissa fall ha starka band även med andra än sina föräldrar, t.ex. en släkting, familjehemsförälder eller tidigare styvförälder. Socialnämnden ska utreda om umgänget är till barnets bästa innan nämnden väcker talan vid domstol. Nämnden bör i första hand sträva efter att nå en frivillig överenskommelse om umgänge.
- Barnets föräldrar har ett gemensamt ansvar för att tillgodose barnets behov av att umgås med den förälder som barnet inte bor tillsammans med. Vårdnadshavaren har även ett ansvar för att tillgodose barnets behov av umgänge med någon annan som står det särskilt nära.
- Om umgänget blir en konfliktskapande faktor mellan föräldrarna finns det stor risk för att barnet tar skada.
- Vid avgörande av frågor om umgänge ska domstolen beakta om det finns risk för att barnet utsätts för övergrepp eller annars kan fara illa vid umgänget. Om föräldern har gjort sig skyldig till övergrepp m.m. kan ett umgänge vara direkt skadligt för barnet. Det behöver inte vara ställt utom allt tvivel att barnet kan komma att fara illa för att det ska få inverkan på beslutet.
- Domstolen har i undantagsfall möjlighet att besluta om villkor för umgänget, t.ex. i form av förordnande om kontaktperson eller om på vilken plats umgänge ska ske.
- Domstolen kan inte ålägga socialnämnden att utse en kontaktperson, utan ett förordnande ska ses som en begäran om nämndens medverkan. Nämnden ska inte göra någon egen bedömning av domstolens beslut – umgänget ska ske på det sätt som domstolen har bestämt.
- Socialnämndens uppdrag till kontaktpersonen bör vara skriftligt, detaljerat och tydligt. Kontaktpersonen bör ha tillgång till stöd från handläggaren och i vissa fall kvalificerad handledning.
- Det finns inga bestämmelser om hur och i vilken omfattning umgänge bör förekomma. Det är viktigt att umgänget är individuellt anpassat efter vad som är bäst för barnet samt att det är regelbundet, flexibelt och konfliktfritt.

Ekonomiska frågor kring vårdnad, boende och umgänge

Även om barnets bästa alltid ska vara utgångspunkten för hur man ordnar vårdnad, boende och umgänge är det ofrånkomligt att också de ekonomiska frågorna och övervägandena kan komma att ha en stor betydelse för föräldrarna. Vissa lösningar kan av ekonomiska skäl omöjliggöras eller bli för ofördelaktiga för någon av parterna. De ekonomiska frågorna kan också hamna i förgrunden i konflikter mellan föräldrarna och vara ett ständigt tvisteämne så länge försörjningsansvaret för barnet kvarstår.

Särskilt lösningen med växelvis boende har ofta visat sig få ekonomiska konsekvenser som föräldrarna inte alltid har räknat med och som de behöver hjälp med att förutse och ta hänsyn till innan de fattar beslut.

Ekonomiska överväganden kan ibland ligga bakom en förälders önskan om växelvis boende (eller vägran att gå med på det). För en umgängesförälder kan reglerna om avdrag på underhållsbidraget få betydelse för när, och i vilken omfattning, hon eller han väljer att umgås med barnet. För boföräldern kan sådana aspekter vägas in i uppfattningen om hur mycket barnet ska umgås med den andra föräldern.

Konflikter föräldrar emellan om ekonomiska frågor och om barnets folkbokföring, boende och umgänge, grundat på ekonomiska hänsynstaganden, är inte ovanliga.⁹¹

Underhållsbidrag och underhållsstöd

Föräldrarna har ett ansvar för barnets försörjning (7 kap. 1 § första stycket FB). Underhållsskyldigheten upphör när barnet fyller 18 år. Om barnet då fortfarande går i skola (grundskola, gymnasieskola eller liknande), är föräldrarna fortsatt underhållsskyldiga, dock längst tills barnet fyller 21 år (7 kap. 1 § andra stycket FB).

Vårdnadshavaren ska se till att barnet får de bidrag som det har rätt till (underhållsstöd, underhållsbidrag och barnbidrag). Särskilt förordnade vårdnadshavare är inte underhållsskyldiga mot barnet.

Det är med andra ord i första hand föräldrarna som har det ekonomiska ansvaret för sina barn. Var och en av föräldrarna ska efter sin förmåga ta del i kostnaderna för barnet. De ska svara för underhåll åt barnet efter vad som är skäligt, med hänsyn till barnets behov och föräldrarnas förmåga (7 kap. 1 § FB).

En förälder kan uppfylla sin underhållsskyldighet genom att ta hand om barnet eller genom att betala underhållsbidrag. Den förälder som barnet inte

⁹¹ *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001; *Någon måste sätta ned foten*. Allmänna Barnhuset 2001.

varaktigt bor hos ska betala underhållsbidrag. Detta gäller såväl när föräldrarna har gemensam vårdnad som vid ensam vårdnad. Storleken på underhållsbidraget räknas ut enligt särskilda beräkningsgrunder som tar hänsyn till föräldrarnas inkomster och vissa fasta utgifter.

Underhållsbidraget kan fastställas i ett avtal mellan föräldrarna eller i en dom. Utöver underhållsbidraget, som gäller kostnader för den dagliga omsorgen, förväntas föräldrarna dela på större utgifter för barnets fritidsintressen och liknande.⁹²

Underhållsstöd för barn betalas ut av försäkringskassan till den förälder som barnet bor hos och ersätts av den underhållsskyldiga föräldern efter förmåga till försäkringskassan. Eventuell mellanskillnad, om det avtalade underhållsbidraget överstiger underhållsstödet, betalas direkt till boföräldern av den betalningsskyldiga föräldern.

När barnet bor växelvis hos båda föräldrarna liknar situationen delvis den då föräldrarna lever tillsammans och gemensamt ansvarar för kostnaderna för barnet. Ingen av föräldrarna är då normalt skyldig att betala underhåll för barnet. Båda föräldrarna tar del i den dagliga omsorgen och fullgör sin underhållsskyldighet genom att svara för kostnaderna för denna. Detta kan leda till diskussioner om *hur mycket* barnet verkligen vistas hos respektive förälder och hindra den flexibilitet som är så viktig ur barnets synvinkel. Vidare kvarstår frågan hur föräldrarna ska fördela extraordinära kostnader utöver den dagliga omsorgen.

Resekostnader vid umgänge

Kostnaderna för umgägesresor kan leda till konflikter mellan föräldrarna och därmed till en pressad situation för barnet. I värsta fall kan ett umgänge mellan barnet och den förälder barnet inte bor tillsammans med omöjliggöras.

Det primära ansvaret för resorna i samband med umgänge ligger på den förälder som inte bor tillsammans med barnet. Den förälder som barnet bor med ska dock ta del i kostnaderna efter vad som är skäligt med hänsyn till föräldrarnas ekonomiska förmåga och övriga omständigheter (6 kap. 15 b § första stycket FB). I normalfallet ska samma principer tillämpas som när underhållsbidrag till barn bestäms. En förälder som saknar förmåga att bidra till resekostnaderna är inte heller skyldig att göra det.⁹³

För att det ska finnas en skyldighet att bidra till resekostnaderna ska barnet bo tillsammans med bara den ena av föräldrarna. Om barnet bor i stort sett lika mycket hos var och en av föräldrarna, dvs. växelvis, är frågan inte aktuell.⁹⁴

⁹² Mer information finns på Socialstyrelsens hemsida www.sos.se

⁹³ Prop. 1997/98:7 s. 72

⁹⁴ Prop. 1997/98:7 s. 118

En förälder med otillräcklig inkomst har möjlighet att söka ekonomiskt bistånd hos socialtjänsten för kostnader för umgängesresor.

Skälighetsbedömning

Beräkningsnormerna är inte preciserade i föräldrabalken, utan detaljfrågorna har överlämnats åt parterna och rättstillämpningen. Föräldrarna kan alltså fritt komma överens om hur kostnaderna ska fördelas. I förarbetena förordas dock att föräldrarnas bidragsskyldighet beräknas med en kvotdelningsmetod enligt samma principer som för underhållsbidrag till barn.⁹⁵ Omständigheterna i de enskilda fallen är emellertid så varierande att ett ganska stort utrymme måste lämnas åt mer skönsmässiga överväganden vid bedömningen av betalningsförmågan.⁹⁶

Även andra omständigheter än de ekonomiska kan beaktas vid skälighetsbedömningen. Anledningen till varför barnet och den särlevande föräldern bor på olika orter bör enligt förarbetena normalt inte vägas in i bedömningen. Om en förälder flyttar långt bort utan någon godtagbar anledning kan det emellertid finnas skäl att ta hänsyn till det vid bedömningen.⁹⁷ Även i andra fall kan omständigheterna vara sådana att det framstår som skäligt att fördela kostnaderna på ett annat sätt än enligt huvudprincipen.

För att kostnaderna ska fördelas bör de vara av någon betydelse. Avståndet bör vara relativt stort; ett riktmärke kan vara att avståndet överstiger tio mil enkel resa. Hänsyn måste också tas till antalet umgängesresor. Även om kostnaden för varje enskild resa är låg kan antalet resor göra att kostnaderna totalt sett blir betydande. I skälighetsbedömningen ingår också att endast nödvändiga kostnader ska beaktas, t.ex. val av billigaste färdssätt med allmänna kommunikationer. Av betydelse för valet av kommunikationsmedel är också restiden och den tid som barnet har på sig att umgås med föräldern. Bestämmelsen omfattar resor både inom och utom landet.⁹⁸

Dom eller avtal om kostnader för resor

Domstolen kan utifrån barnets bästa besluta om kostnadsfördelningen mellan föräldrarna för resorna i samband med barnets umgänge. Frågan om föreskrifter om resekostnader prövas normalt i samband med att domstolen behandlar frågan om umgänge och omfattningen av detta. Det finns dock inget som hindrar att resekostnaderna prövas av domstol även om umgänget i övrigt inte är föremål för domstolens prövning. Detta kan bli aktuellt om föräldrarna är ense om umgängets omfattning och önskar ett domstolsavgörande endast om resekostnaderna.

⁹⁵ Prop. 1997/98:7 s. 71 f.

⁹⁶ Prop. 1997/98:7 s. 72

⁹⁷ Prop. 1997/98:7 s. 72 f. och 118

⁹⁸ Prop. 1997/98:7 s. 118

Domstolen har ingen skyldighet att utreda fördelningen av resekostnader, trots att denna fråga anses utgöra en del av umgängesfrågan. Det står parterna fritt att komma överens om fördelning av resekostnaderna.⁹⁹ Domstolen kan normalt meddela villkor för umgänget oberoende av yrkande, medan resekostnaderna torde förutsätta ett yrkande av part (17 kap. 3 § RB).

Föräldrarna kan själva träffa avtal om fördelningen av resekostnader. Sådana avtal behöver dock inte godkännas av socialnämnden för att gälla. Nämndens godkännande medför inte heller att en sådan överenskommelse kan verkställas enligt reglerna i utsökningsbalken.¹⁰⁰

Kommunens skyldighet att sörja för att föräldrar får hjälp att träffa avtal om umgänge omfattar även fördelningen av de resekostnader som kan uppkomma i samband med umgänget.¹⁰¹ Om föräldrarna vänder sig till kommunen för att få hjälp med ett avtal ska de kunna få upplysningar om de principer – lagregler, domstolspraxis m.m. – som gäller för beräkningen.¹⁰² Liksom i andra situationer i frågor som rör gemensamma barn finns det fördelar om föräldrarna själva kommer överens om fördelningen av resekostnader. Socialnämnden har ett långtgående ansvar att stötta föräldrarna i att nå samförståndslösningar, även vad gäller de ekonomiska frågorna.

En dom eller ett avtal om kostnaderna för resor kan jämkas av rätten för tiden efter att talan har väckts (men inte retroaktivt), om ändring i förhållandena föranleder det (6 kap. 15 b § andra stycket FB).

Rättegångskostnader

I mål eller ärende om vårdnad, boende eller umgänge är huvudprincipen att vardera parten bär sin egen rättegångskostnad. En part som orsakar en onödig rättegång eller gör sig skyldig till vårdslös eller försumlig processföring under rättegången kan dock åläggas att helt eller delvis betala motpartens rättegångskostnader (18 kap. 3 och 6 §§ RB). En part kan också i andra fall helt eller delvis tvingas att betala motpartens rättegångskostnader, t.ex. om en förälder (som inte har vårdnaden) gång på gång utan framgång väcker talan om att få vårdnaden överflyttad till sig (6 kap. 22 § andra stycket FB).¹⁰³

Rättshjälp

I mål om vårdnad, boende och umgänge uppstår kostnader för parts ombud, bevisning i målet, etc. Om en part har beviljats rättshjälp enligt rättshjälps-

⁹⁹ Prop. 1997/98:7 s. 117, 119 f.

¹⁰⁰ Prop. 1997/98:7 s. 117

¹⁰¹ Prop. 1997/98:7 s. 71, 84 och 132

¹⁰² Wickström (1998) s. 115

¹⁰³ Prop. 1975/76:170 s. 183

lagen betalar staten en del av kostnaderna för partens rättshjälpsbiträde och bevisning samt vissa andra kostnader. Rättshjälp får dock inte beviljas om den sökande har en rättsskyddsförsäkring eller annat rättsskydd som omfattar tvisten.

Information om rättshjälp och under vilka förutsättningar den kan beviljas kan fås av Rättshjälpsmyndigheten. Frågor om rättsskydd besvaras av det försäkringsbolag där respektive part har tecknat sin hemförsäkring.

Kort om ekonomiska frågor kring vårdnad, boende och umgänge

- Det är i första hand föräldrarna som har det ekonomiska ansvaret för sina barn. Var och en av föräldrarna ska efter sin förmåga ta del i kostnaderna för barnet.
- De ekonomiska frågorna och övervägandena kan ha stor betydelse för föräldrarna och skapa konflikter mellan dem när det gäller att finna lösningar i boende- och umgägesfrågan. Särskilt växelvis boende får ofta ekonomiska konsekvenser som föräldrarna inte alltid har räknat med och som de behöver hjälp med att förutse och ta hänsyn till när de fattar sina beslut.
- Det primära ansvaret för umgägesresorna ligger på den förälder som inte bor tillsammans med barnet. Båda föräldrarna ska ta dock ansvar för resekostnaderna i samband med umgänge. Den förälder som barnet bor med ska ta del av kostnaderna utifrån vad som är skäligt med hänsyn till föräldrarnas ekonomiska förmåga och övriga omständigheter.
- I mål eller ärende om vårdnad, boende eller umgänge ska vardera parten bära sin rättegångskostnad. En part som orsakar onödig rättegång eller gör sig skyldig till vårdslös eller försumlig processföring, eller om det finns andra särskilda skäl, kan dock tvingas att helt eller delvis betala motpartens rättegångskostnader.

4. Att synliggöra barnen

Barns bästa

Vid alla åtgärder som rör barn, vare sig de vidtas av offentliga eller privata sociala välfärdsinstitutioner, domstolar, administrativa myndigheter eller lagstiftande organ, skall barnets bästa komma i främsta rummet.

(Artikel 3 i FN:s konvention om barnets rättigheter)

FN:s konvention om barnets rättigheter, den s.k. barnkonventionen, kan beskrivas som ett etiskt grunddokument som uttrycker världssamfundets syn på barn och ungdomar i vår tid.¹ Konventionen trädde i kraft 1990, och den ingår i ett system av andra konventioner och deklarationer om mänskliga rättigheter som antagits av FN. Sverige har ratificerat barnkonventionen. Därmed har Sverige iklätt sig en internationell folkrättslig förpliktelse att följa konventionens bestämmelser. Barnkonventionen är inte direkt tillämplig rätt i Sverige och domstolarna är inte bundna av konventionens regler som av svensk lag. Däremot används konventionsbestämmelserna vid tolkningen av svensk lag så att tolkningen står i överensstämmelse med Sveriges internationella åtaganden.

Sveriges ratificering av barnkonventionen har påverkat de reformer som genomförts i svensk familjelagstiftning. Exempelvis står föräldrabalken i överensstämmelse med barnkonventionens grundläggande principer om barnets bästa, barnets rätt att komma till tals, föräldrarnas ansvar för barnets person samt båda föräldrarnas gemensamma ansvar för barnets uppfostran och utveckling.

Även i socialtjänstlagen talas om barnets bästa, i enlighet med artikel 3 i FN:s barnkonvention:

När åtgärder rör barn skall särskilt beaktas vad hänsynen till barnets bästa kräver. Med barn avses varje människa under 18 år.

(1 kap. 2 § SoL)

Syftet med denna skrivning är att stärka barns ställning inom socialtjänsten. Barnets bästa är inte alltid avgörande för vilket beslut som fattas, men det ska alltid beaktas, utredas och redovisas.² Ett starkt barnperspektiv inom

¹ SOU 1997:116 s. 137

² Prop. 1996/97:124 s. 99 f.

socialtjänsten innebär vidare att även barnens situation bör uppmärksammas när vuxna vänder sig till socialtjänsten med en ansökan om bistånd i någon form.³

Barnets rättigheter enligt barnkonventionen

Barnkonventionen innehåller tre kategorier av rättigheter⁴:

- De *medborgerliga och politiska rättigheterna*, t.ex. rätten till registrering vid födelsen, namn och nationalitet, åsiktsfrihet och religionsfrihet.
- De *ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna*, t.ex. rätten till hälso- och sjukvård, social trygghet och socialförsäkring och utbildning.
- Rätten till *skydd mot övergrepp och utnyttjande*, som t.ex. skydd mot fysiskt och psykiskt våld, skada eller övergrepp och vanvård.

Barnkonventionen bygger på fyra principer⁵:

- Barnet ska *skyddas mot alla former av diskriminering* (artikel 2).
- *Barnets bästa* ska beaktas i alla beslut (artikel 3).
- Barn har *rätt till liv och utveckling* (artikel 6).
- Barnet ska ha *rätt att säga sin mening* och få den respekterad (artikel 12).

När det gäller innehållet i andra artiklar framgår av *artikel 5* bl.a. att föräldrar i överensstämmelse med barnets stigande ålder och mognad ska ge barnet fostran och vägledning. I *artikel 9* redovisas de skyldigheter som konventionsstaterna har när det handlar om att skilja barn från deras föräldrar. *Artikel 11* innehåller bestämmelser om olovligt bortförande och kvarhållande av barn. Av *artikel 16* framgår att barn inte får utsättas för godtyckliga eller olagliga ingripanden i sitt privat- och familjeliv, sitt hem eller sin brevväxling. Enligt *artikel 18* ska konventionsstaterna göra sitt bästa för att säkerställa erkännandet av principen att båda föräldrarna har ett gemensamt ansvar för barnets fostran och utveckling samt att det främsta ansvaret för detta ligger på föräldrarna/vårdnadshavare.

Sammanvägning

Barns perspektiv, barns behov och barns bästa är begrepp som är svåra att definiera. Begreppen är inte entydiga och innebörden av dem varierar bero-

3 Prop. 1996/97:124. s. 100

4 SOU 1997:116 s. 54 f

5 SOU 1997:116. s. 56 f

ende på person, situation och sammanhang. Tidsaspekten, värderingar i samhället och ny kunskap om barn är också faktorer som påverkar synen på vad som är barns bästa.

Detta ger både utrymme för tolkningsmöjligheter i varje enskilt beslut och risk för att begreppet barnets bästa kan bli till intet förpliktigande. Å andra sidan ger flexibiliteten större utrymme för att ta hänsyn till det enskilda barnet och barnets egen åsikt. En vägledning för att kunna tolka vad som är barnets bästa ges vid en sammanvägning av barnkonventionens, samhällets, forskningens, barnets egen, nätverkets och beslutsfattarens definition av innebörden i begreppet.⁶

I en bedömning av vad som är barnets bästa bör kunskap från vetenskap och beprövad erfarenhet kombineras med att barn själva kommer till tals, så att deras synpunkter kan vägas in i beslutet.⁷ Som underlag för en bedömning av vad som är barnets bästa behövs således både ett generellt och ett individuellt perspektiv.

Barnperspektiv

Barnmisshandelskommittén beskrev tre olika former av barnperspektiv, det vuxna barnperspektivet, samhällets barnperspektiv och barnets eget perspektiv.⁸ Vuxna kan aldrig riktigt se verkligheten utifrån ett barns perspektiv, utan kan bara ha ett vuxet barnperspektiv – präglad av egna barndoms-erfarenheter, kunskaper samt det kulturella sammanhanget. I varje samhälle finns ett kollektivt barnperspektiv, grundat på samlade kunskaper och värderingar, kultur och synsätt på barns och ungas rättigheter och behov. Varje enskilt barn har sitt eget perspektiv på sig självt och sin situation, beroende på vad det ser, upplever och känner i den sociala miljö där det befinner sig.

Ett grundläggande element i samtliga dessa barnperspektiv måste vara respekten för barnets fulla människovärde och integritet.⁹

Barnkommittén menade att barnperspektiv betyder att se olika beslutsalternativ ur barnets synvinkel, dvs. att se med barns ögon.¹⁰ Det handlar om att försöka ta reda på hur barn uppfattar och upplever sin situation och eventuella förändringar. Det räcker alltså inte med att göra någonting som man som vuxen anser vara till barnets bästa.

Ett barnperspektiv innebär således att man sätter sig in i och försöker förstå barns eller ungdomars situation. Just förståelsen är central och en

6 SOU 2001:72 s. 96 f.

7 SOU 1997:116 s. 135

8 SOU 2001:72 s. 93 f.

9 SOU 2001:72 s. 93 f.

10 SOU 1997:116 s. 137 f.

förutsättning för att kunna vidta åtgärder för barnets bästa. Därmed inte sagt att förståelsen alltid behöver betyda ett accepterande. Att byta perspektiv, att se världen med andras ögon, förutsätter dock förmåga att sätta gränser för sin inlevelse, så att man inte helt anammar barnets eller tonåringens värld. Det är ytterst den vuxna som måste fatta beslut och ta ansvar för detta utifrån sina kunskaper och erfarenheter.¹¹

Att ha ett barnperspektiv innebär att man ser barnet som ”expert” på sin egen situation. Ingen vet bättre hur det är att vara fem år än en femåring. Detta betyder att det inte bara finns *ett* barnperspektiv. En femåringens värld är inte densamma som en sextonåringens. Ett barnperspektiv skiljer sig alltså från ett ungdomsperspektiv.

Att ha ett barnperspektiv i beslutsfattandet innebär också att man noga analyserar vilka följder ett beslut kan få för ett enskilt barn.¹²

Barnperspektivet kan ibland stå i motsatsförhållande till ett vuxenperspektiv. Barn kan dock inte ses som isolerade från sina föräldrar och omvänt. Vid en intressekonflikt mellan barnet och de vuxna måste barnets intresse ha företräde.¹³

Barns rättigheter och behov

Enligt föräldrabalken har barn rätt till omvårdnad, trygghet och god fostran. Barnet ska behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling (6 kap. § 1 FB).

I rätten till omvårdnad ingår såväl fysisk som psykisk omsorg. Den fysiska omsorgen gäller barnets materiella behov, tillgången till bostad och uppehälle samt utbildning efter egna önskemål, behov och förutsättningar. Minst lika viktigt är det att se till barnets psykiska och sociala behov. I barns rätt till trygghet ligger bl.a. att få leva under stabila förhållanden och att ha någon att lita på. I den psykiska omsorgen ingår även att barnet får en god fostran, får lära sig att sätta gränser för sitt handlande och att ta ansvar. Rätten till en god vård och fostran innebär också att barnet får känna att det behövs och att det får pröva sin förmåga och utveckla sina inneboende resurser, för att efter hand frigöra sig från sitt beroende av vårdnadshavarna.¹⁴

Barnet behöver lära sig att ta ansvar och fatta beslut. Det måste ges möjlighet att känslomässigt och socialt träna sig i samspel med andra barn

¹¹ SOU 1997:116 s. 137 f.

¹² SOU 1997:116 s. 137 f.

¹³ Prop. 1996/97:124 s. 100

¹⁴ Prop. 1981/82:168 s. 59

och med vuxna. Barnets miljö ska tillgodose dess olika behov av stimulans.¹⁵

Barnets rätt att behandlas med aktning för sin person och egenart innebär att det ska visas hänsyn och respekt för individuella egenskaper och särdrag. Barnet har med stigande ålder rätt till ett allt starkare integritetsskydd.¹⁶

Alla former av kroppslig bestraffning (aga) är förbjudna, även lätta slag och luggningar. Bestämmelsen i föräldrabalken förbjuder också psykisk bestraffning (kränkande behandling), som att hota barnet, förlöjliga det eller frysa ut det.¹⁷

Barns behov i centrum (BBIC) är ett kvalitetssystem som ska förbättra utredning, planering, och uppföljning inom den sociala barnvården. Syftet är att stärka barnets ställning, öka samarbetet runt barnet mellan föräldrar, nätverk, vårdgivare och socialtjänst, bidra till ökad rättssäkerhet för barn och föräldrar samt skapa en systematik i socialtjänstens arbete så att handläggning och insatser lättare kan följas upp.¹⁸

BBIC-modellen bygger på att ett barns situation påverkas av såväl barnets personliga förutsättningar som föräldrarnas förmåga och det samhälle och den kulturella miljö där barnet växer upp. Faktorer som påverkar barnets utveckling är bl.a. samspelet mellan barnet, föräldrarna och förutsättningar i form av familjens nätverk, boende, arbetssituation, ekonomi, familjens sociala integrering samt resurser i den närmaste omgivningen.¹⁹

Barns utvecklingsmässiga behov kan enligt BBIC beskrivas utifrån sju behovsområden – hälsa, utbildning, känslö- och beteendemässig utveckling, identitet, familj och sociala relationer, socialt uppträdande samt utveckling i att ”klara sig själv”, dvs. egen omvårdnad. De olika behovsområdena kan samverka med och påverka varandra. Barn behöver utveckla stabila, kärleksfulla och sunda relationer. De behöver trygga och stabila relationer till föräldrar eller andra vårdare i föräldrars ställe som kan förstå och ge villkorslös kärlek. Barnets situation i familjen och barnets relationer påverkar möjligheten att utveckla en positiv självbild och en god självkänsla, känsla av tillhörighet och acceptans samt den empatiska förmågan. Med tiden blir oberoende och autonomi allt viktigare för barnet, och därmed även t.ex. relationer till kamrater.²⁰

15 Prop. 1981/82:168 s. 59

16 Prop. 1981/82:168 s. 59

17 Prop. 1978/79:67 s. 8

18 En introduktion till BBIC (2002)

19 a.a.

20 a.a.

Bedömningar om barns bästa vad gäller vårdnad, boende och umgänge

Det finns en övergripande bestämmelse om att barnets bästa ska komma i främsta rummet i alla frågor som rör vårdnad, boende och umgänge (6 kap. 2 a § första stycket FB). Det gäller såväl för domar och beslut av domstol som för beslut av socialnämnden att godkänna eller inte godkänna avtal som föräldrarna träffat.²¹ För att barns bästa ska kunna tas till vara, ställs det krav på att varje barn görs synligt och sätts i fokus.

I förarbetena konstateras att det numera råder allmän enighet om att barnets bästa ska stå i centrum vid all lagstiftning som nära berör barn.²² Principen om barnets bästa i artikel 3 i barnkonventionen ska tillämpas på alla områden. Barnets bästa ska gå före alla andra intressen. När det gäller vårdnad, boende och umgänge finns det således inte några andra intressen som kan ta över.

Preciseringen i förarbetena av barnets rättigheter kan i första hand ses som en vägledning till föräldrarna om vad som är viktigt i deras fostran av barnen, men också som en vägledning för domstolen i tvister om vårdnad, boende och umgänge. Domstolen bör välja den lösning som bäst kan antas främja att barnets rättigheter blir tillgodosedda.²³

När domstolen bedömer vad som är bäst för barnet vad gäller vårdnad, boende och umgänge ska den särskilt fästa avseende vid barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna (6 kap. 2 a § andra stycket FB). Domstolen och socialnämnden ska dock beakta risken för att barnet utsätts för övergrepp, olovligen förs bort, hålls kvar eller annars far illa. Sådana omständigheter får aldrig glömmas bort vid bedömningen. Däremot behöver de inte nödvändigtvis betyda mer än andra viktiga förhållanden i ett enskilt fall.²⁴

De aspekter av barnets bästa som lyfts fram i lagtexten ger inte någon heltäckande beskrivning, utan hänsyn ska tas till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling. Lagen anger endast ramarna för vad som kan anses vara ”det bästa”, för att inte den flexibilitet som krävs vid bedömningen av varje enskilt barns situation ska gå förlorad. Rättigheterna bör vara vägledande och fungera som utgångspunkt också för socialtjänsten, t.ex. i kontakten med föräldrar och barn, vid samarbetsamtal, vid godkännande av avtal och i utredningar.

²¹ Prop. 1997/98:7 s. 104

²² Prop. 1997/98:7 s. 34 och 104

²³ Prop. 1981/82:168 s. 22

²⁴ Prop. 1997/98:7 s. 34 och 105

Kort om barns bästa och barns rättigheter

- FN:s barnkonvention reglerar barns medborgerliga, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter samt barns rätt till skydd mot övergrepp, utnyttjande och vanvård m.m.
- Sverige har ratificerat barnkonventionen och anpassat lagstiftningen efter den.
- Barnkonventionen bygger på principerna om att ett barn har rätt till liv och utveckling, att barnets bästa ska beaktas, att barnet ska skyddas mot alla former av diskriminering och att barnet har rätt att säga sin mening och få den respekterad.
- Ett barns rätt till utveckling innebär att det ska få sina grundläggande behov tillgodosedda, i form av omvårdnad och skydd, kärlek och trygghet samt ett stabilt och varaktigt förhållande till föräldrarna. Även om föräldrarna är i konflikt med varandra har ett barn rätt till samhörighet med båda föräldrarna.
- Enligt föräldrabalken har ett barn rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran. Det ska behandlas med aktning för sin person och egenart, och det får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling.
- Enligt föräldrabalken och socialtjänstlagen ska barnets bästa komma i främsta rummet när det gäller vårdnad, boende och umgänge och stå över alla andra intressen. Det gäller såväl domar och beslut av domstol som beslut av socialnämnden.
- Begrepp som barns rätt, barns behov och barns bästa är inte entydiga och innebörden av dem varierar beroende på kunskapen om barn, värderingarna i samhället, etc.
- Bedömningen av vad som är barnets bästa behöver grundas på dels kunskap genom forskning och erfarenhet om barn i allmänhet, dels kunskap om det individuella barnet, vilket bl.a. handlar om att samtala med barnet och lyssna på det samt försöka förstå och respektera barnet som en individ med egna rättigheter och uppfattningar.
- Barnets bästa ställer krav på föräldrarnas förmåga att prioritera barnets behov framför sina egna. Det handlar om barnets rätt till sina föräldrar och har inte med rättvisa mellan föräldrarna att göra. Vid en intressekonflikt mellan barnet och föräldrarna måste barnets intresse ha företräde.

Barn och separationer

Föräldrarnas betydelse för barn understryks i de flesta utvecklingspsykologiska teorier och har starkt stöd i forskningen. Föräldrarnas påverkan på barnet och barnets behov av sina föräldrar är grundläggande och avgörande för barnets utveckling. Föräldrarnas separation innebär alltid en dramatisk förändring för ett barn – hela levnadssituationen ändras.

Hur frågorna om vårdnad, boende och umgänge än löses är risken stor att det blir en förlust för barnet, med mindre tillgång till den ena eller båda föräldrarna jämfört med om familjen hade fortsatt att leva tillsammans. Till detta kommer den lojalitetskonflikt som separationen nästan alltid innebär, eftersom barnet på ett eller annat sätt hamnar i en situation där det måste ta ställning till och försöka ”vara rättvis” mot båda föräldrarna – och ofta upplever både att föräldrar sviker och att det självt sviker någon av föräldrarna. Hur barnet än gör så kan det bli fel.

Inte sällan tar barnet på sig skuld för att föräldrarna bråkar och inte kan komma överens. Barn som växlar mellan föräldrarna får också ofta tänka på att varken uttala sig för positivt eller negativt om samvaron med den andra föräldern. De riskerar också att användas som budbärare mellan föräldrar som inte kan tala med varandra. De kan bli utnyttjade som intet ont anande ”spioner” för att föräldrarna vill veta saker om varandras nya tillvaro – vilket sedan ibland kan användas i kampen mellan föräldrarna och därmed slå tillbaka mot barnet som berättat. Föräldrar i konflikt försöker ibland också vända barnet mot den andra föräldern, genom förtal och annan påverkan.

Å andra sidan kan föräldrarnas separation många gånger ge barnet en lugnare situation än i ett förhållande med bråk och konflikter mellan föräldrarna. Många föräldrar kan också hantera sin separation på ett sätt som tar hänsyn till barnens behov.

En ”vanlig” separation är således visserligen smärtsam för barnet men tillhör de livets kriser som det normalt är rustat att klara av. De flesta barn återhämtar sig tämligen snabbt, förutsatt att separationen inte följs av fortsatta föräldrakonflikter och ett bristfälligt umgänge med den ena föräldern.²⁵

En forskningsgenomgång visar att det inte är separationen i sig som är ogynnsam för barnen, utan just uppsplitande konflikter mellan föräldrarna i samband med denna.²⁶ Tämligen fast förankrad kunskap visar att osämja, konflikter och dålig kommunikation mellan föräldrarna är en stark riskfaktor för en ogynnsam social och känslomässig utveckling hos ett barn.²⁷

Barn som saknar eller har ett mycket konfliktfyllt umgänge med den ena

25 SOU 1995:79 s. 324

26 Hydén & Hydén (2002)

27 *Växelvis boende*, Socialstyrelsen 2001

föräldern riskerar att påverkas negativt. Utdragna och hätska separationer innebär ett starkt lidande medan de pågår och riskerar att ge barnet psykiska problem.²⁸

Föräldrar och samhälle har ett gemensamt ansvar för att barnens intressen tas till vara i samband med föräldrarnas separation, så att deras välbefinnande och utveckling tryggas. Utdragna strider om vårdnad och boende, som ger upphov till stark osäkerhet hos barnet och placerar det i centrum för de vuxnas konflikter, bör så långt möjligt undvikas.

Barn behöver sina föräldrar

Barn behöver generellt sett ett varaktigt och stabilt förhållande till båda sina föräldrar och nära relationer till dem, även när föräldrarna lever åtskilda.²⁹ Ett barns behov av föräldrarna minskar inte i samband med en separation, utan det ökar snarare.³⁰

Barn är beroende av att få veta att båda föräldrarna fortfarande älskar det och barn mår bäst av att få ha kontakt med och träffa den de inte bor hos, så mycket det vill. Barn behöver få vara stolta över sina föräldrar och får inte tyngas med nedvärderingar av den ena eller andra föräldern, skildringar eller antydningar om hennes/hans allmänna brister, svek, etc.³¹

Med stigande ålder får barnet ett allt större behov av att frigöra sig och bli mer självständigt. Barnet behöver föräldrarnas respekt, stöd och uppmuntran i detta. Då kan föräldrarnas separation bli en komplikation.³²

Barn behöver också få veta vad som händer omkring dem, t.ex. att föräldrarna ska flytta isär och hur barnet då ska träffa sina föräldrar. Barn behöver sin historia, kontakt med far- och morföräldrar, möjlighet att höra berättelser om och själva tala om hur de var när de var mindre och om hur familjen såg ut då. De måste också kunna föreställa sig sin framtid – all planering får inte plötsligt upphöra på grund av en separation.

Barn riskerar att bli redskap i konflikten

Om barnet ska få tillgång till båda sina föräldrar på ett positivt sätt krävs att föräldrarna samarbetar. Om föräldrarna i stället är fiender och strider om t.ex. vårdnaden eller boendet, får barnet en svår situation. Barn har jämfört med vuxna vanligtvis svårare att upprätthålla goda relationer till personer som är fientliga mot varandra och kan hamna i allvarliga och påfrestande lojalitetskonflikter. Att tycka om en förälder kan för barnet kännas som ett

28 SOU 1995:79 s. 324

29 SOU 1995:79 s. 321

30 Ds 1989:52 Bilaga

31 Ds 1999:57 Bilaga 1

32 Ds 1999:57 Bilaga 1

svek mot den andra föräldern.³³

Barn har ett starkt behov att tillfredsställa föräldrarnas förväntningar för att få behålla deras kärlek. Det betyder bl.a. att barn kan komma att användas i föräldrarnas konflikt på olika sätt, t.ex. som vapen, slagfält eller segertrofé.³⁴ En variant är att barnets handlingar hela tiden tolkas som ställningstaganden för eller emot respektive förälder och föräldrarnas konflikt (s.k. triangulering). Därmed kan inte barnet uttrycka sina egna uppfattningar.³⁵ Detta kan bli slitsamt när det gäller solidariteten till föräldrarna och ge möjlighet till utspel. Barnet kan t.ex. tvinga fram olika fördelar genom utpressning.

I en koalition hamnar barnet i en fast knytning till en förälder och uttrycker och agerar ut den förälderns aggressivitet mot den andra. Genom att barnet har båda föräldrarna inom sig är det självdestruktivt och kan bidra till skuld känslor och att barnet utvecklar en negativ identitet.³⁶

Barn kan även tilldelas en sändebudsroll som innebär en skyldighet att förmedla budskap – dock inte alltid i verbal form – mellan föräldrar som inte pratar med varandra. Ofta handlar det om negativa budskap och kritiska uttalanden. Barnet kan bli upphöjt och betydelsefullt i sin roll, men samtidigt bli straffat för budskapet.³⁷ I en sådan situation blir barnet utnyttjat och får ta ett ansvar som det inte är moget för och som inte ligger i dess eget intresse.

Att ha ett regelbundet umgänge med den förälder man inte bor tillsammans med är positivt för de flesta barn, men det negativa kan komma att överväga om konfliktnivån efter skilsmässan är fortsatt hög. När de vuxnas behov står i konflikt med varandra och med barnens, är det risk för att barnens behov i praktiken blir av underordnad betydelse eller att man försöker undanröja denna konflikt genom att modifiera bedömningen av vad barn behöver.³⁸

Barns reaktioner på separation

Utifrån klinisk barnpsykiatrisk erfarenhet kan vanliga reaktioner hos barn till föräldrar som separerar beskrivas på följande sätt:

De flesta barn kommer över sina föräldrars separation utan större problem. Det finns inget specifikt sätt som barn reagerar på i dessa sammanhang. Det generella reaktionsmönstret vid kriser är regression, dvs. barnet går utvecklingsmässigt tillbaka och reagerar på ett barnsligare sätt. Saknad, sorg och ångest är grundteman. Hos små barn kan depressivitet vara ett sätt

³³ Ds 1999:57 Bilaga 1

³⁴ Ds 1999:57 s. 124

³⁵ SOU 1995:79 s. 322

³⁶ SOU 1995:79 s. 322

³⁷ SOU 1995:79 s. 322

³⁸ Någon måste sätta ned foten, Allmänna Barnhuset 2002 s. 18.

att reagera. När striderna blir långa och destruktiva far barnen illa och får ofta psykiska (och psykosomatiska) symtom.³⁹

Som en reaktion på föräldrarnas separationsprocess blir barn ofta ledsna, oroliga, får ont i magen och sover dåligt. Föräldrarna har i regel i sin egen kris varken tid eller ork med barnen, och barn kan därför känna sig övergivna i denna situation.⁴⁰

Det är inte ovanligt med självbegränsande försiktighet – barnet kontrollerar sig, är ständigt medvetet om hur det beter sig och vaktar på sina uttryck för känslor och uppfattningar.⁴¹

Barn känner en stor saknad när en förälder försvinner och det går lång tid mellan tillfällena då de kan träffas. Små barns tidsuppfattning är annorlunda än vuxnas.⁴²

Genomgående är att barn lider av att behöva ta ställning för eller emot föräldrarna. De är angelägna om rättvisa och kan ibland ta på sig ansvar för avgöranden när det gäller vårdnad, boende och umgänge.⁴³

Att se barnet

Barnets behov skiftar genom åren. Det lilla barnets behov av trygghet, närhet, omhändertagande m.m. ändras successivt till tonåringens behov av förtroendefull gränssättning, utmaningar, krav, etc.

Även barns behov i en separationssituation kan se olika ut beroende på ålder. Det riktigt lilla barnet behöver t.ex. enligt utvecklingspsykologisk teori och erfarenhet framför allt kontinuitet, närhet, förutsägbarhet och rutiner samt att den psykologiska och fysiska situationen är sig någorlunda lik från dag till dag.

Barnets umgänge och vård behöver alltså förändras med åldern. För det krävs flexibilitet, hos föräldrarna och i de formella systemen.⁴⁴

I samband med en separation måste föräldrarna (och andra) även respektera barnets egna relationer till mor- och farföräldrar, andra släktingar, kamrater och övriga viktiga personer så att de får möjlighet att upprätthålla dessa. Barnet behöver och har rätt till ett eget nätverk, delvis skilt från föräldrarnas.

Föräldrarna måste ha förmåga att prioritera barnets behov framför sina egna. En förälder ska kunna sätta sin egen bekvämlighet samt sina egna önskemål och känslor åt sidan, utan att bitterhet och besvikelse ska drabba barnet.⁴⁵

39 SOU 1995:79 s. 323

40 SOU 1995:79 s. 323

41 SOU 1995:79 s. 325

42 SOU 1995:79 s. 323

43 SOU 1995:79 s. 324

44 Ds 1999:57 s. 129 f.

45 Ds 1999:57 s. 129 f.

Socialtjänstens uppdrag

Resonemangen ovan om barn och separationer bygger i huvudsak på beprövad erfarenhet och slutsatser utifrån denna. Entydiga forskningsresultat saknas dock till stor del på området, mycket därför att sambanden är komplexa och det är svårt att dra slutsatser från generella förhållanden till det enskilda barnet. De faktiska och tänkbara konsekvenserna av olika händelser och lösningar måste bedömas individuellt – utifrån det enskilda barnets personlighet, sårbarhet, tidigare erfarenheter, föräldraanknytning, nätverksstöd, etc. samt föräldrarnas förmågor, brister och dynamiken mellan dem.

En hel del av den internationella forskningen är dessutom svår att tillämpa på svenska förhållanden, eftersom det är så mycket i villkoren för barn och föräldrar som är annorlunda här jämfört med i många andra länder, bl.a. vad gäller värderingar, föräldraansvar, familjeliv och familjelagstiftning.

Det kan vara svårt att hålla fast vid ett barnperspektiv i samarbetssamtal och i samband med avtal och i utredningar om vårdnad, boende och umgänge. När föräldrar har svårt att enas pga. starka konflikter finns det alltid en risk för att detta skymmer sikten för barnens situation – vuxenperspektivet och de komplexa relationerna mellan föräldrarna kan lätt ta över.

Det akuta förefaller då ofta vara att få klarhet i vad som pågår mellan föräldrarna, vari svårigheterna ligger och att över huvud taget få dem att samtala med varandra för att lösa situationen för sina barn, vilket kan ta tid.

Samtidigt kan barnens situation vara svår, och ibland ohållbar, ”här och nu”. Socialtjänstens familjerätt måste uppmärksamma och bedöma när situationen är sådan att barn riskerar att fara illa och se till att ansvarig enhet inom socialtjänsten meddelas så att den kan bedöma om det ska göras en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen.

Stöd till barn i samband med separation

Barn utsätts för stora påfrestningar i samband med separationer där det finns svåra konflikter och låsningar mellan föräldrarna. Samhället kan behöva ge ett direkt stöd till barnet i dessa situationer på olika sätt och socialtjänsten har ett ansvar att tillgodose de särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas hos barn och unga sedan ett mål eller ärende om vårdnad, boende och umgänge har avgjorts (5 kap. 1 § SoL).

Stödgrupper för barn

Barn håller ofta tankar och känslor kring föräldrarnas separation och vad den innebär för sig själva. De kan ändå ha ett stort behov av att tala om detta, inte bara med vuxna, utan också med andra barn. I en del kommuner finns därför stödgruppsverksamhet för barn till separerande föräldrar inom ramen

för socialtjänstens familjerättsenheter.

Syftet med dessa samtalsgrupper för barn är flerfaldigt. Barnen får träffa andra i en liknande situation. Därigenom kan de dela sina erfarenheter, bli bekräftade samt förstå att deras känslor, tankar och reaktioner är normala. Samtalen och gruppverksamheten ger dessutom möjlighet för barnen att bearbeta sådant som de bär på, vilket kan hjälpa dem i nuet och med att bli hoppfulla inför framtiden. De får hjälp att hantera förändringarna i sina familjer och att utvecklas i detta. Barnen får också förklarat för sig vad som händer vid samarbetsamtal, vårdnadsutredning, domstolprocess, etc. – hur det går till och varför.⁴⁶

Inte minst viktigt är det att *samtalsledarna* får en nära och stark inblick i hur barnen har det i samband med föräldrarnas separation. Det ger en fördjupad kunskap och insikt som handläggarna (om de också håller i samtalen i barngrupperna) har med sig i kontakten med föräldrarna, vilket gör att barnen blir mer närvarande även i samtalen med de vuxna. Det hjälper till att lyfta fram, stärka och bibehålla barnperspektivet och fokus på barnens bästa. Genom familjerättssekreterarnas direktkontakt med barnen och deras upplevelser blir samtalsledarna också mer trovärdiga när de inför föräldrar betonar barns behov och barns verklighet.

Erfarenheter från stödgruppsverksamhet visar att många barn lever i ovisshet om orsakerna till föräldrarnas separation, med många egna fantasier och skuldkänslor, för att föräldrarna inte har talat med barnen om detta. Barnen känner stor motvilja mot föräldrarnas bråk och upplever ofta att grälen handlar om dem själva. De tar stor hänsyn till båda föräldrarna och undviker ofta att tala om den ena föräldern för att inte oroas den andra. Samtidigt kan barnen känna stor oro och skuld i förhållande till den förälder som de inte bor tillsammans med.⁴⁷

Ett vanligt tema i samtalsgrupperna är den ängslan och ilska som orsakats av föräldrarnas eventuella nya partners. Ibland upplever sig barnen som icke önskvärda när en ny partner kommer in i bilden och de är sårade över att den egna föräldern får en delad lojalitet mellan den ”gamla” och ”nya” familjen. Barnen önskar ofta mer egen tid med sin förälder.⁴⁸

Barnens samspel med varandra och grupprocessen är ett kraftfullt verktyg för att hjälpa och stödja barnen och de har stor nytta av att dela sina erfarenheter, tankar och känslor med andra barn i en trygg och strukturerad verksamhet. Även föräldrarna är nöjda med att barnen har fått delta i gruppverksamheten. De har beskrivit att en del barn har blivit starkare och mer

⁴⁶ *Nya möjligheter i skilda världar*. Redovisning av projekt gruppsamtal för skilsmässobarn. Familjerättsenheten i Sundsvall 1998.

⁴⁷ a.a.

⁴⁸ a.a.

självständiga samt fått lättare att prata om vad de känner, utan att vara rädda för att såra sina föräldrar.⁴⁹

Kort om barn och separationer

- För många barn innebär föräldrarnas separation ett psykologiskt trauma som medför en krisreaktion. De flesta barn återhämtar sig tämligen snabbt, förutsatt att separationen inte följs av fortsatta föräldrakonflikter och ett bristfälligt umgänge med den ena föräldern.
- Barn känner sig ofta övergivna i samband med föräldrarnas separation, eftersom föräldrarna i sin egen kris ofta inte har tid eller ork med barnen. Barn blir ofta ledsna, oroliga, får ont i magen och sover dåligt som en reaktion på föräldrarnas separationsprocess.
- Barn behöver få veta vad som händer i nuet, den närmaste tiden och i framtiden. De behöver också hjälp att bevara sin historia samt ha kontakt med far- och morföräldrar och övrig släkt. Ibland tar barnet på sig skulden för föräldrarnas separation, och behöver då förklaringar och stöd av vuxna i sin närhet.
- Föräldrarna måste ha förmåga att prioritera barnets behov framför sina egna och att när så krävs kunna sätta sin egen bekvämlighet, sina egna önskemål och känslor åt sidan, utan att bitterhet och besvikelse ska drabba barnet.
- Om barn ska få tillgång till båda sina föräldrar på ett positivt sätt krävs ett gott samarbete mellan föräldrarna. Om föräldrarna är fiender och strider med varandra får barnet en svår situation.
- Barn riskerar att bli använda i föräldrarnas konflikt på olika sätt – tvingas ta ställning till föräldrarna och deras oenighet, bli sändebud mellan föräldrarna, etc.
- Utdragna och hätska separationer innebär ett stort lidande medan de pågår och riskerar dels att ge barnet psykiska problem, dels att skada dess utveckling.
- Socialtjänsten har ett ansvar enligt socialtjänstlagen att ge barn och unga det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål eller ärende om vårdnad, boende och umgänge har avgjorts.

⁴⁹ *Nya möjligheter i skilda världar*. Redovisning av projekt gruppsamtal för skilsmässobarn. Familjerättsenheten i Sundsvall 1998.

Att samtala med barn och låta barn komma till tals

Lagstiftningen är tydlig med att det är barns bästa som i alla lägen ska vara vägledande vid beslut om vårdnad, boende och umgänge. Hänsyn ska tas till barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB). Barnets egen uppfattning ska tillmätas betydelse i den totala bedömningen.

I mindre komplicerade ärenden som rör samarbetssamtal och avtal, där det inte är några djupare konflikter mellan föräldrarna, kan ibland en indirekt bild av barnen och deras situation via föräldrarnas beskrivningar vara tillräcklig. Oftast behöver dock socialtjänstens familjerättshandläggare ha en direktkontakt med barnen för att de ska kunna komma till tals och bli synliga i de beslut som rör deras vardag. Föräldrar som befinner sig i kris eller i svåra vuxenkonflikter är kanske alltför upptagna av sitt för att ha förmåga att se barnens reaktioner och behov. En förälder som har det jobbigt kan också ha ett motstånd mot att ta till sig att också barnen mår dåligt, eftersom det ökar bördan ytterligare.

Att ge ett barn möjlighet att samtala om sina tankar och upplevelser i samband med föräldrarnas separation kan vara betydelsefullt för dess hälsa och utveckling. Detta är också ett sätt att tydliggöra – både för barnet självt och för föräldrarna – att barnet har rätt till respekt för sitt eget livsrum, sin vardag och sina nätverk. Hur barnets egen vilja och uppfattning sedan ska lyftas fram i konflikter mellan föräldrarna kräver noggranna avvägningar.

Barns vilja och rätt att komma till tals

För att domstolar och andra myndigheter ska kunna få en uppfattning om vad som är barnets bästa är det viktigt att barnets egen uppfattning och egna önskemål kommer fram och blir beaktade. Rätten för barn att fritt uttrycka sina åsikter och bli hörda är en av barnkonventionens grundläggande principer. Genom att barnet får berätta om sin vardag, om de barn och vuxna som är viktiga för det, får man en bild av barnets syn på tillvaron.

I barnkonventionens artikel 12 står följande:

1. Konventionsstaterna skall tillförsäkra det barn som är i stånd att bilda egna åsikter rätten att fritt uttrycka dessa i alla frågor som rör barnet, varvid barnets åsikter skall tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad.

2. För detta ändamål skall barnet särskilt beredas möjlighet att höras, antingen direkt eller genom företrädare eller ett lämpligt organ och på ett sätt som är förenligt med den nationella lagstiftningens procedur-regler, i alla domstols- och administrativa förfaranden som rör barnet.

Artikeln innehåller två delar – dels en allmän rätt för barn att komma till tals i alla frågor som rör dem själva, dels en särskild rätt att höras i alla domstolsförfaranden och administrativa förfaranden som rör dem. Barn ska i dessa fall särskilt beredas möjlighet att bli hörda.⁵⁰ Svensk lagstiftning har anpassats och utvecklats för att uppfylla barnkonventionens krav.

Vid en bedömning av frågor om vårdnad, boende och umgänge ska domstolen ta hänsyn till barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB). Bestämmelsen om barnets vilja har en fristående placering och ingår inte i 6 kap. 2 a § föräldrabalken om barnets bästa. På så sätt markeras att barnets vilja inte bara ska beaktas vid bedömningen av barnets bästa, utan i vissa fall bör beaktas fristående från den bedömningen. Frågor om vårdnad, boende och umgänge ska alltid avgöras efter vad som är bäst för barnet. Men man kan tänka sig situationer när det är mycket svårt att avgöra vad som är barnets bästa, och då kan barnets vilja som fristående omständighet bli avgörande för domstolens ställningstagande.⁵¹

I 6 kap. 19 § föräldrabalken finns en bestämmelse om att den som verkställer en utredning om vårdnad, boende och umgänge, om det inte är olämpligt, ska försöka klarlägga barnets inställning och redovisa den för domstolen.

När en åtgärd rör ett barn ska barnets inställning så långt möjligt klarläggas. Hänsyn ska tas till barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad (3 kap. 5 § andra stycket SoL). Det innebär att barnet har rätt att uttrycka sin åsikt i saker som rör det personligen – både i vardagliga situationer och i samband med traumatiska händelser som berör barnet.⁵²

Att barnets ålder och mognad ska beaktas betyder i de flesta fall att mer avseende ska fästas vid ett äldre barns inställning än vid ett yngre barns. Det går dock inte att säga någon bestämd ålder när ett barn bör tillfrågas, utan det är utredaren (eller motsvarande) som i varje enskilt fall måste göra en bedömning utifrån barnets ålder och mognad.⁵³ Det är en vanlig missuppfattning att barn får bestämma själva så snart de har fyllt tolv år – det finns ingen sådan absolut åldersgräns.⁵⁴

Barnet ska ges möjlighet att uttrycka sin vilja, men det är en rättighet och inte ett tvång. Barnets inställning ska klargöras utan att barnet för den skull försätts i svåra valsituationer. Uppgiften för socialtjänsten blir att skaffa sig en bild av barnet och dess behov. Barnet får däremot inte pressas på syn-

50 SOU 1997:116 s. 23, 186 f.

51 Prop. 1997/98:7 s. 105

52 Prop. 1996/97:124 s. 176

53 Prop. 1994/95:224 s. 35 och 54

54 Enligt 21 kap. 5 § FB får dock verkställighet av dom, beslut eller avtal om vårdnad, boende och umgänge inte ske mot barnets vilja om det fyllt tolv år eller nått en sådan mognad att dess vilja bör beaktas, utom då rätten finner att det är nödvändigt av hänsyn till barnets bästa.

punkter.⁵⁵ Det som barnet uttrycker ska bedömas med sakkunskap och med hänsyn till omständigheterna i det enskilda fallet. Många gånger kan uppgiften att försöka ta reda på vad barnet verkligen vill försvåras av att barnet uttrycker en uppfattning som inte svarar mot dess verkliga, kanske ambivalenta, önskan. Vad barnet gett uttryck för måste därför vägas in i den helhetsbedömning av samtliga omständigheter som ska göras.⁵⁶

Bedömningen av barnets bästa får till stor del grundas på partsutsagor i en konfliktsituation då parterna ofta har motstridiga tolkningar. Handläggaren har en svår uppgift i att bedöma dessa motstridiga uppgifter. Det är därför nödvändigt att inhämta barnets perspektiv, men det gör inte uppgiften lättare, utan ibland med nödvändighet svårare.⁵⁷

Lagstiftningen bygger på en stor respekt för barnets egen vilja, i det här sammanhanget för att stärka barnets ställning och rättigheter i en situation när det fattas viktiga beslut om barnets framtid. För att lagstiftningen ska fungera för barnets bästa måste frågan om barnets vilja hanteras professionellt och varsamt.

Genom att indirekt eller direkt uttala sin önskan i en separationssituation kan barnet komma att utsättas för obehag av olika slag. Genom att barnets vilja tillmäts formell betydelse, får barnet en maktposition som kan bli ett redskap för att föra fram föräldrarnas vilja.

Det är många gånger svårt att utifrån några samtal med barnet i en laddad situation, som dessutom är begränsad i tid och rum, avgöra vad som är barnets vilja. Hur ska barnets vilja tolkas utifrån vad det säger eller uttrycker på annat sätt? I vilken atmosfär lever barnet och hur påverkar den barnets vilja och viljeyttring? Hur har barnet kommit fram till vad det vill? Vad tyckte barnet i förra veckan, och vad vill det nästa dag eller om en månad? Säger barnet olika saker beroende på vilken förälder som det för tillfället är närmast?

Det är svårt, men viktigt, att avgöra effekten för barnet av att dess – kanske tillfälliga – vilja kan få avgörande betydelse för så viktiga beslut som det är frågan om. Hur kommer det som barnet ger uttryck för att användas och vad betyder det i barnets relation till föräldrarna? Det kan bli en ansvarsbörda att bära, det kan resultera i förebråelser eller anklagelser från en förfördelad förälder och barnet kan självt komma att ångra vad det har sagt.

Sådana tänkbara effekter kan barnet i vissa fall självt vara medvetet om – och ta hänsyn till genom att avväga vad det ger uttryck för. Troligare är dock att barnet saknar möjlighet att bedöma konsekvenserna av sin viljeyttring, eftersom barn inte har den livserfarenhet och överblick som krävs för detta.

55 Prop. 1994/95:224 s. 55

56 Prop. 1981/82:168 s. 66

57 Andersson m.fl. (2001) s. 15

Utifrån ovanstående resonemang har utredaren att i ett vidare perspektiv bedöma i vad mån det för varje individuellt barn är till barnets bästa att återge vad det har sagt eller gett uttryck för, hur detta i så fall ska beskrivas och vilken betydelse det ska tillmätas. Det handlar både om vad som ska återges muntligt till föräldrarna om vad barnet har sagt eller uttryckt på annat sätt och vad som ska återges skriftligt i en utredning.

Barnets rätt att bli hört bör rimligen också innebära att det ska ha rätt att ha en uppfattning om huruvida dess tankar och inställning ska föras vidare. (Se även längre fram i detta kapitel.)

RÄTTSFALL

NJA 1995 s. 398

Hänsyn har tagits till en trettonårings bestämda vilja

Vid val av vårdnadshavare för en trettonårig flicka har hänsyn tagits till flickans bestämda vilja. Av målet framgick att det fanns en "blockbildning" mellan mor och son respektive far och dotter. Dottern hade klart och otvetydigt förklarat att hon inte ville leva med sin mamma utan ville att pappan skulle ha vårdnaden om henne. HD menade att även om pappans lämplighet som vårdnadshavare av olika skäl kunde ifrågasättas var förhållandena inte sådana att en lösning i enlighet med flickans bestämda vilja kunde antas medföra bestående fara för hennes hälsa eller utveckling på sätt som sägs i 6 kap. 7 § föräldrabalken.

NJA 1988 s. 448

Betydelsen av motstridiga yttranden från en trettonåring

HD konstaterade att pojakens utveckling motsvarade hans ålder. Pojkens egna synpunkter bör under sådana förhållanden tillmätas stor vikt i vårdnadsfrågan. HD menade emellertid att pojakens yttranden var motstridiga och att det var svårt att av dem få en klar bild av hans inställning. HD ansåg inte att pojken kunde anses ha uttryckt en så bestämd uppfattning att den kunde få avgörande betydelse i målet.

NJA 1981 s. 753

En tolvårigs uppfattning ansågs påverkad av mamman

HD gav en pappa umgängesrätt med sin tolvåriga dotter, trots att flickan motsatt sig umgänge med honom. Flickan hade inte träffat pappan på mer än elva år. Mamman bestred umgänge och åberopade främst att ett sådant skulle innebära risk för flickans psykiska hälsa och strida mot flickans vilja. Flickan motsatte sig allt umgänge med pappan. HD ansåg att flickans inställning i väsentlig mån verkade ha sin grund i påverkan från mammans sida och att det var möjligt att hon, om hon träffade pappan, skulle ändra inställning i umgängesfrågan. Med hänsyn till att det i regel antas vara till ett barns bästa att barnet umgås med båda föräldrarna, borde därför flickans nuvarande inställning inte vara ett avgörande hinder för umgängesrätt i den begränsade omfattning som pappan yrkat.

Att höra barn inför domstol

För att ta reda på ett barns vilja finns en möjlighet att höra barnet inför domstolen, om särskilda skäl talar för det och det är uppenbart att barnet inte tar skada av det (6 kap.19 § sista stycket FB). Det är dock inte meningen att barn mera regelmässigt ska medverka i rättegången, utan det normala bör vara att barnet hörs endast i vårdnads-, boende- eller umgängesutredning-⁵⁸ en. Lagrådet har yttrat att domstolen bör tillämpa regeln med stor återhållsamhet; värdet av barnets personliga närvaro lär sällan vara så stort att det motiverar att barnet försätts i en konfliktsituation under de förhållandevis dramatiska former som en domstolsförhandling kan innebära.⁵⁹

Det är domstolen som i det enskilda fallet ska ta ställning till om det är lämpligt att barnet hörs. För att kunna bedöma detta är naturligtvis barnets inställning av stor betydelse. Det kan inte komma i fråga att barnet medverkar i rättegången mot sin vilja. Andra omständigheter som måste beaktas är barnets ålder och mognad. Någon bestämd nedre åldersgräns anges inte i lagtexten, utan det ankommer på domstolen att i det enskilda fallet ta ställning till om det är uppenbart att barnet inte kan ta skada av att höras. Barn som är yngre än tolv år torde enligt förarbetena sällan vara så mogna att de bör medverka i rättegången.

För att bilda sig en uppfattning bör domstolen i första hand höra vad föräldrarna och utredaren anser i frågan. Om barnet självt begär att få höras bör domstolen förvissa sig om att detta verkligen är barnets vilja och att det inte utsatts för påtryckningar.⁶⁰

När barn undantagsvis hörs inför domstolen är det av största vikt att förhandlingen går till på sådant sätt att barnet inte utsätts för någon press. Barnet ska inte under några omständigheter behöva ta direkt ställning i en vårdnadskonflikt eller i övrigt i ett vårdnads mål. Något förhör i egentlig mening kan det inte bli fråga om. Domstolen bör verka för att barnet hörs i en så avspänd atmosfär som möjligt.⁶¹

Samtal med barn

Det kan vara svårt att avgöra när man ska samtala med barn, vad samtalen ska syfta till och hur den information som samtalen ger ska användas. Samtal med barn kan t.ex. föras för att i en utredning skapa en helhetsbild av barnets situation och för att ta reda på vad barnet självt tycker. I samband med ett samarbetssamtal kan syftet också vara att lyssna till hur barnet ser på situationen, ge det information, klargöra vad som pågår och avlasta såväl

⁵⁸ Prop. 1981/82:168 s. 57

⁵⁹ Prop. 1981/82:168 s. 89

⁶⁰ Prop. 1981/82:168 s. 56 f. och 78

⁶¹ Prop. 1981/82:168 s. 78

skuld som ansvar som det kan ha tagit på sig. Samtal med barn kan också vara ett sätt att lyfta fram barnets perspektiv, upplevelser och önskemål till föräldrarna för att öka deras förmåga att se barnet och försöka hitta lösningar som utgår från barnets bästa.

Syften med barnsamtal

Inför och under samtal med barn behöver familjerättshandläggaren tydliggöra både för egen del och för barnet vad samtalet syftar till och villkoren för det.

I praktiken är det inte alltid så lätt – eller ens önskvärt – att renodla olika typer av samtal. Olika syften kan gå in i varandra. Inom det familjerättsliga området fyller samtal med barn ofta ett tredubbelt syfte: att informera barnet, att tillgodose barnets rätt att komma till tals och att vara utredande. Samtalen ingår som ett led i att förstå barnets situation, problem och resurser samt att ta del av dess egna tankar och uppfattningar om det som varit, om nuet och om framtiden.

Ett samtal kan också syfta till att informera barnet om vad som händer i den aktuella situationen och vad som kommer att hända framledes. Det hjälper barnet att skapa sammanhang i en kanske kaotisk och förvirrad tillvaro. Informerande och bearbetande samtal ger barnet möjlighet att förstå mer av sig självt och sin belägenhet. Det kan göra det lättare för barnet att hantera situationen.

I stödjande samtal är det centralt att stödja och bekräfta barnets förståelse och upplevelser samt att stärka dess tilltro till sin egen förmåga, bl.a. genom att familjerättshandläggaren lyssnar och tar emot barnets känsloreaktioner. I bearbetande samtal är målet att påverka barnets förståelse och känslomässiga upplevelser, så att det lättare kan leva med de svårigheter som det har gått igenom utan att det hindrar utvecklingen.⁶² Samtalsledaren kan också normalisera barnets tankar och reaktioner genom att berätta att det är vanligt att barn i liknande situationer tänker och reagerar just så.

Samtal med barn inom ramen för såväl utredningar som i samband med samarbetssamtal syftar till att barnet ska få berätta om sig självt och hur det har det. Dessutom ska handläggaren få en bild av barnets hela situation och få del av barnets perspektiv på familjen, boendet, förskola eller skola, kamrater, nätverk, framtid, etc.

Samtal som ingår i en utredning syftar oftast till att få fram underlag för bedömningar, förslag och beslut, för att kunna tillvarata barnets intressen och värna om dess eget sociala liv utanför familjen. Att ett barn i samtal ges tillfälle att berätta hur det har det, vad det tycker och tänker, och att någon lyssnar uppmärksam och bekräftar, är i sig stödjande och bearbetande för

⁶² Øvreeide (2000)

barnet – även om det inte är det huvudsakliga syftet med samtalen.

Det primära är att se till att samtalet med barnet inte skapar allvarliga problem för det. Det innebär att man alltid behöver ha ett omsorgstagande perspektiv i mötet med barnet.⁶³

Barn påverkas av föräldrarnas konflikter

Barn känner ofta lojalitet med och försöker stödja *båda* föräldrarna i deras inbördes konflikt. De hamnar därmed i en lojalitetskonflikt som de behöver hjälp med. För familjerättshandläggaren är det viktigt att förstå och bekräfta att barnet kan ha fått motstridig och splittrad information.⁶⁴ Man ska undvika frågor som kan hota barnets lojalitetskänsla gentemot familjen.⁶⁵ Ju djupare konflikt barnet lever i, desto svårare kan det vara att möta barnet i ett samtal. Ett barn i lojalitetskonflikt kan välja mellan olika överlevnadsstrategier – t.ex. att liera sig med en av parterna, att bli balanskonstnär (säga en sak till den ena och något annat till den andra) eller att agera ut.⁶⁶

Barn som samtalar med någon utanför familjen om sådant som rör föräldrarnas inbördes relation och barnets relation till föräldrarna känner sig inte alltid fria att säga vad de vill eller tycker. Det kan finnas familjehemligheter som de inte får röja och de kan vilja väga sina ord noga utifrån lojaliteter. De kan också aktivt eller omedvetet ha påverkats av någon av föräldrarna att bli budbärare eller ta hennes eller hans parti.

När det finns en stark konflikt mellan föräldrarna kan barnet bära en börda av skuld för denna. Barnet blir ”skyldigt” genom sin blotta närvaro (och genom att konflikten mellan föräldrarna kanske rör just barnet, dess boende och umgänge, etc.). Därför kan det vara betydelsefullt att ta upp skuldfrågan på ett sätt som avlastar barnet och tydliggör att det varken direkt eller indirekt har någon skuld när det gäller föräldrarnas konflikt.⁶⁷

En dialog på barnets villkor

Samtal med barn kräver särskild utbildning och kompetens. Det finns olika metoder och tillvägagångssätt, med hjälpmedel av skilda slag, för att underlätta samtal med barn (se referenslistan). Här tas bara upp några allmänna principer för barnsamtal.

Det är bra att ta reda på lite om konkreta förhållanden i barnets liv, intressen och situation inför samtalet. Syftet är att kunna gå in i samtalet på barnets premisser, genom att veta något om det som man kan anknyta till.⁶⁸

⁶³ Øvreeide (2000)

⁶⁴ a.a.

⁶⁵ Wilson (2001)

⁶⁶ Nyberg (i Hindberg 1998)

⁶⁷ Øvreeide (2000)

⁶⁸ a.a.

Ett tryggt klimat i rummet betyder mycket för att barnet ska börja våga prata. Man ska inte pressa barnet att prata, utan hellre försöka hitta andra sätt att kommunicera. Den vuxnas sätt att lyssna och svara kan vara avgörande för om barnet vill samtala eller inte. Genom att ge barnet hela uppmärksamheten kan barnets förtroende för sin förmåga att samtala med vuxna växa.⁶⁹ Barnets tidigare erfarenheter av att samtala med vuxna spelar naturligtvis in – om det är vant vid att vuxna lyssnar och visar respekt för barnet eller inte.

Genom att småprata kan man hitta barnets språkliga nivå och anpassa sitt språk till den. Om det är svårt att förstå vad barnet menar, kan man säga det och be henne eller honom att berätta en gång till. Det är också bra att fråga barnet om det förstår vad man säger. Man kan också sammanfatta vad barnet berättat och fråga om det stämmer med vad hon eller han menade.⁷⁰

Innan ett barn kan ta emot ny information om sin verklighet behöver barnets egna upplevelser och verklighetsuppfattning bekräftas, t.ex. genom att den vuxna har en intresserad och lyssnande hållning till det som barnet berättar. Den första delen av samtalet kan vara en nyfiken kartläggning av neutrala saker i barnets situation, vilket senare kan användas för att få mer djup i samtalen.⁷¹

Både barnet och samtalsledaren bör ha möjlighet att kontrollera rytmen i samtalet. Den vuxna kan ge tecken, inviter och tid till initiativ från barnet och till dess reaktioner. Barnet ska kunna välja att gå in i och ut ur olika teman på sina egna villkor, särskilt när samtalet rör känslomässigt svåra områden.⁷² Ett vanligt fel är att man inte låter barnet tänka färdigt. Om man vågar vänta ut en längre paus kan det innebära att barnet kommer igång med att berätta. Man bör också undvika att gripa in och fylla i barnets svar, utan man ska ge barnet tid att komma med sitt.⁷³

Det är bättre att stödja barnets eget berättande än att ställa direkta frågor.⁷⁴ En inbjudan till barnet att berätta och beskriva är bättre än att be det om förklaringar. Man ska inte använda ledande frågor. Det viktigaste för samtalet är hur man följer upp barnets svar. Man bör vara en aktiv samtalspartner, visa intresse, uppmuntra barnet och uppmäna det att fortsätta och att berätta mer.⁷⁵

Många välmenande samtalsförsök med barn blir snabbt låsta om den

69 Arnell & Ekblom (1999)

70 a.a.

71 Øvreeide (2000)

72 a.a.

73 Doverborg-Österberg & Pramling (1985)

74 Arnell & Ekblom (1999)

75 Doverborg-Österberg & Pramling (1985)

vuxna försöker ”tankeläsa” och reagerar på barnet utifrån sina egna känslomässiga reaktioner på temat och inte utifrån hur barnet självt presenterar sig och reagerar. För att etablera en bra kontakt med barnet och utveckla samtalet är det därför viktigt att känna till sina egna känslomässiga reaktioner.⁷⁶

Det kan vara bra att börja med vida och övergripande frågor, där man uppmanar barnet att berätta om sådant som rör barnets vardagsverklighet, för att sedan alltmer närma sig det specifika område man vill samtala kring. Ju mer man vet om barnets miljö, desto lättare är det att hitta en utgångspunkt för samtalet. Det är också lättare för barnet att reflektera utifrån en konkret situation eller händelse.⁷⁷ Allmänna frågor om vad barnet tycker om personer eller boendalternativ ger inte rättvisande upplysningar, utan påverkas i regel av det sammanhang som barnet befinner sig i när frågan ställs.⁷⁸

Den vuxna måste vara vaksam på att hon eller han inte får ett barn att tala mer öppet eller berätta mer än det skulle ha önskat, genom skickligt ställda frågor. Man ska inte utforska områden som barnet efteråt kan komma att ångra att det har berättat om.⁷⁹

Barn utvecklar ofta en följsamhet och anstränger sig att lista ut vad den vuxna vill att barnet ska säga. Det innebär att det behövs extra stor lyhördhet när man samtalar med barn.⁸⁰

Uppföljning

Samtalet i sig, sådant som väcks hos barnet och det som barnet säger i samtal med handläggaren inom socialtjänstens familjerätt, kan vara både bekräftande och avlastande. Men det kan också skapa svårigheter för barnet på olika sätt. När en vuxen lyssnar på ett barn som berättar om sina svårigheter och önskningar väcks också förhoppningar hos barnet om att det ska få hjälp. Socialtjänsten har därför ett ansvar för att följa upp vad som händer med barnet efter samtal, i vad mån det behöver fortsatt stöd, etc.

⁷⁶ Øvreeide (2000)

⁷⁷ Doverborg-Österberg & Pramling (1985)

⁷⁸ Andersson, G (1998)

⁷⁹ Wilson (2001)

⁸⁰ Doverborg-Österberg & Pramling (1985)

*Kort om att samtala med barn
och barns rätt att komma till tals*

- Vid avgörande av frågor som rör vårdnad, boende och umgänge ska hänsyn tas till barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad.
- Ett barn ska ha rätt att uttrycka sin åsikt i sådant som rör det personligen, men utan att det försätts i svåra valsituationer. Barnets möjlighet att uttrycka sin vilja är en rättighet och inte ett tvång. Barnet får inte pressas på synpunkter.
- För att lagstiftningen om barnets rätt att komma till tals ska fungera för barnets bästa, måste frågan om barnets vilja hanteras professionellt och varsamt. Det är utredarens ansvar att bedöma hur det som barnet har sagt eller gett uttryck för på något annat sätt ska återges och vilken betydelse detta ska tillmätas.
- Barnets egna uppgifter ska vägas in i en helhetsbedömning av samtliga omständigheter.
- Inför och under samtal med barn behöver familjerättshandläggaren tydliggöra vad samtalet ska syfta till och villkoren för samtalet, både för egen del och för barnet. Inom det familjerättsliga området fyller samtal med barn ofta det flerfaldiga syftet att dels informera, dels tillgodose barns rätt att komma till tals, dels vara utredande och dels stödjande.
- Ett samtal kan syfta till att informera barnet om vad som händer i den aktuella situationen och vad som kommer att hända framledes. Det hjälper barnet att skapa sammanhang i en ibland kaotisk och förvirrad tillvaro. Informerande och bearbetande samtal ger barnet möjlighet att förstå mer av sig självt och sin belägenhet.
- Samtal där barn ges tillfälle att berätta om hur de har det och vad de tycker och tänker, när någon lyssnar uppmärksam och bekräftar, är i sig stödjande och bearbetande – även om det inte är det primära syftet med samtalen.
- Barnets samtal med en handläggare inom socialtjänstens familjerätt kan vara bekräftande och avlastande, men det kan också skapa svårigheter för barnet på olika sätt. Det är ett ansvar för socialtjänsten att följa upp vad som händer med barnet efter samtalet och i vad mån det behöver fortsatt stöd.

5. Att möta föräldrar i kris och konflikt

Att separera är en känslomässigt svår process – såväl inom individerna som i relationerna mellan dem. Förutom känslorna i den aktuella situationen kan separationen väcka känslor från tidigare händelser i livet, vilket i sig kan störa förmågan att hitta goda lösningar.

De flesta är beredda på att separationen inledningsvis kan vara påfrestande, men många blir överraskade över de kriser som kan inträffa längre fram, t.ex. när det kommer en ny partner eller nya barn in i bilden. Sådana händelser tvingar föräldrarna att ta ytterligare steg i sin separation. I dessa lägen är det inte ovanligt att uppgivna föräldrar vill tro att någon annan, t.ex. tingsrätten, kan fatta de svåra besluten åt dem. Insikt om att dessa kriser ofta uppstår skulle kunna öka föräldrars beredskap att möta dem.¹

För människor i kris är ofta den första kontakten med socialtjänsten avgörande för om de ska få förtroende för handläggaren och känna sig adekvat bemötta. Många som ringer till socialtjänstens familjerätt befinner sig i en uppslitande situation, där den grundläggande tryggheten i vardagen är rubbad och behovet av att någon lyssnar och inger hopp kan kännas akut.

Lyhördhet och respekt

Föräldrar som befinner sig i en separationskris som de inte själva kan finna någon lösning på känner sig ofta kränkta av den andra parten. När de vänder sig till socialtjänstens familjerättsenhet kan det därför vara med en förhoppning om att få upprättelse och bekräftelse, att få en utomstående som står på deras sida och ger dem ”rätt”. Mötet med handläggarna som talar om vad de kan erbjuda samt att fokus ska ligga på barnen och deras bästa kan därmed bli en besvikelse. I en sådan situation ligger det nära till hands att föräldrar också kan känna sig kränkta av bemötandet från familjerättssekreterarna, eller faktiskt blir det genom att bemötandet inte är lyhört nog.

Föräldrar som utsätts för den granskning som en utredning om vårdnad, boende och umgänge utgör kan naturligtvis också känna sig kränkta bara av att behöva utsättas för en så privat granskning, men också av det sätt som utredningen utförs på och genom att de upplever att de inte kan påverka den som de önskar.²

¹ *Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001

² Se t.ex. Rosvall (1996)

Hur ska man undvika att föräldrar känner sig kränkta? Framför allt genom att lyssna, vara lyhörd och visa respekt. En första förutsättning är en medvetenhet om den ofta desperata situation som föräldrar befinner sig i, när frågan om de gemensamma barnen ska lösas – ibland med en känsla av att hela det framtida livet står på spel. Det kan finnas mycket rädsla, sorg, ilska och frustration. Många gånger är det första gången som föräldrarna sätter ord på sina svårigheter och på sin situation inför en utomstående. De har kanske dessutom orealistiska förhoppningar om omedelbar lindring och hjälp.

Enligt Socialstyrelsens allmänna råd om Kvalitetssystem inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg bör ledningen verka för att personal inom socialtjänsten har ett förhållningssätt som kännetecknas av respekt, delaktighet, tillit, engagemang och empati i bemötandet.³

Föräldrar tar kontakt med socialtjänstens familjerättshandläggare i olika skeden av sin separationsprocess och behöver få ett bemötande som utgår från vad som just då är viktigast för dem. Bemötandet av föräldrar i en akut kris behöver ofta se annorlunda ut än om det handlar om långa och utdragna konflikter, med visserligen stora påfrestningar, men där situationen inte är lika akut. Andra föräldrar har bara behov av konkreta svar, rådgivning eller stöd i sina reflektioner eller överenskommelser.

Det gäller att bygga upp en tillitsfull relation till den person det handlar om. Vid den första telefonkontakten och i det första samtalet behöver respektive förälder få tillfälle att ge sin berättelse samt uttrycka sina farhågor, frågor och önskemål. Handläggaren kan då bilda sig en uppfattning om vad just denna förälder för tillfället är bäst hjälpt av, formulera det och söka få det bekräftat eller korrigerat av föräldern. Detta behöver också upprepas flera gånger under den fortsatta kontakten, eftersom behoven och önskemålen kan ändras. Insatserna och omfattningen av dem kan då anpassas till den enskildes behov och till varje föräldrapars förutsättningar, för bästa möjliga långsiktiga resultat för de barn som det handlar om.

Om det känns svårt att få föräldrarnas förtroende i kontakten kan det ibland fungera bättre med en annan handläggare. Att ta upp frågan om ett sådant byte kan dock vara känsligt för såväl handläggare som förälder. Ibland är det svårt att avgöra om det handlar om att hitta rätt person eller om det rör sig om en förälder som i en allmän frustration och besvikelse över huvud taget misstror socialtjänstens möjligheter att hjälpa till.

3 SOSFS 2000:15

Konflikthantering

Det råder generellt sett en stor enighet om att rättsprocesser om vårdnad, boende och umgänge så långt möjligt bör undvikas. Frivilliga överenskomelser främjar i regel ett bättre samarbete kring föräldraskapet. Det perspektivet kan dock lätt förloras av föräldrar i konflikt. Föräldrarna behöver göras medvetna om att det till slut ändå är de själva som måste bestämma över sina barns tillvaro och att de själva och barnen ska leva med konsekvenserna av besluten. En central uppgift är därför att hjälpa föräldrarna att samtala, samarbeta och hantera sina konflikter kring barnen på ett konstruktivt sätt.

Det gäller att hitta rimligt goda lösningar, så att båda föräldrarna tycker att framför allt barnen, men även de själva, har vunnit på att förhandla. I bästa fall kan sättet att förhandla bli en modell för att hantera framtida problem, eftersom goda erfarenheter kan leda till att man har tilltro till att söka hjälp även vid nya svårigheter.⁴

I samarbetsamtal och utredningar kan handläggaren bli utsatt för starka krafter som kan vara svåra att både upptäcka och värja sig mot. Utgångsläget är ofta att handläggaren inom familjerätten kommer in i ett laddat kraftfält, där föräldrarna medvetet eller omedvetet försöker få utredaren på sin sida. För att familjerättssekreteraren inte ska bli indragen i föräldrarnas konflikter krävs professionell kunskap om konflikthantering.

Det behövs handledning för att samtalsledarna ska kunna få perspektiv på de känslor som kan väckas, kanske från egna tidigare konflikter, samt för att undvika att de blir ett redskap i föräldrarnas inbördes kamp.

Föräldrar söker hjälp i olika faser av separationen. En del vill ha hjälp i separationens övergångsfas, för att de inte har kunnat fatta några beslut om barnens framtid på egen hand. För andra har det gått en tid sedan separationen utan att de har funnit någon stabil form för vårdnad och umgänge.⁵

För många föräldrar har tilltron till och orken att över huvud taget kommunicera med den andra nött bort i en ändlös rad av missförstånd, elakheter och sårad självkänsla. Det finns också en del föräldrar för vilka svåra personliga problem, missbruksproblem och allvarliga problem i den tidigare relationen, som t.ex. våld och allvarliga kränkningar, blir ett hinder för ett konstruktivt samarbete.⁶

En del föräldrar vill ha hjälp med umgängets omfattning – t.ex. att umgängesföräldern önskar träffa barnen mer eller att den förälder som barnet bor tillsammans med önskar att den andra föräldern ska träffa barnen

⁴ Växelvis boende. Socialstyrelsen 2001

⁵ a.a.

⁶ Hydén & Hydén (2002)

mer. En del föräldrar är oroliga för hur barnet har det hos den andra föräldern. Men alla har inte någon djupare konflikt när de kommer till familjerätten – några känner sig helt enkelt villrådigas och vill ha rådgivning och hjälp att lösa konkreta frågor kring barnen.⁷

Att inte leva tillsammans, och inte längre vara förenade i ett gemensamt familjeskap, innebär att föräldrarna har mindre möjligheter än tidigare att kontrollera varandra och driva igenom egna uppfostringsidéer. Om barnuppfostran har varit ett trötoämne i förhållandet tänker sig föräldrarna ofta att en av vinsterna med separationen ska bli att de får bestämma själva. Att också den andra parten tänker så är inte alltid något de räknar med. För de flesta föräldrapar minskar den ömsesidiga tilliten ytterligare i och med uppsplitande gräl i samband med separationen.⁸

Anklagelser

I många fall kompliceras samarbetssamtal, utredningar och tvister om vårdnad, boende eller umgänge av att någon av föräldrarna, eller båda, riktar allvarliga anklagelser mot den andra. Det kan röra sig om anklagelser om våld och övergrepp (mot barnet eller den andra föräldern), bristande omsorgsförmåga, missbruk, allvarliga psykiska problem, kriminalitet, m.m. Det är dock inte familjerättens eller domstolens sak att i ett ärende eller mål om vårdnad, boende eller umgänge fälla ett avgörande om de (eventuellt kriminella) handlingar som föräldern påstås ha begått. Inte desto mindre krävs en bedömning i samband med att man avgör vad som är till barnets bästa och de möjligheter, problem och eventuella risker som finns för barnet med olika lösningar.

Ofta står ord mot ord. Den ena parten kommer med påståenden som den andra förnekar. Hur ska man avgöra om anklagelserna är befogade, överdrivna eller grundlösa? Samtidigt som det enligt samstämmiga bedömningar i såväl svensk som internationell forskning finns ett mörkertal av t.ex. kvinnofridsbrott och sexuella övergrepp, vilka ibland kan uppdagas i samband med en separation, så förekommer sannolikt också grundlösa anklagelser om övergrepp, psykisk sjukdom, försummelse och liknande. För dem som ska hjälpa och stödja föräldrarna att själva besluta, eller för dem som i domstol ska fatta beslut om hur barnens situation ska lösas, är det svårt att avgöra på vilket sätt sådana anklagelser ska inverka på beslutet. Detta är ett dilemma.

Det är lika tveksamt ur rättssäkerhetssynpunkt när handläggare vid familjerätten kommer fram till att det som påstås sannolikt har hänt, och låter

⁷ Hydén & Hydén (2002)

⁸ a.a.

det påverka bedömningarna, som att de utgår ifrån att det inte har hänt, så länge det inte finns någon dom som bekräftar anklagelserna. Det gäller dock att komma ihåg att det inte finns några beviskrav som grund för bedömningarna om barns bästa. Det räcker med att det finns en *risk* för att barnet ska fara illa, inte att det är ställt utom rimligt tvivel att den utpekade är skyldig.

När det kommer fram uppgifter som talar för att barn kan fara illa ska handläggaren meddela socialtjänstens individ- och familjeomsorg, så att den kan bedöma om det ska göras en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen.⁹

Kulturella skillnader

I kommuner med många invandrare rör en stor del av samarbetssamtalen och utredningarna personer med annan kulturtillhörighet. En enkät till socialtjänstens familjerätt visade att par med invandrarbakgrund var överrepresenterade i verksamheten, och man trodde att behovet av sådana insatser för den gruppen i själva verket var ännu större än enkäten visade.¹⁰

Svårigheter vid samarbetssamtal och utredningar inom socialtjänstens familjerätt kan uppstå pga. språkförbistring, kulturkollisioner med skillnader i traditioner och värderingar samt skillnader länderna emellan vad gäller den familjerättsliga lagstiftningen.

Kulturkollisioner kan vara påtagliga mellan utredare och parterna och ibland mellan parterna själva, t.ex. då de är från olika kulturer. Det kan handla om att man har olika syn på barn och barns behov, mannens och kvinnans roll i familjen och samhället, släktens rätt att ingripa och ta del i tvisten, etc. Det gäller dock att hålla i minnet att alla svårigheter inte kan förklaras med kulturella skillnader.

Det är inte realistiskt att en handläggare vid socialtjänsten ska kunna leva sig in i och förstå varje kultur man möter. Vad som behövs är dock en medvetenhet om att egna föreställningar om ”rätt” och ”fel” är kulturbundna och inte så självklara som man gärna vill tro. En viktig utgångspunkt är att vara nyfiken, öppen och att ha ett icke moraliserande förhållningssätt till de olikheter i synsätt och levnadsmönster som man möter.

Många med omfattande erfarenhet av att möta invandrarföräldrar i familjerättsliga frågor betonar de påtagliga likheterna snarare än skillnaderna jämfört med att möta svenska föräldrar.

Föräldrarna bör få tydlig information om att det är svensk lagstiftning och praxis som gäller för utredningen och vad det innebär. En tolkning av

⁹ Vid misstanke om sexuella övergrepp, se även SoS-rapport 2000:3.

¹⁰ *Att skiljas i främmande land. Invandrares möte med familjerätt och familjerådgivning.* Socialstyrelsen 1997. Hela detta avsnitt bygger till stor del på denna skrift.

barnets bästa görs t.ex. på grundval av lagstiftning, barnkonventionen, aktuell kunskap och de synsätt som är förankrade i det svenska samhället.

Exilsituationen tär ofta på relationerna

Statistik tyder på att skilsmässorna är vanligare i vissa invandrargrupper och i äktenskap mellan personer från olika kulturer än bland svenskar, men skillnaderna mellan olika grupper är stora. Par som har invandrat till Sverige kan ha haft samlevnadsproblem innan de kom hit, som förstärks här. Men det kan också uppstå nya slitningar på grund av den nya situationen. När man kommer till Sverige lever man annorlunda, ofta mer isolerat utåt och kanske tätare med varandra än tidigare. Då ökar trycket på familjen, och konflikterna kan bli mer påtagliga.

Ett vanligt mönster är att mannen, kvinnan och barnen hamnar i otakt i sina integrationsprocesser, så att de glider ifrån varandra, eller att rollförändringarna utsätter förhållandet för stora påfrestningar. Tidigare självklara mönster fungerar inte i det nya sammanhanget. Familjelivet kan bli den arena där detta blir särskilt tydligt, när det nya bryts mot det gamla.

Att vara i ett dubbelt existentiellt dilemma, dvs. att ha tvingats lämna sitt land och börja ett nytt liv i en annan kultur och *dessutom* hamna i en skilsmässosituation kan psykiskt och känslomässigt bli för mycket att bära. Då kan man behöva starkt stöd, t.ex. i kontakten med socialtjänsten.

Olika behov

Invandrare är ingen homogen grupp – det finns stora skillnader mellan såväl olika grupper som individer i synen på familjeliv, barnuppfostran, separation, vårdnad och umgänge, etc. Behoven av rådgivning och stöd ser olika ut i olika etniska grupper och mellan olika individer. Men oavsett kulturell tillhörighet har alla sin egen bakgrund och personlighet som avgör hur man hanterar t.ex. en kris och separation. Det är viktigt att i mötet med människor från andra kulturer inte enbart utgå ifrån deras gemensamma kulturella bakgrund, utan också uppmärksamma deras specifika personliga förutsättningar.

Behoven ser också olika ut beroende på var i migrationsprocessen föräldrarna befinner sig. En flyktningfamilj som relativt nyligen har anlänt till Sverige efter att ha upplevt krig och uppbrott är i en helt annan situation än en familj som är etablerad här sedan flera år tillbaka. Flyktningfamiljen kan behöva ett mer krisinriktat omhändertagande, kanske i samverkan med andra myndigheter. En familj kan även ha varit här i flera år, men stannat av i sin migrationsprocess eller t.o.m. regredierat i sina tankar och värderingar, så att de har blivit mer traditionsbundna än de var i hemlandet.¹¹

¹¹ Bravo & Lönnback (1998).

Att söka hjälp

Invandrarfamiljer hamnar ibland i en situation där det inte känns naturligt att ta hjälp vare sig av släkt och vänner eller av familjerådgivning och socialtjänstens familjerätt.

Vid kriser i förhållandet är det inte heller alltid möjligt att söka stöd hos den äldre generationen, vilket för en del tidigare varit självklart, eftersom de äldre i regel inte har samma kunskaper om det nya samhället och den nya sociala situationen. Betydande delar av nätverket finns dessutom kanske utanför Sverige. Det kan också vara så att det separerande paret olika släkter väljer sida i konflikten och därmed stöder en av parterna och avvisar den andra.

Man kanske inte heller vill söka hjälp hos svenska myndigheter, av rädsla för att tvingas till en lösning som man uppfattar som "svensk". Å andra sidan visar erfarenhet att invandrarkvinnor inte alltid litar på att släkten kan hjälpa dem vid samlevnadsproblem, utan de vill hellre vända sig till någon neutral person utanför den närmaste kretsen.

Redan när det gäller om, och i så fall var, man ska söka hjälp kan det således finnas motsättningar mellan parterna. Det gör det än viktigare att klargöra socialtjänstens roll och kontrollera att parterna har uppfattat denna.

Värdekollisioner

Det svenska familjebildningsidealet kan förenklat beskrivas som ett ömse-sidigt avtal mellan två likvärdiga individer om att leva tillsammans, där relationen grundar sig på kärlek och ömsesidig attraktion. Gemensam vårdnad som huvudprincip vid separation bygger också på en syn på föräldrarna som två jämlika individer som kan samarbeta och som båda har lika stort ansvar för gemensamma barn.

Ett sådant synsätt kan vara främmande för t.ex. invandrare som kommer från ett patriarkalt utvidgat familjesystem. I viss muslimsk familjerätt har t.ex. mannen ensidig rätt att upplösa äktenskapet, medan kvinnan bara kan göra det i undantagsfall. Vid en skilsmässa får då pappan vårdnaden om barnen, medan mamman i vissa fall helt kan förlora rätten att umgås med sina barn, t.ex. om hon gifter om sig. Mannen har enligt denna rätt vidare fortsatt beslutanderätt över barnen, oavsett om de bor hos honom eller mamman. Även om inte alla invandrare med muslimsk bakgrund delar denna syn kan många vara mer eller mindre påverkade av dessa rättsnormer, vilket kan skapa konflikter i mötet med det svenska rättssystemet. Det är dock viktigt att komma ihåg att variationerna är stora, både inom och mellan olika etniska grupper och kulturer.

I vissa fall kan mannen och kvinnan enligt hemlandets seder inte träffas efter en skilsmässa, utan bara kommunicera genom ombud. Detta kräver särskilda arrangemang i samband med umgänge med barnen.

Att möta behoven

I vår individualistiska kultur kan det vara svårt att förstå att familjebildning och bevarandet av familjen i icke-individualistiska kulturer uppfattas som en viktig religiös och samhällelig plikt, som ett mål i sig, där individens rättigheter och intressen är underordnade familjens. När familjen hamnar i kris och står inför en upplösning kan föräldrarna därmed känna att de håller på att mista fotfästet, genom att förlora familjen som referensram för sin identitet. Det kan leda till att någon av parterna kämpar desperat för att rädda familjen.

Ett annat problem för invandrarfamiljer som kommer till socialtjänstens familjerätt kan också vara att de har skilt sig officiellt i Sverige, men inte hittat någon lösning på problemen som överensstämmer med den egna kulturens sätt att se på saken.

Arbetet med samarbetssamtal och utredningar om vårdnad, boende och umgänge, där båda eller en av parterna är av utländsk härkomst, är ofta mer komplicerat än annars. Språkliga och kulturella problem blir starkt accentuerade när det gäller så känslomässigt svåra frågor som skilsmässa och vårdnad om gemensamma barn. Kulturella skillnader i grundläggande värderingar när det gäller familj och äktenskap kan göra att föräldrarna får en bristande tilltro till socialtjänstens familjerätt. Föräldrarna förväntar sig kanske att handläggaren ska uppträda med auktoritet, ge rekommendationer och skipa rättvisa.

I utredningar (och ibland i samarbetssamtal) kan man behöva ta reda på ännu mer än vanligt om föräldrarnas bakgrund och nuvarande situation för att kunna bilda sig en uppfattning om huruvida det behövs något specifikt i arbetssättet eller bemötandet.

Förutom de frågor man vanligtvis ställer kan det vara bra att be föräldrarna att berätta om sin bakgrund, t.ex. på vilka grunder de ingick äktenskap, hur och varför de kom till Sverige samt hur barnen har haft det, t.ex. i samband med eventuell flykt och väntetiden här. En viktig fråga kan vara hur föräldrarnas nätverk ser ut och hur nätverket ser på parets separation. Är det parterna själva som bestämmer, eller måste de rätta sig efter andras uppfattningar eller beslut?

Vidare kan det vara bra om föräldrarna redogör för hur en skilsmässa skulle ha gått till i hemlandet och vilka beslut som där skulle ha fattats om barnen. Finns det någon skuldbörda att fördela för separationen enligt hemlandets uppfattning? Hur mycket har respektive part tagit till sig av synsätt i det svenska samhället? Behöver de mer information om svensk lagstiftning om barn och separationer? Vad förväntar sig parterna att socialtjänstens familjerätt ska göra?

I arbete med invandrarfamiljer visar erfarenheten att yrkesrollen för

familjerättshandläggarna ibland utvecklas till pedagog, informatör, ”medlare” eller förhandlare. Arbetet kan utvidgas till att omfatta en del av familjens nätverk. För en del invandrade föräldrar är det dessutom otänkbart att komma till gemensamma samtal efter en separation. Därför kan andra samtalsformer behöva utvecklas, t.ex. individuella samtal med handläggaren som medlare.

Att arbeta med tolk

När föräldrarna inte talar flytande svenska eller förstår språket helt kan det vara svårt med en djupare förståelse för ordens nyanser, vilket bäddar för missförstånd och feltolkningar. En myndighet som har att göra med någon som inte behärskar svenska bör därför anlita tolk om det behövs (8 § FL). Det gäller både muntlig tolkning och skriftlig översättning. Det är en fördel om man kan anlita en tolk som är van vid den typ av ärenden som det är fråga om inom socialtjänstens familjerättsliga verksamhet.

Att anlita tolk i känsliga frågor är komplicerat, eftersom det ibland kan vara svårt att hitta någon som inte känner parterna eller viktiga personer i deras närhet. Det gäller också att vara uppmärksam på om båda parter kan lita på tolken och kan vara fria att tala om det som är väsentligt för att finna hållbara lösningar. Det är också en stor fördel för parterna om de får behålla samma tolk under hela samtalsserien.

Samtalen i sig kompliceras av att man behöver använda tolkhjälp när man diskuterar så känsliga frågor som separationen och de gemensamma barnen. Det kan bli svårare att skapa en bra relation till paret, och nyanserna och dynamiken i samtalet går lätt förlorade vid översättningen. Samtalen tenderar att bli längre och det krävs ofta fler samtal. Handläggare som är vana att arbeta genom tolk brukar emellertid lära sig att hantera svårigheterna.

Våld och kränkningar i relationen

Förekomsten av våld behöver uppmärksammas

Enligt socialtjänstlagen ska socialnämnden verka för att den som utsatts för brott och dennes anhöriga får stöd och hjälp. Socialnämnden bör särskilt beakta att kvinnor som är eller har varit utsatta för våld eller andra övergrepp i hemmet kan behöva stöd och hjälp för att förändra sin situation (5 kap. 11 § SoL). Våld och övergrepp kan vara fysiska, sexuella, känslomässiga, sociala eller ekonomiska, eller bestå av olika former av hot och kontroll.

Socialtjänstens familjerättshandläggare möter föräldrapar där det förekommit våld, hot, kränkningar och kontroll mellan parterna. Men våldsproblematiken är inte alltid uttalad eller känd, och den har inte alltid lyfts fram

och tillmätts den betydelse som den bör ha när det gäller bedömningar och lösningar i frågor om vårdnad, boende och umgänge.¹²

Det är också först på senare år som barnens uppväxtvillkor i dessa familjer har uppmärksammats inom socialtjänsten. Därmed har det också, om än så länge i liten omfattning, vuxit fram särskilda former för stöd och hjälp till dem.

En gemensam erfarenhet från många instanser i samhället är att det gradvis växer fram en insikt och medvetenhet om att man faktiskt möter våldsutsatta kvinnor och barn och våldsamma män (vilket är det vanligaste, även om det också finns kvinnor som tar till våld eller utsätter män för psykiska kränkningar). Det är först med ökad kunskap – och därmed trygghet inför frågorna – som det också går att vara lyhörd för och uppmärksam på de tecken som finns och våga lyfta fram våldet i ljuset.

För att kunna arbeta med föräldrar där det finns eller har funnits våld med i bilden behöver socialtjänstens familjerätt, utöver kompetens om föräldrar i konflikt, också kunskap om det speciella kring våldsproblematik samt metoder att bedöma risker (utifrån riskfaktorer, som t.ex. hur den som är benägen att tillgripa våld förhåller sig till ansvarsfrågan) och för att bedöma om det finns några förutsättningar för kommunikation och konstruktiva samtal.

Barnens situation i familjer där kvinnan utsatts för våld, hot och kränkningar från mannen måste särskilt uppmärksammas. Många gånger har barnen själva varit utsatta för fysiskt våld (i ca 25–70 procent av fallen, av såväl pappa som av mamma¹³) och att leva i en familj där misshandel eller andra kränkningar förekommer innebär att man också blir utsatt för psykiskt våld.¹⁴

Föräldrar har inte alltid kunnat erbjudas adekvat hjälp

Samarbetssamtal eller medling mellan parter där det har förekommit våld har generellt (i såväl Sverige som i andra länder) ansetts vara olämpligt – dock utan att något annat alternativ har erbjudits än domstolsprocesser. Det har dessutom påpekats i flera sammanhang att det inte är tillrådligt att låta dessa föräldrar mötas i samarbetssamtal för att nå frivilliga överenskommelser.¹⁵ Risken att kvinnan ska känna sig hotad och pressad i en sådan situation har ansetts för stor, liksom risken att hon ska känna sig tvungen att acceptera överenskommelser som inte är bra för vare sig henne eller barnen.

¹² Att enas kring barnen med samhällets hjälp. Samarbetssamtal när det förekommit våld i relationen. Socialstyrelsen 2002.

¹³ Barn i skuggan av våldet. Socialstyrelsen 2002.

¹⁴ SOU 2001:72

¹⁵ T.ex. i Kvinnovåldskommissionens betänkande Kvinnofrid, SOU 1995:60.

Även säkerhetsaspekterna, dvs. risken att samtalen ska utlösa mer våld och hot samt användas i andra syften än att nå överenskommelser om barnen, har påtalats som skäl till att socialtjänstens familjerätt inte ska ha samarbetssamtal med par där det har förekommit våld.

Det har dock framförts att det i vissa fall där övergrepp förekommit kan vara bra om föräldrarna möts och under sakkunnig ledning ges tillfälle att diskutera igenom barnens situation.¹⁶

Principen för samarbetssamtal har hittills oftast varit att de ska föras *gemensamt* mellan föräldrarna, i närvaro av familjerättshandläggare. Förutsättningen har varit att båda föräldrarna vill komma tillsammans. Om de av olika skäl inte har velat träffa varandra har därmed grunden för samarbetsamtal saknats. Inom socialtjänstens familjerätt har det i regel inte funnits några utarbetade metoder för mötet med par där det har förekommit våld. Socialtjänstens familjerättshandläggare har inte heller regelmässigt riktat någon särskild uppmärksamhet på om våld har förekommit, och det har oftast saknats rutiner för att ställa frågor kring detta.

Samarbetssamtal när det har förekommit våld m.m. ställer stora krav på samtalsledarna. Det kan vara lämpligt att samtala enskilt med föräldrarna. Samtalen måste arrangeras så att den förälder som utsatts för våld eller andra övergrepp kan känna sig trygg i samband med samtalen.¹⁷

Medvetenhet och alternativa samtalsformer för barnens skull

Bland dem som söker hjälp hos eller remitteras till socialtjänstens familjerättsenheter finns även föräldrapar där någon har blivit utsatt för våld eller kränkningar. Samarbetssamtal efterfrågas i vissa fall direkt av föräldrapar även om det förekommit våld. Även våldsutsatta kvinnor vill ibland ha hjälp av samhället med att nå överenskommelser med den f.d. mannen om frågor som gäller föräldraskapet. I många fall är det dock inte känt, när paret kommer till socialtjänstens familjerätt, att det har förekommit våld, hot och kontroll i relationen; det är inte alltid som dessa uppgifter kommit fram tidigare i vårdnadsålet, även om våldet klarlagts i domstol eller utretts av polis. Ofta har våldet över huvud taget inte kommit till utomstående kännedom. Det är i dessa fall inte ovanligt att ord står mot ord – t.ex. att kvinnan berättar att hon utsatts för våld men att mannen förnekar.

Det finns inga uppgifter om andelen samarbetssamtal eller utredningar, där det förekommit våld i relationen, eftersom det långt ifrån alltid är klarlagt eller känt att våld har förekommit. Vid en kartläggning och utvärdering av samtliga samarbetssamtal i en medelstor svensk stad under ett år

¹⁶ Prop. 1997/98:7 s. 40

¹⁷ Prop. 1997/98:7 s. 41

(1995/96) framgick att mannen i drygt en tiondel av paren utsatt kvinnan för våld och hot.¹⁸ I en undersökning av vårdnadsutredningar från ett representativt urval av tingsrätter fanns dokumenterat eller vitsordat våld mot den andra föräldern för 18 procent av papporna och 0,1 procent av mamorna, samt anklagelser om våld för ytterligare 20 procent av papporna och 4 procent av mamorna.¹⁹

Om det går att skapa möjligheter även för dessa föräldrar att kommunicera sakligt och konkret på ett tryggt och strukturerat sätt kan mycket vara vunnet för barnen, som många gånger lever i en oviss och kaotisk tillvaro. Barn i familjer där det har förekommit våld är i en särskilt utsatt situation. De behöver oftast stödinsatser för att bearbeta rädsla, känslor av skuld, skrämmande upplevelser och ibland traumatisk stress, till följd av en otrygg tillvaro. Att ta reda på hur dessa barn har det och vilka insatser de kan behöva är en viktig uppgift för socialtjänsten.

I en separationssituation riskerar barnen i dessa familjer att bli fortsatt utsatta – genom att hamna i en dragkamp mellan föräldrarna, användas som redskap eller budbärare av någon av föräldrarna eller båda, få höra föräldrarna förtala varandra och kanske bevittna våld och hot i samband med lämning och hämtning, etc.

När socialtjänstens familjerättshandläggare möter par där det förekommit våld, kan det ibland vara fråga om ett förhållande där våldshandlingar, hot, kontroll, etc. förekommit under lång tid och varit ett tungt vägande skäl till att kvinnan slutligen brutit upp. I andra fall kan det vara just separationen i sig som utlöst hot eller våld, som en krisreaktion eller som ett desperat försök att hantera en upplevd vanmakt – som en engångshändelse eller upprepade gånger, men där det inte har förekommit våld tidigare. I båda fallen kan det vara fråga om mer eller mindre grovt våld. Även till synes mindre allvarliga eller tillfälliga hotelser eller handlingar kan ge upphov till stark rädsla hos den som utsätts, och tidigare våld eller hot kan påverka den som utsätts även långt efteråt. Hot behöver inte alltid upprepas för att ändå upplevas som allvarliga och reella för de berörda. För barn kan alla situationer som påminner om tidigare våldshandlingar skapa skräck för att något farligt ska hända.

Det centrala är med andra ord hur våldet eller hoten upplevs och påverkar barn och föräldrar idag, oavsett om det rör sig om tidigare eller aktuella händelser. Att få reda på mer om sammanhanget, hur våld och kränkningar kommer in och uppfattas är viktigt för att kunna bedöma vilka insatser som kan behövas och hur man ska gå vidare. Våld, kränkningar och hot i en relation skapar i regel en komplicerad dynamik, med makt respektive rädsla

18 SoS-rapport 2000:7

19 Rejmer (2003) s. 75

och en stark känsla av underläge, som kan vara svår att uppfatta för en utomstående. Den som blir utsatt för våld och hot kan t.ex. utveckla ett posttraumatiskt stressyndrom.²⁰

Erfarenheten visar att handläggarna blir mer medvetna och vaksamma när det gäller våld som tänkbar bakomliggande orsak till svårigheter att komma fram till lösningar i ”vanliga” samarbetsamtal, när man inom socialtjänsten uppmärksammar frågan om våld och kränkningar i nära relationer. Det leder också till att handläggarna ställer fler direkta frågor om sådant i utredningarna. De ställer fler följdfrågor och tar reda på fler detaljer om våldet, situationen, omfattningen, form av våld, etc. Det påverkar också bedömningen i utredningen.²¹ (Se även kap. 6 – Samarbetsamtal samt kap. 8 – Utredning om vårdnad, boende och umgänge.)

En ökad medvetenhet om att det kan ha förekommit våld m.m. är nödvändig för att skydda barnen och hjälpa den som är utsatt. Vetskapen om att det förekommit våld, hot, etc. ger dessutom en bredare bild av familjen och hur den fungerar, vilket är nödvändigt för bedömningen av lösningar för barnen. För de utsatta är det viktigt med ett bra bemötande – att de känner att de kan tala om våldet och blir tagna på allvar. Det kan rimligen minska risken för att de går med på en dålig överenskommelse under press och hot. För alla parter är det bra att lyfta fram våldet i ljuset, så att man kan hänvisa dem till andra instanser för stöd och hjälp. Det kan leda till lösningar som blir bättre för barnen.

Förutsättningar för arbetet

Mötet med våldsutsatta och våldsbenägna föräldrar, samt insikten om barnens villkor i dessa familjer, är känslomässigt påfrestande. Därmed finns ofta ett inbyggt motstånd, såväl individuellt som i arbetsgruppen inom socialtjänsten, som behöver tydliggöras och övervinnas. Detta förutsätter ett öppet klimat och möjlighet att ta upp värderingsfrågor till diskussion i arbetslaget.

Andra viktiga förutsättningar för arbetet är stöd i organisationen, utbildning, återkommande handledning och tillfälle till reflektion i arbetsgruppen. Det är nödvändigt att avsätta tid för diskussioner om värderingar, metoder och konkreta ärenden, liksom utökad tid för det konkreta arbetet med dessa föräldrar. Det behövs kunskap om våldsutsatta respektive våldsbenägna personer, om relationen dem emellan och om barnens villkor i sådana familjer.

En grundläggande förutsättning är ett gott samarbete med ett nätverk av

²⁰ Barn i skuggan av våldet. Socialstyrelsen 2002

²¹ Att enas kring barnen med samhällets hjälp. Samarbetsamtal när det förekommit våld i relationen. Socialstyrelsen 2002.

andra instanser där kvinnor, barn och män kan få annan form av hjälp och stöd än det som socialtjänstens familjerätt kan ge. Exempel på sådana instanser är socialtjänstens individ- och familjeomsorg, kvinnojourer eller kriscentra för kvinnor respektive män samt verksamheter med stöd för barn i dessa situationer.

Kort om att möta föräldrar i kris och konflikt

- Den ofta krisartade situation som föräldrar befinner sig i när frågor om de gemensamma barnen ska avgöras kräver särskild lyhördhet i bemötandet av dem. Föräldrar som genomgår en utredning om vårdnad, boende och umgänge kan känna sig kränkta av en sådan granskning.
- För att familjerättssekreterare inte ska bli indragna i föräldrarnas konflikter krävs professionell kunskap om konflikthantering.
- Socialtjänstens familjerätt ska i ett ärende om vårdnad, boende och umgänge inte fälla något avgörande vad gäller de anklagelser som föräldrar ibland kan rikta mot varandra. Allvarliga anklagelser måste dock ingå i bedömningen om barnets bästa. Det behöver inte vara ställt utom rimligt tvivel att den utpekade är skyldig för att det ska bedömas som en risk för barnet.
- När det kommer fram uppgifter som talar för att barn kan fara illa, ska handläggaren meddela socialtjänstens individ- och familjeomsorg, som då kan bedöma om en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen ska inledas.
- Det kan uppstå svårigheter i samband med samarbetssamtal och utredningar som gäller föräldrar med utländsk bakgrund, pga. språkförbistring, skillnader i traditioner och värderingar, etc. Alla svårigheter kan dock inte förklaras med kulturella skillnader. Ett nyfiket, öppet och icke moraliserande förhållningssätt är nödvändigt i mötet med andra synsätt och levnadsmönster.
- Socialtjänstens familjerättshandläggare möter föräldrapar där det förekommit våld, hot, kränkningar och kontroll mellan parterna. Våldsproblematiken är inte alltid uttalad eller känd, och den har inte alltid tillmätts den betydelse som den bör ha när det gäller att bedöma och lösa frågor om vårdnad, boende och umgänge.

- Barnens situation i familjer där en förälder är eller har varit utsatt för våld, hot och kränkningar måste särskilt uppmärksammas. Många gånger har även barnen utsatts för fysiskt våld. Ett barn som lever i en familj där sådant förekommer utsätts för psykisk misshandel.
- Samarbetssamtal när det har förekommit våld ställer stora krav på flexibilitet. Det kan vara lämpligt att samtala enskilt med föräldrarna. Samtalen måste alltid arrangeras så att den förälder som utsatts för våld eller andra övergrepp kan känna sig trygg. Även när det gäller utredningar och avtal behöver socialtjänsten uppmärksamma om det tidigare förekommit eller pågår våld, hot eller kontroll, vilket påverkar grunden för föräldrarnas överenskommelser och realismen i dessa på ett negativt sätt.

6. Samarbetssamtal

Samarbetssamtal är strukturerade samtal med föräldrar som i samband med eller efter separation är oeniga om hur de ska lösa frågor kring vårdnad, boende och umgänge. Syftet är att hjälpa föräldrarna att göra överenskommelser kring barnet, utifrån barnets behov och eventuella önskemål.

När separerade föräldrar behöver hjälp att hantera svårigheter, problem och konflikter i sitt föräldraskap är samarbetssamtal en väg att gemensamt komma fram till vad som är till barnens bästa. Samtalen ska underlätta samförståndslösningar så att föräldrarna kan lösa sina tvister utanför domstol. Målet är dels att de ska kunna enas i frågor kring barnen, dels förbättra sin förmåga att samarbeta som föräldrar.

Genom samarbetssamtal får föräldrarna således möjlighet att enas om frågor om vårdnad, boende och umgänge (6 kap. 18 § FB) och kommunen är skyldig att erbjuda föräldrar sådana samtal under sakkunnig ledning (5 kap. 3 § SoL). Samarbetssamtal kan begäras av föräldrarna, men även domstolen kan uppdra åt socialnämnden (eller något annat organ) att ordna sådana i barnets intresse (6 kap. 18 § FB). Samtalen är en rättighet för föräldrarna.

Kommunen får ta ut avgift för tjänster eller nyttheter som den är skyldig att tillhandahålla bara om det finns särskilt lagstöd för det (8 kap. 3 b § KL). Samarbetssamtal nämns inte särskilt i socialtjänstlagen som en tjänst där kommunen får ta ut avgift (8 kap. 1–2 §§ SoL), vilket torde betyda att samtalen bör vara kostnadsfria. Svenska Kommunförbundet har uttalat att det saknas stöd i lagen för att ta ut avgift av föräldrarna för samarbetssamtal.¹

En förutsättning för att domstolen ska kunna initiera samarbetssamtal är att föräldrarna inte motsätter sig sådana samtal. Föräldrarna behöver alltså inte samtycka – det räcker att de inte är emot. Föräldrarna är dock inte skyldiga att delta.

En negativ inställning till samarbetssamtal kan vara en faktor som, tillsammans med andra, kan tala emot en förälders lämplighet i rättsprocessen. Det kan dock finnas godtagbara skäl till att en förälder inte vill delta i samarbetssamtal. Man kan t.ex. ha tidigare dåliga erfarenheter från familjerådgivning eller familjerätt, eller det kan ha förekommit våld, hot eller annat oacceptabelt beteende från den tidigare partners sida.²

¹ Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 14

² Prop. 1990/91:8 s. 30

En förälder som har godtagbara skäl att avstå från samtalen ska inte känna sig tvingad att genomföra dem, av rädsla för att hon eller han anses sätta sina egna intressen före barnets.³

Domstolen ska besluta om samarbetssamtal om det är motiverat i det enskilda fallet. Ett skäl att inte besluta om samtal är att det är uppenbart att en av föräldrarna eller båda inte kommer att infinna sig till samtalen. Ett annat skäl är att samarbetssamtal redan har förts utan positiva resultat och att nya samtal därför måste antas vara fruktlösa. Att förordna om samarbetsamtal skulle därmed medföra en onödig tidsspillan. Enbart det förhållandet att en förälder är kallsinnig till samarbetssamtal behöver däremot inte utesluta ett sådant beslut.⁴

När domstolen förordnar om samarbetssamtal, eller när samtal redan inletts mellan parterna, kan beslutet förenas med att målet ska vila under viss tid (6 kap. 18 § andra stycket FB). Men för att samtalen inte ska bli för utdragna i tiden, och därmed fördröja målets fortsatta handläggning, ska domstolen vid vilandeförklaringen bestämma en tid när målet ska tas upp på nytt. I regel bör inte ett mål förklaras vilande längre än tre till fyra månader. Om samtalen inte är slutförda när tiden gått ut, och fortsatta samtal kan antas vara till nytta, kan domstolen dock förlänga tidsfristen.⁵

Vad skiljer samarbetssamtal från familjerådgivningssamtal?

I familjerådgivningssamtal ligger fokus på relationen mellan parterna och problem och konflikter inom relationen. I samarbetssamtalen ligger däremot fokus på parterna som föräldrar och på barnens situation. Inom båda typerna av samtal tar man i regel upp frågor som har med föräldrarnas relation att göra. Samtalen har dock olika syften – i samarbetssamtalen diskuteras positiva och negativa aspekter av föräldrarnas relation, men inte för att bearbeta relationen i sig, utan för att undersöka och förbättra förutsättningarna för ett fungerande samarbete kring barnen efter en separation.

Vilket utrymme ska det finnas för föräldrarna att tala om sig själva och sin relation i samband med samarbetssamtal eller utredning?

Eftersom syftet med samtalen är att ha ett barnfokus, ska föräldrarna bara tala om sina egna problem eller svårigheter i den tidigare och nuvarande relationen när dessa kan relateras direkt till föräldraskapet och betydelsen för barnen. I de flesta andra fall hänvisas föräldrarna annars till familjerådgiv-

³ Prop. 1990/91:8 s. 30 f.

⁴ Prop. 1990/91:8 s. 65

⁵ Prop. 1990/91:8 s. 29 f. och 64 f.

ning eller liknande. Men ibland kan det finnas anledning att vara flexibel, t.ex. om ett samtal som fokuserar på föräldrarnas problem kan bidra till att föra samtalen om samarbete och överenskommelser kring barnen framåt. Då kan det vara klokt att göra ett avsteg inom ramen för samarbetssamtalen (och i förekommande fall även inom utredningen). Allt som kan bidra till att minska risken för utdragna konflikter och psykisk press ligger i barnens intresse och kan i regel ses som en del i arbetet att nå en lösning utifrån barnens bästa.

Samarbetssamtal vid familjerådgivningen

I samband med att kommunerna fick ansvar för att kunna erbjuda familjerådgivning uttalades att familjerådgivningen även borde kunna anförtros mer komplicerade samarbetssamtal.⁶ Familjerådgivningens kompetens att arbeta med parrelationen skulle nämligen kunna vara en tillgång, när föräldrarna har stora konflikter och samarbetsproblem. En annan fördel med att föra samarbetssamtalen inom ramen för familjerådgivningen är att det upprätthålls en tydlig åtskillnad och sekretess mellan samarbetssamtalen och eventuella utredningar som kan bli aktuella (se kap. 11 – Sekretess inom socialtjänsten). En nackdel med en sådan lösning kan dock vara att samarbetssamtalen mer fokuserar på relationen än barnen, eftersom familjerådgivarna har en annan kompetens än familjerättssekreterarna. De senare har också mer vana av, och nödvändig kunskap om, rättsliga och ekonomiska aspekter av frågor kring vårdnad, boende och umgänge. De är dessutom behöriga att godkänna sådana avtal mellan föräldrarna.

Syftet med samarbetssamtal

Samarbetssamtal ska ha barnen i fokus. Syftet är att föräldrarna ska kunna samarbeta bättre om barnen samt om möjligt nå en överenskommelse. Föräldrarna ska helt enkelt kunna fungera som föräldrar till sina gemensamma barn, trots att de inte längre är ett par.

I samband med en separation måste föräldrarna definiera om sin relation. Trots att parrelationen och ett gemensamt ”familjeskap” upphör, så består det gemensamma föräldraskapet, men det måste rekonstrueras.⁷ Ett föräldraskap utan gemensam familj och äktenskap bygger på helt nya premisser och på mindre tydliga roller än den traditionella kärnfamiljen. Det kan vara svårt att omdefiniera och omförhandla relationen utifrån de nya förutsättningarna.⁸

6 Prop. 1993/94:4 s. 6 f.

7 Hydén & Hydén (2002)

8 a.a.

Anledningen till att föräldrar deltar i samarbetssamtal är inte det faktum i sig att de har konflikter och svårigheter, utan det handlar i stället om att de inte klarar av att hantera dessa på egen hand. En förutsättning för att kunna omförhandla det gemensamma föräldraprojektet är att båda parter blir någorlunda klara över hur de ser på sig själva som föräldrar och hur de tänker ta sitt föräldraansvar. Erfarenheten visar att det går betydligt lättare att omförhandla sitt föräldraskap om båda parterna har accepterat separationen.⁹

Klart är att många föräldrar behöver stöd för att förbättra sin förmåga att kommunicera, förhandla, lyssna till och någorlunda respektera varandra.¹⁰

Handläggningstid

Det är viktigt att samarbetssamtalen inleds så snart det över huvud taget är möjligt efter det att de har aktualiserats.¹¹ I många kommuner skiljer man mellan de föräldrar som remitterats för samarbetssamtal av domstol och de föräldrar som själva begärt samtal, där de senare kan få vänta avsevärd tid. Det är dock angeläget att också ta emot dessa föräldrar snabbt, så att inte svårigheterna förvärras till den grad att parterna inte ser någon annan utväg än att gå till domstol.

Samtalsledaren bör erbjuda barnets föräldrar ett första samtal inom två eller högst tre veckor från det att de har kontaktat socialnämnden eller från det att en remiss från rätten har kommit in till nämnden.¹²

JO har uttalat att värdet av att föräldrarna når en samförståndslösning är så stort att man får godta att vårdnadsfrågan därmed kan ta längre tid att lösa.¹³ Samtidigt betonar JO vikten av att samarbetssamtalen är planerade, målinriktade och koncentrerade. Samarbetssamtal som sträcker sig över flera månader utan påtagliga framsteg kan i allmänhet inte sägas uppfylla dessa krav.

Om samtalsledaren finner att konfliktbearbetningen är gagnlös, bör samtalen inte fortsätta i onödan. Vårdnadstvistutredningen framhöll att det är viktigt att samarbetssamtal inte fortsätter om hoppet att föräldrarna ska nå fram till en överenskommelse är litet.¹⁴

Om samtalsledaren bedömer att fortsatta samtal inte kan hjälpa föräldrarna att lösa frågorna om vårdnad, boende eller umgänge, bör de informera

9 Hydén & Hydén (2002)

10 a.a.

11 Prop. 1997/98:7 s. 42

12 SOSFS 2003:14

13 JO 1982/83 s. 189

14 SOU 1995:79 s. 63

ras om detta och samtalen avslutas.¹⁵ Om samtal har inletts efter en remiss från domstolen, ska socialnämnden underrätta domstolen om att de har avslutats.

Vidare bör föräldrarna informeras om möjligheten till stöd i annan form, t.ex. familjerådgivning.¹⁶

Samtalsledarnas kompetens

Den personal som ska utföra socialtjänstens uppgifter ska ha lämplig utbildning och erfarenhet. Kvaliteten i verksamheten ska utvecklas och säkras systematiskt och fortlöpande. (3 kap. 3 § andra stycket SoL). Samarbetsamtalen kräver en särskild kompetens hos socialtjänstens personal. Kommunerna ansvarar för att all personal har adekvat kompetens och lämplighet för arbetsuppgifterna samt får fortlöpande kompetensutveckling.¹⁷ Det behövs utbildning och möjlighet att praktisera samarbetsamtal med en viss regelbundenhet, vilket ibland kan underlättas genom att flera kommuner samarbetar kring detta.¹⁸

För att kunna leda samarbetsamtal behöver samtalsledarna ha goda kunskaper om barn och barns behov och utveckling, samtal med barn, relationer människor emellan samt konflikthantering. När det gäller utbildning för samtalsledare rekommenderade Utredningen om barnens rätt att samtalsledarna skulle ha socionom- eller psykologutbildning, med erfarenhet av relationsbehandling av vuxna i konfliktsituation, eller annan jämförbar utbildning.¹⁹ Ett minimikrav ansågs vara att åtminstone en av samtalsledarna har genomgått vidareutbildning i socialt behandlingsarbete, eller har annan jämförbar utbildning. Vidare menade utredningen att samtliga samtalsledare dessutom bör ha genomgått någon kurs om barn och barns behov.

De flesta samtalsledare är socionomer, ofta med vidareutbildning i socialt behandlingsarbete eller familjeterapi. Sverige saknar dock en samlad vidareutbildning specifikt inriktad på samarbetsamtal.²⁰

Om man vill behålla och utveckla kompetensen hos samtalsledarna är handledning, reflekterande samtal med kolleger och fortbildning viktiga förutsättningar.

15 SOSFS 2003:14

16 SOSFS 2003:14

17 SOSFS 2000:15 s. 6

18 Prop. 1997/98:7 s. 42

19 SOU 1979:63 s. 97

20 I t.ex. Storbritannien finns en särskild behörighetsutbildning för samarbetsamtal med teoristudier, utbildningshandledning samt godkännande.

En eller två samtalsledare

I flera sammanhang har man diskuterat huruvida samtalen ska bedrivas med en eller två samtalsledare – och i det senare fallet med personer av olika kön.²¹ I regeringens proposition Vårdnad, boende och umgänge uttalades att det kan finnas anledning att undersöka om det i större utsträckning går att arbeta med en samtalsledare, t.ex. när föräldrarna själva är motiverade och tar kontakt med kommunen.²² Två samtalsledare kunde då användas i de mer komplicerade ärendena.

Frågan om antalet samtalsledare måste emellertid avvägas i varje enskilt fall. Det finns fördelar med att vara två handläggare som kan se, agera och diskutera sinsemellan. Det ger t.ex. mer perspektiv på samtalen och föräldrarna, och det minskar samtidigt risken för att samtalsledarna dras in i dynamiken mellan föräldrarna. En nackdel med två samtalsledare är dock att det är mer resurskrävande, vilket kan leda till längre väntetider.

Sekretess

Sekretessen inom socialtjänstens område finns reglerad i 7 kap. 4 § sekretesslagen. Sekretess inom socialtjänsten gäller för uppgifter om enskildas personliga förhållanden, om det inte står klart att uppgifterna kan röjas utan att den enskilde eller någon närstående lider men (socialtjänstsekretess).²³ Socialtjänstsekretess gäller vid exempelvis vårdnads-, boende- och umgängesutredningar. Inom den kommunala familjerådgivningen gäller sekretess för uppgifter som en enskild har lämnat i förtroende eller som har inhämtats i samband med rådgivningen (familjerådgivningssekretess). Sekretessen är i dessa fall absolut, vilket innebär att uppgifterna är hemliga, oavsett om det skulle vara till men eller inte för den enskilde att de kom ut.²⁴

Vilken sekretess som gäller vid ett samarbetssamtal beror på samtalets karaktär. Om samtalet har karaktär av familjerådgivning bör den strängare familjerådgivningssekretessen gälla, medan det i andra fall är tillräckligt med s.k. socialtjänstsekretess.²⁵ Samtalsledaren bör klargöra syftet med samtalen. Vidare bör denne informera om samtalens inriktning och karaktär samt vilken sekretess som kommer att gälla för uppgifterna från samtalen.²⁶ Det ska göras tydligt för föräldrarna om samtalsledaren i ett senare skede

21 Se bl.a. SOU 1995:79 s. 64

22 Prop. 1997/98:7 s. 42

23 Med socialtjänst avses bl.a. verksamhet som enligt lag handhas av socialnämnden.

24 Prop. 1997/98:7 s. 93 f.

25 Prop. 1997/98:7 s. 97

26 SOSFS 2003:14

kan komma att göra en utredning om vårdnad, boende eller umgänge.²⁷

Många kommuner lämnar skriftlig information om samarbetssamtalen och låter föräldrarna skriva under när de tagit del av informationen.

Om samtalen sker under familjerådgivningssekretess innebär det i praktiken att samtalsledaren inte kan delta i vårdnads- eller umgängesutredning i samma ärende, såvida inte den enskilde efterger sekretessen (14 kap. 4 § SekrL). Motsvarande hinder finns inte för en samtalsledare som fört samarbetssamtal under socialtjänstsekretess, eftersom den inte är lika absolut.

Av en undersökning som Socialstyrelsen gjorde 1993 framgick att relativt få (15 procent) av kommunerna hade möjlighet att genomföra samarbetssamtal med familjerådgivningssekretess.²⁸ Detta hänger samman med att verksamheten inte kan organiseras på ett sådant sätt att den skiljer sig från den övriga verksamheten inom familjerättssektionen.

Metod

Motivation

Erfarenheten visar att de samarbetssamtal som sker innan ett domstolsförfarande inletts har störst utsikter att lyckas, men även samtal som kommer till stånd efter en remiss från domstol kan leda till frivilliga överenskomelser mellan föräldrarna. Ofta är den ena föräldern mer motiverad än den andra. En viktig uppgift i inledningen av samarbetssamtalen är att motivera föräldrarna till fortsatta samtal och inge dem hopp om att samtalen kan leda till en bra lösning.

Inflytande från olika teorier och erfarenheter

Socialtjänstens familjerättsenheter i landet använder och utvecklar olika metoder och synsätt när det gäller samarbetssamtal, utifrån olika förutsättningar vad gäller t.ex. resurser, kompetens och erfarenheter. Metoderna har ofta sina förebilder i psykodynamiskt orienterad familjeterapi, systemisk och strukturell familjeterapi, medling enligt norsk modell, m.m. Utvecklingen tycks gå mot förhandlingsorienterade och problemlösningsorienterade samtal.²⁹ Påverkan finns också från t.ex. amerikansk, engelsk och irländsk medling.

Någon enhetlig metod för samarbetssamtal finns således inte och det är önskvärt att samtalen kan vara flexibla och anpassas till de specifika önske-

²⁷ 1997/98:LU 12 s. 23

²⁸ SoS-rapport 2000-7

²⁹ Hydén & Hydén (2002)

mål och svårigheter som ett enskilt föräldrapar har. Nedan följer några exempel på vad som kan känneteckna och ingå i samtalen och vad föräldrarna kan få ut av dem³⁰:

- Samtalen har tydlig struktur.
- Samtalen har fokus på barnens behov, inte på föräldrarnas krav.
- Samtalen försöker sätta ord på separationskrisen.
- Samtalen ger båda parter bekräftelse.
- Samtalen har en tydlig handlings- och uppgiftsorientering.
- Samtalen uppmärksammar och stoppar destruktiv upptrappning av ömsesidiga anklagelser.
- Samtalen identifierar och synliggör föräldrarnas gemensamma intentioner som just föräldrar.
- Samtalen lyfter fram parternas ansvar och kompetens som föräldrar.
- Samtalen tar upp vad det betyder för barnen att få behålla sitt nätverk.
- Föräldrarna får hjälp att hantera känslor av vanmakt.
- Föräldrarna får hjälp att tala med varandra – inte om varandra.
- Föräldrarna får hjälp att förhandla, att ge och ta samt att ta in barnets och den andras perspektiv.
- Föräldrarna får hjälp att se nya valmöjligheter och lösningar.

Grunden för samarbetssamtalen är att samtalsledaren är neutral i sin professionella roll, dvs. inte tar ställning för eller emot någon av föräldrarna eller till de lösningar eller överenskommelser som parterna föreslår.³¹ Det är emellertid ibland en svår balansgång, eftersom samtalsledaren har ett tydligt ansvar att bevaka barnets bästa. I vissa fall kan det också vara lämpligt att samtalsledaren är mer aktiv och kommer med konkreta lösningsförslag.

Om föräldrarna närmar sig en samförståndslösning, som enligt samtalsledarens bedömning inte är förenlig med barnets bästa, bör samtalsledaren redovisa följderna av förslaget för att söka vidga föräldrarnas förståelse för barnet och dess situation.³²

En undersökning av innehållet i samarbetssamtal visar att samtalen i regel är framåtblickande och inriktade mot det som är och ska bli, i stället

³⁰ Listan bygger synpunkter från erfarna familjerättshandläggare samt på Hydén & Hydén (2002).

³¹ Hydén & Hydén (2002)

³² SOSFS 2003:14

för till det som varit. Föräldrarna uppmanas att låta historien vara historia och i stället se till nutid och framför allt framtid och barnets bästa. Regressivt beteende, t.ex. utfall mot den andra föräldern genom anklagelser om gamla oförrätter, uppmuntras inte. Även långdraget aggressiva attacker mot den andra föräldern avbryts, medan det är accepterat att vara ledsen och uttrycka starka känslor av ilska och besvikelse. Konstruktivt resonande premieras framför känslomässiga utspel.³³

Samtalet är socialarbetarens verktyg

Det måste finnas såväl många olika modeller av samarbetsamtal som varianter och modifieringar av dessa. En sådan flexibilitet är nödvändig med hänsyn till föräldrarna och deras behov. En minst lika viktig faktor är hur samtalsledarna samarbetar och kompletterar varandra samt hur de anpassar samtalet till konkreta mål i det enskilda fallet och situationen för stunden i samtalsrummet. Följsamhet, flexibilitet, uppfinningsrikedom och improvisation är nyckelord.

De "ideala" paren för vilka någon slags modell för samarbetsamtal skulle kunna fungera existerar strängt taget inte. Alltför höga ambitioner från samtalsledarnas sida riskerar snarare att låsa än att öppna för möjligheter. Samtalsledarnas uppgift är i stället att försöka få igång en konstruktiv dialog och en process som gör att parterna själva kan finna lösningar på sina konflikter och problem.

Det kan vara klagande att försöka fånga något av en övergripande struktur i ett samarbetsamtal. Ett sätt att beskriva samtalen är att se det i olika faser, både som en utveckling av kommunikationen och relationerna och ett sätt att skapa ordning och struktur under samtalets gång. Följande delar kan ingå i en sådan struktur³⁴:

- Öppning av samtalet
- Presentation av samtalets ramar
- Probleminventering
- Beskrivning av de aktuella barnen och deras behov
- Förhandling om vilka problem som är gemensamma
- Förhandling om de presenterade problemen
- Försök att föra föräldrarna i riktning mot en överenskommelse (kanske kring praktiska frågor inför nästa samtal)
- Avslutning.

³³ Hydén & Hydén (2002)

³⁴ Bygger på Hydén & Hydén (2002).

I presentationen av ramarna för samtalet kan samtalsledaren både direkt och indirekt presentera en form för samspel, där hon eller han kan fungera som en förmedlande länk mellan föräldrarna.

Att föräldrarna vill ha professionell hjälp med att lösa sina svårigheter och problem handlar i mångt och mycket om att de inte kan kommunicera med varandra. Därför är en central uppgift i samarbetssamtalet att hjälpa föräldrarna att utveckla sin förmåga att kommunicera. Här kan samtalsledaren hjälpa föräldrarna att förnya och förändra de kommunikativa former som de tidigare använt och misslyckats med.³⁵

Ett problem är att föräldrarna ofta börjar gräla, där argumenten hela tiden blir hätskare.³⁶ Ett talande begrepp är att ”duellerande verkligheter” kämpar om seger.³⁷ Den ena föräldern påstår något som den andra tar avstånd ifrån och den senare formulerar då ett motargument. När ingen av föräldrarna drar sig ur detta argumentativa samspel sker en upptrappning. Föräldrarna måste uppmärksammas på detta mönster och få tillgång till redskap som hjälper dem att samspela med varandra på ett sätt som inte leder till en sådan upptrappning och som kan bli mer konstruktiv.³⁸

Föräldrarna måste förstå nödvändigheten av att se både barnets och varandras perspektiv, för att väga in dessa i sitt resonemang och sina förslag. Som tredje part kan samtalsledaren aktivt introducera barnets perspektiv, direkt och indirekt. En annan uppgift är att hjälpa föräldrarna att faktiskt lyssna, försöka förstå och ta till sig att den andras synpunkter har betydelse för deras samarbete kring barnen. Detta kan ske t.ex. genom uppmaningar, retoriska och cirkulära frågor samt genom att aktivt fördela ordet, så att båda föräldrarna får presentera sin syn på problemen och kommentera vad den andra har sagt.³⁹

En grundläggande uppgift för samtalsledaren är att undvika att bli indragen i konflikterna mellan föräldrarna. Det kan man t.ex. göra genom att inte omedelbart och spontant svara på frågor, vädjanden, hot eller provokationer. I stället kan man avstå från att svara eller ge en annan typ av svar än det som förväntas. Detta kräver att samtalsledaren lägger sina egna känslor och preferenser åt sidan.⁴⁰

Såväl valet av samtalsämnen som sättet att behandla dem är i huvudsak inriktat på att nå fram till det som eftersträvas. Två vanliga strategier för samtalsledaren att föra samtalet dithän är *omformulering* och *perspektivering*.

35 Hydén & Hydén (2002)

36 a.a.

37 Anderson, H (1999)

38 Hydén & Hydén (2002)

39 a.a.

40 a.a.

En omformulering kan ha olika funktioner. Genom att lyfta ut det som är centralt kan samtalsledaren bekräfta den som talat, och genom att omformulera det kan det bli möjligt att samtala om det. Omformuleringar kan också användas för att undvika argumentativ upptrappning och som en reflexiv uppsummering av samtalet för att ge det en fortsatt riktning framåt.⁴¹

Samtalsledarens uppgift är också att skapa och vidmakthålla ett gemensamt fokus för samtalen. Föräldrarna måste tala om sitt gemensamma föräldraskap på ett ordnat sätt, utifrån att man vill lösa sina problem. Samtalsledarna försöker underlätta och understödja att samtalen utvecklas i riktning mot att en överenskommelse nås, t.ex. genom att ta fasta på sådant i samtalet som är möjligt att utveckla.⁴²

Samtalsledaren kan klargöra det enskilda samtalets och samtalsseriens olika faser genom reflexiva kommentarer om var man befinner sig, vad man uppnått och vart man är på väg. Det är ett sätt att skapa en gemensam uppfattning och tolkning av det pågående samtalet, så att både föräldrarna och samtalsledaren uppfattar vad de tillsammans håller på med.⁴³

Även om det övergripande målet är att få föräldrar att nå samförstånds-lösningar, kan vägarna dit se olika ut. Det är mer regel än undantag att samtalen far iväg åt ett oväntat håll. Detta måste samtalsledaren försöka tackla i stunden, utan alltför färdiga idéer om vad som är bäst.

De främsta kunskapskällorna är de egna och kollegornas erfarenheter, tillsammans med vidareutbildning. Det är viktigt att samtalsledare har tid och möjlighet att gemensamt reflektera över och diskutera samarbetssamtal, för att på så sätt utveckla metoderna. Här är handledning ett nödvändigt verktyg.

Barn i samarbetssamtal

Barnen ska vara i fokus i föräldrarnas samarbetssamtal. Men huruvida barnen ska vara med i eller i anslutning till samtalen är ett ställningstagande som behöver göras med hänsyn till de aktuella barnen och deras situation.

I förarbetena till lagstiftningen om samarbetssamtal framförs olika uppfattningar om barnens roll i samarbetssamtal. Av förarbetena till 1991 års lagändringar framgår att samarbetssamtalen i huvudsak är till för föräldrarna, och att barnets behov av att tala med någon utomstående om sin situation i första hand får tillgodoses på annat sätt.⁴⁴ I förarbetena till 1998 års lagändringar ansåg man däremot att barnet, om det inte är olämpligt, på något stadium måste komma med i samtalen.⁴⁵

41 Hydén & Hydén (2002)

42 a.a.

43 a.a.

44 Prop. 1990/91:8 s. 27 f.

45 Prop. 1997/98:7 s. 43

Bedömningen av om det är lämpligt att tala med barnet i samband med föräldrarnas samarbetssamtal bör, förutom barnets ålder och mognad, göras utifrån barnets eget behov av att få information och att få berätta om sin situation. Samtalsledaren bör noga överväga vilket syfte samtalet med barnet ska ha.⁴⁶

Det kan vara bra för samtalsledaren att träffa barnet i anslutning till samarbetssamtalen för att berätta för det vad som pågår, vad som är syftet med detta och också höra hur det har det. I vissa fall kan det kanske vara bra att barnet får tillfälle att berätta om sin situation i föräldrarnas närvaro – vad det oroar sig för, etc. Det är ett sätt att föra in barnets perspektiv och dess rätt till respekt för sitt eget livsrum i föräldrarnas samtal. I andra fall kan det vara onödigt eller mindre lämpligt att involvera barnet i samband med föräldrarnas samarbetssamtal.

Erfarenheter från barnsamtal inom familjerådgivningen kan vara tillämpliga även när det gäller samarbetssamtal.⁴⁷ Barn kan behöva benämna sina upplevelser, dela dem med någon utomstående och få bekräftelse på att deras känslor och reaktioner är naturliga. De behöver också få veta att de inte ska ta på sig sådant som de vuxna ska ta ansvar för. Vidare behöver barnen få hjälp att inventera vilka andra personer som barnen känner tillit till och som kan vara ett stöd för dem.

Att få fundera kring framtiden kan vara ett sätt att få tilltro till sig själv och sina egna möjligheter i livet, och till att det kan bli bra trots allt. (Se även kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

En del av ställningstagandet till eventuella barnsamtal är att bedöma risken att de får oönskade konsekvenser för barnet. Samtalsledaren behöver vara väl medveten om att barnet lever i ett kraftfält av olika lojaliteter gentemot föräldrarna – påfrestningar som i sämsta fall kan accentueras om barnet medverkar i samtalen. Å andra sidan lever barnet ändå hela tiden i detta kraftfält.

Överenskommelser

Samarbetssamtal kan, men behöver inte, leda till ett avtal mellan föräldrarna enligt 6 kap. 6 § föräldrabalken. (Se kap. 7 – Avtal om vårdnad, boende och umgänge.) Samtalen kan i stället resultera i en muntlig eller skriftlig överenskommelse. En sådan ska inte godkännas av socialnämnden och kan inte heller verkställas, dvs. den kan inte genomdrivas med hjälp av förvaltningsdomstol. En överenskommelse kan också vara med som en bilaga till ett avtal och avhandla sådant som inte kan tas med i detta.

⁴⁶ SOSFS 2003:14

⁴⁷ *Barnsamtal på familjerådgivningen. Hur stödja barnen när föräldrarna är i relationskris?* Stockholms stad 2001.

Uppföljningssamtal

Om föräldrarna når en överenskommelse, bör de erbjudas en tid för ett samtal för att följa upp om frågorna om vårdnad, boende och umgänge har löst sig till barnets bästa eller om det finns anledning att göra tillägg eller ändringar i överenskommelsen.⁴⁸ En tid för uppföljningssamtal kan fungera som ett stöd för att hålla överenskommelsen. Dessutom är det ett sätt för socialtjänsten att följa upp resultaten av samarbetssamtalen. (Se även kap. 13 – Uppföljning och utvärdering.)

Om föräldrarna, när tiden närmar sig, tycker att samtalet är onödigt kan de alltid boka av tiden.

Samarbetssamtal om det förekommit våld

Genom samarbetssamtalen har socialtjänstens familjerättsenheter fått en del erfarenheter vad gäller våldsinslag i relationer. Men det finns ingen systematisk och samlad genomgång av hur man upptäcker våld eller hur man bedömer förutsättningarna för samarbetssamtal, prövar olika metodiska ”grepp” vid modifierade samarbetssamtal, etc. Det finns inte heller några riktlinjer eller etiska regler att följa i dessa ärenden.

Utvecklingsarbete pågår, som kan leda till tydligare kunskaper inom detta område. Resonemangen nedan bygger på de erfarenheter som gjorts hittills och ska därför inte ses som färdiga metoder för arbetet med samarbetssamtal där det har förekommit våld.

En viktig förutsättning vid samarbetssamtal är att känna till om det har förekommit våld, hot och kränkningar. Det är betydelsefullt av flera skäl: För att kunna ta hänsyn till säkerhetsfrågor såväl i samtalen som de lösningar som diskuteras, för att kunna avgöra om någon av parterna känner sig tvingad att genomföra samtalen eller är hotad att ingå överenskommelser samt för att kunna hänvisa kvinnan, mannen och barnen till ytterligare instanser för stöd och hjälp.

En central fråga är hur de utsattas säkerhet ska garanteras i samband med samtalen. Andra aspekter att ta ställning till är bl.a. följande: Hur ska socialtjänstens familjerätt försäkra sig om att samtalen förs på ett sådant sätt att båda föräldrarna kan komma till tals som jämbördiga parter, att båda föräldrarna vågar uttala sina uppfattningar, att frågor och förutsättningar som är väsentliga för realistiska och goda lösningar för barnen verkligen kommer upp i samtalen, etc.

Frågan om huruvida båda föräldrarna kan komma till tals som jämbördiga parter är dock inte unik för ärenden med våldsinslag. I många samarbetssamtal finns inslag av icke-jämbördiga förhållanden, som grundar sig på hur

48 SOSFS 2003:14

parterna agerat efter separationen, hur respektive förälder mår efter separationen, m.m.

Frågor om våldsutsatthet

För att identifiera de kvinnor eller män som är eller har varit utsatta för våld, hot, kontroll eller någon annan kränkande behandling inom familjen bör samtalsledaren ställa frågor om detta.⁴⁹ Handläggaren kan redan i det första telefonsamtalet fråga om det är något som kvinnan eller mannen inte vill eller vågar prata om vid gemensamma samtal med den andra föräldern. Man kan också fråga hur parterna brukar hantera konflikter, för att sedan gå in på frågan om huruvida det har förekommit våld.

Utifrån svaret – hur det ges och innehållet i det – kan mer preciserade frågor ställas för att utröna om det förekommit våld eller hot eller finns rädsla hos någon av föräldrarna.

Om det kommer fram uppgifter som tyder på något av nämnda förhållanden, bör samtalsledaren erbjuda föräldrarna enskilda samtal, för att kunna bedöma om och hur fortsatta samtal ska genomföras.⁵⁰

Enskilda samtal

I enskilda samtal kan respektive förälder få en mer tydlig bekräftelse på sina svårigheter och sin situation från samtalsledarna än i gemensamma samtal. I gemensamma samtal är det generellt sett inte ovanligt att föräldrarna känner sig frustrerade över just avsaknaden av en sådan bekräftelse. I enskilda samtal kan föräldrarna också få hjälp att formulera sig och överväga vad som ska tas upp i eventuella gemensamma samtal, alternativt framföras till den andra parten via samtalsledaren.⁵¹

Det enskilda samtalet kan bl.a. ägnas åt att kartlägga våldet och maktförhållandena samt barnens situation. I samtalet kan t.ex. följande områden ingå⁵²:

- Våldet, dess karaktär, omfattning, skador m.m., utifrån kvinnans respektive mannens beskrivning.
- Kvinnans uppbrottsprocess,⁵³ hennes reaktioner på våldet, säkerhetsåtgärder, m.m.
- Kvinnans rädsla – från ingen alls till att hon känner sig konstant hotad till livet.

49 SOSFS 2003:14

50 SOSFS 2003:14

51 Hydén & Hydén (2002)

52 Texten tar sin utgångspunkt i att det i de flesta fall är mannen som har utsatt kvinnan för våld och inte omvänt.

53 Hydén (1999)

- Mannens reaktioner på våldet, ansvarstagande och eventuell lagföring samt hans våldsbeteende i övrigt.
- Den tidigare relationen, konfliktnivåer, konfliktkällor och separationen.
- I vilken omfattning det som respektive part berättat kan tas upp med den andra.

Samtalsledaren bör kartlägga följande⁵⁴:

- i vilken utsträckning barnet har bevittnat våld, andra övergrepp eller annan kränkande behandling och hur barnet har reagerat
- om barnet självt har blivit utsatt
- hur föräldrarna ser på barnets behov av stöd.

Syftet med de enskilda samtalen är att kunna bedöma om, och i så fall hur, samtalen ska föras vidare för att söka nå en överenskommelse om barnen.

Det krävs flexibilitet och möjlighet att bedriva samtal i alternativa former (s.k. modifierade samarbetssamtal⁵⁵), eventuellt i fortsatta enskilda samtal eller t.ex. i enskilda samtal med båda parter samtidigt, där samtalsledarna blir budbärare mellan föräldrarna (s.k. skyttelmedling), etc. Vid bedömningen väger man samman vilka föräldrarna är och deras önskemål, hur stora möjligheterna anses vara att lösa aktuella problem, graden av rädsla och hot, etc.

Om samtalsledaren anser att det inte är lämpligt med samarbetssamtal, bör föräldrarna informeras om samtalsledarens bedömning.⁵⁶ Om samarbetssamtalen ska genomföras efter en remiss från domstol, underrättar socialnämnden domstolen om att förutsättningar för sådana saknas.

Riskbedömning

Om en förälder uppger att det har förekommit t.ex. våld eller hot, bör samtalsledaren alltid göra en bedömning av vilka säkerhetsåtgärder som behövs vid samtalen.⁵⁷ Bedömningen görs utifrån dels den utsattas upplevelse och beskrivning, dvs. hur hon eller han bedömer risker och skyddar sig, dels en riskbedömning av den våldsbenägne, utifrån kända riskfaktorer. Det är viktigt att göra en realistisk bedömning, såväl av möjligheterna att det ska kunna bli konstruktiva samtal, som av säkerhetsaspekterna.

⁵⁴ SOSFS 2003:14

⁵⁵ *Att enas kring barnen med samhällets hjälp. Samarbetssamtal när det förekommit våld i relationen.* Socialstyrelsen 2002.

⁵⁶ SOSFS 2003:14

⁵⁷ SOSFS 2003:14

Samtal måste bygga på en seriös vilja hos båda föräldrarna att komma överens i frågor kring barnen. Samtalsledaren behöver vara vaksam på om det finns andra motiv till att delta i samtalen.

Om samtalsledaren bedömer att samtalen endast är ett sätt att försöka fortsätta kontrollera den andra föräldern eller få tillfälle att träffa henne eller honom, bör samtalen avslutas.⁵⁸ Detta kan nämligen utgöra en sådan risksituation att det saknas grund för konstruktiva samtal.

En säkerhetsplan görs upp i dialog med den utsatta föräldern. I en sådan kan ingå att föräldrarna t.ex. inte ska komma och gå samtidigt eller att tider för enskilda samtal inte bokas i anslutning till varandra. Vid eventuella gemensamma samtal kan den utsatta parten komma en stund tidigare och gå före den andra föräldern. Det måste också finnas möjlighet att vänta i olika rum. Den utsatta föräldern kan också ha någon som följer med och möter eller ha möjlighet att gå ut en annan väg.

Särskilda krav på samtalen

Syftet med samarbetssamtalen – oavsett form – är att föräldrarna ska kunna nå en rimlig och hållbar överenskommelse om barnen som båda kan respektera. En grundförutsättning för att arbeta med dessa föräldrapar är att samtalsledaren tror att en förändring är möjlig. En andra viktig förutsättning för samarbetssamtal är att båda föräldrarna inser att barnen påverkas negativt av våld, kränkningar, hot, etc. i familjen samt av föräldrarnas konflikter.

Det behöver inte vara någon strävan att föräldrarna ska mötas i gemensamma samtal, såvida inte båda parter själva vill det och det bedöms vara lämpligt och meningsfullt. När den ena föräldern är rädd för att bli utsatt för våld eller andra övergrepp eller om det tidigare har förekommit sådant, kan föräldrarna som sagt erbjudas enskilda samtal som alternativ eller komplement till eventuella gemensamma samtal (s.k. kombinationssamtal⁵⁹). Dessa samtal kan ligga som grund för förhandlingar i frågor om barnen.

Vanligtvis är det dialogen mellan föräldrarna och betoningen av deras eget ansvar som eftersträvas i samarbetssamtalen. I de enskilda samtalen får samtalsledaren mer en roll som budbärare/förhandlare/medlare, vilket kräver delvis andra kunskaper och ett annat sätt att tänka kring uppgiften, samt en strategi för hur man ska undvika att ta över ansvaret från föräldrarna.

Föräldrarnas versioner av huruvida det förekommit våld eller inte, samt om konflikternas och samarbetssvårigheternas orsaker, stämmer ofta inte överens. Detta gäller oavsett om uppgifterna om våld endast bygger på den ena förälderns berättelse eller om våldet är dokumenterat i en dom, dvs. om en förälder är dömd för t.ex. misshandel. Det krävs ett professionellt för-

⁵⁸ SOSFS 2003:14

⁵⁹ Hydén & Hydén (2002)

hållningssätt som bekräftar båda föräldrarna och som i möjligaste mån skapar och bibehåller förtroende samt lägger grunden för att föräldrarna ska kunna se och ta ansvar för sina barns behov.

Att möta och förhålla sig till den misshandlande parten kan vara särskilt svårt. Det är vanligt att män som misshandlat helt nekar till att de använt våld, på olika sätt förklarar bort det eller försöker komma undan ansvaret för det som har skett. Det är en grannliga uppgift för handläggarna att ändå skapa ett förtroende och lotsa mannen från den uttalade strävan att klara ut frågor kring barnen till att också (om kvinnan vill det) ta upp frågan om våld. Oavsett vad han anser om sanningshalten i kvinnans uppgifter behöver han inse att dessa i sig utgör ett problem i det fortsatta samarbetet kring barnen, och att de behöver hanteras på något sätt.

Om det har förekommit våld finns en risk att tyngdpunkten i samtalen hamnar på de vuxnas relation och att barnen kommer i skymundan. Vikten av att behålla barnen i fokus – deras situation, svårigheter, reaktioner och symtom – måste betonas. Våldet bör inte behandlas som ett problem för sig, utan strävan i samtalen ska vara att lyfta fram kopplingen mellan våldet och svårigheterna att samarbeta som föräldrar.

I gemensamma samtal med föräldrapar där det har förekommit våld är erfarenheten att handläggaren måste arbeta ännu mer aktivt för att styra samtalet, vara medveten om vilket utrymme vardera parten får, avläsa kroppsspråk och stämningar, etc. för att vara uppmärksam på graden av öppenhet, rädsla, hot, m.m.

Enskilda och gemensamma samtal kan genomföras även om mannen har besöksförbud. Vid tveksamhet från någondera parten kan han eller hon kontakta den åklagare som beslutat om besöksförbudet.

Dokumentation

Handläggning av ärenden som rör enskilda ska dokumenteras (11 kap. 5 § SoL). Med handläggning av ett ärende menas alla åtgärder från det att ett ärende anhängiggörs tills det avslutas. Av detta följer att det inte finns någon skyldighet att dokumentera rådgivning, t.ex. familjerådgivning. Även samarbetssamtal hör därmed till de verksamheter som socialnämnden inte har någon skyldighet att dokumentera.

De samarbetssamtal som föräldrar själva begär registreras inte. Vissa anteckningar kan dock vara nödvändiga, t.ex. när samtalen påbörjades och avslutades, hur många samtal man haft, vilka som deltagit och om samtalen lett fram till det som avsågs.

De samtal som remitterats av domstol registreras, precis som andra ärenden som kommer in till socialtjänsten. I dessa ärenden förs journalanteck-

ningar i form av datum för möten, vilka som deltagit samt resultatet av – men inte innehållet i – samtalen. En redovisning skickas till tingsrätten om resultatet, oavsett om det är positivt och man gjort överenskommelser eller om samtalen inte längre tjänar något syfte. Någon redogörelse av samtalens innehåll görs däremot inte till tingsrätten. Handlingarna i ärendet arkiveras på sedvanligt sätt.

JO har uttalat att information om parternas ståndpunkter under samtalen inte bör lämnas till domstolen.⁶⁰

Kort om samarbetssamtal

- Kommunen är skyldig att erbjuda föräldrar samtal under sakkunnig ledning för att nå enighet i frågor om vårdnad, boende och umgänge. Samtalen kan begäras av föräldrarna eller ske efter beslut av domstol. Samtalen är frivilliga, en rättighet för föräldrarna och kostnadsfria.
- Samtalen ska ha barnen i fokus, syfta till att föräldrarna bättre ska kunna samarbeta om barnen och om möjligt leda fram till en överenskommelse. Föräldrarna ska kunna fungera som föräldrar till sina gemensamma barn, trots att de inte längre är ett par.
- Innan samtalen påbörjas bör föräldrarna informeras om vilken slags sekretess som tillämpas i samtalen och vad den innebär. Om samarbetssamtalen sker under familjerådgivningssekretess kan samtalsledarna inte delta i en vårdnads-, boende- eller umgängesutredning som rör den aktuella familjen, såvida inte den enskilde efterger sekretessen.
- För att bedriva samarbetssamtal behöver samtalsledarna goda kunskaper om barn och barns behov och utveckling, relationer människor emellan och konfliktbearbetning.
- En av de viktigare uppgifterna i inledningen av samarbetssamtalen är att försöka motivera föräldrarna till fortsatta samtal och inge dem hopp om att samtalen kan leda till en bra lösning och till något positivt för alla parter. Samtalsledarna behöver hjälpa föräldrarna att fokusera på barnet och dess behov samt på föräldraskapet.
- Det är önskvärt att samarbetssamtalen är flexibla och kan anpassas till de specifika önskemål och svårigheter som varje enskilt föräldrapar har.

⁶⁰ JO 1994/95 s. 506

- Samtalsledarna ska vara neutrala i sin professionella roll, dvs. inte ta ställning för eller emot någon av föräldrarna, men de ska samtidigt företräda barnets bästa.
- Samarbetssamtal kan, men behöver inte, leda till ett avtal mellan föräldrarna enligt 6 kap. 6 § föräldrabalken. De kan i stället resultera i en muntlig eller skriftlig överenskommelse, som inte ska godkännas av socialnämnden och inte heller kan verkställas.
- För att kunna ta hänsyn till säkerhetsfrågorna och bedöma de lösningar som diskuteras under samtalens gång, krävs att samtalsledaren känner till om det har förekommit våld, hot eller liknande mellan parterna. Vetskapen om detta är viktig även för att kunna avgöra om någon av parterna känner sig tvingad att genomföra samtal eller hotad till överenskommelser, samt för att kunna hänvisa barnen, kvinnan och mannen till ytterligare instanser för stöd och hjälp.
- De samarbetssamtal som föräldrar själva begär registreras inte. De samtal som remitterats av domstol registreras däremot. I dessa ärenden förs journalanteckningar i form av att datum för möten, vilka som deltagit samt resultatet av – men inte innehållet i – samtalen.

7. Avtal om vårdnad, boende och umgänge

Föräldrar som är överens kan reglera frågor om vårdnad, boende och umgänge genom avtal. För att avtalet ska gälla krävs att det har godkänts av socialnämnden. Ett privat avtal (en överenskommelse) mellan föräldrarna är inte juridiskt giltigt och kan inte läggas till grund för verkställighet (dvs. genomföras tvångsvis). Ett godkänt avtal ska däremot kunna verkställas på samma sätt som ett domstolsavgörande som har vunnit laga kraft. För att avtalet ska kunna godkännas krävs att det är skriftligt, undertecknat av båda föräldrarna och förenligt med barnets bästa. Avtalsmöjligheten innebär dock inte att möjligheten att få ett domstolsutslag beträffande vårdnad, boende och umgänge inskränks.¹

Hur man går till väga när föräldrar träffar ett avtal om vårdnad, boende och umgänge och vid socialnämndens prövning av sådana avtal regleras i 6 kap. 17 a § föräldrabalken. Kommunen ska sörja för att föräldrar får hjälp med att träffa avtal om vårdnad, boende och umgänge, på samma sätt som gäller för samarbetssamtal (5 kap. 3 § SoL).

I likhet med vad som gäller för samarbetssamtal får varje kommun själv avgöra hur skyldigheten att hjälpa till med avtal ska fullgöras. Det kan ske inom den egna verksamheten, genom att flera kommuner samarbetar i frågan eller på annat sätt.² Det är socialnämndens sak att ta ställning till avtalet, men uppgiften kan delegeras till ett utskott, en ledamot (eller ersättare) eller en anställd hos kommunen som får besluta på nämndens vägnar (10 kap. 5 § SoL).

Det finns inga hinder i lagen mot att den som leder samarbetssamtal också kan hjälpa föräldrarna att skriva ett avtal och godkänna det. Enligt förarbetena kan det i vissa fall tvärtom vara lämpligt att samtalsledaren också hanterar frågan om godkännande.³

Eftersom det inom familjerådgivningen råder absolut sekretess innebär det för familjerådgivarens del att hon eller han i praktiken är förhindrad att pröva om avtalet ska godkännas, såvida föräldrarna inte efterger sekretessen. Risken är att familjerådgivaren under samtalen har fått kännedom om uppgifter som kan påverka hennes eller hans ställningstagande till föräld-

¹ Prop. 1997/98:7 s. 88

² Prop. 1997/98:7 s. 81

³ Prop. 1997/98:7 s. 82

rarnas avtal. Dessutom stämmer en myndighetsutövande funktion dåligt överens med familjerådgivningens verksamhet och inriktning, vilket talar mot delegering i dessa fall.⁴ Svenska Kommunförbundet har uttalat att beslut att godkänna eller vägra godkänna avtal inte kan fattas inom familjerådgivningen.⁵

Om kommunens socialtjänst är organiserad i stadsdels- eller kommunaldelsnämnder kan dessa delegera åt en eller flera av nämnderna att besluta om sådana avtal. Det är däremot inte möjligt att delegera uppgiften till en annan kommun, en tjänsteman i en annan kommun eller att lämna uppdraget åt ett enskilt rättssubjekt.⁶

Även om föräldrarna är överens har de möjlighet att väcka talan i domstol istället för att vända sig till socialnämnden för att få ett avtal godkänt.⁷

Kommunen får bara ta betalt för tjänster eller nyttigheter som kommunen är skyldig att tillhandahålla om det finns särskilt lagstöd för detta (8 kap. 3 b § KL). Skyldigheten att hjälpa till med avtal nämns inte särskilt i socialtjänstlagen som en tjänst där kommunen får ta ut avgift (8 kap. 1–2 §§ SoL). Det torde betyda att hjälp med avtalsskrivande bör vara kostnadsfritt. Svenska Kommunförbundet har uttalat att det saknas lagstöd för att ta ut avgift av föräldrarna.⁸

Det finns ingen bestämmelse om hur snabbt socialnämnden ska fatta beslut om att godkänna eller vägra att godkänna ett avtal. Handläggningen ska emellertid ske så enkelt och snabbt som möjligt, utan större kostnader än nödvändigt och utan att säkerheten eftersätts (7 § FL).

Behörig kommun

Det är socialnämnden i den kommun där barnet är folkbokfört som prövar om ett avtal mellan föräldrarna ska godkännas (6 kap. 17 a § andra stycket FB). Detta har också betydelse för den internationella behörigheten att pröva avtalet. Om föräldrarna eller barnet har anknytning till ett annat land måste socialnämnden även pröva vilken anknytning, utöver folkbokföringen, som krävs för att nämnden ska vara behörig att pröva ett avtal. Frågan om sådan behörighet bedöms enligt allmänna internationella processrättsliga principer på familjerättens område.

Om barnet har sitt hemvist i Sverige är emellertid socialnämnden alltid behörig.⁹ Innebörden av begreppet hemvist är därför av avgörande betydelse.

4 Wickström (1998) s. 49 f.

5 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 12

6 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 13

7 Prop. 1997/98:7 s. 88

8 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 14

9 Wickström (1998) s. 46 och prop. 1997/98:7 s. 121

Enligt propositionen om internationella faderskapsfrågor m.m. bör det hemvistbegrepp som anges i 7 kap. 2 § lagen (1904:26 s.1) om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap vara utgångspunkten för hur man tillämpar bestämmelserna i föräldrabalken.¹⁰

Detta hemvistbegrepp innebär bl.a. följande:

Ett barn som är bosatt i Sverige, bör anses ha hemvist här om bosättningen anses stadigvarande, utifrån vistelsens varaktighet och omständigheterna i övrigt. Om ett barn har flyttat från ett land till ett annat, bör barnet dels ha ändrat sin vistelseort så att det normalt vistas i det nya landet, dels ha för avsikt att stanna i det nya landet. Avsikten behöver dock inte vara att stanna kvar i landet för all framtid – normalt är det tillräckligt att barnet ska stanna tills vidare. Det kan även finnas fall där barnet ska lämna landet, t.ex. Sverige, vid en viss tidpunkt i framtiden, men ändå kan anses ha hemvist här. Så kan vara fallet t.ex. om vistelsen gäller en lång tid.

Hänsyn måste alltid tas till samtliga omständigheter i samband med vistelsen. Hur stark anknytning barnet har till ett annat land, exempelvis hemlandet eller tidigare vistelseland, har också viss betydelse. Normalt ska dock barnets hemvist anses sammanfalla med vårdnadshavarens, om barnet bor hos den eller dem som har vårdnaden om barnet. Det finns dock vissa omständigheter som innebär att man kan anse att barnet och vårdnadshavaren har olika hemvist.

De aktuella och förväntade uppväxtförhållandena är avgörande. Folkbokföring är en av flera omständigheter som man ska ta hänsyn till vid bedömningen av hemvist. Enbart folkbokföringen i sig är dock varken en tillräcklig eller en nödvändig förutsättning för att avgöra hemvist. Uppehållstillstånd är inte heller i sig avgörande för att barnet eller föräldern ska anses ha sitt hemvist här i Sverige, men det är ofta en förutsättning för en varaktig vistelse här. Vissa omständigheter kan dock innebära att hemvist kan anses föreligga, trots att inget uppehållstillstånd finns, t.ex. om vistelsen varat lång tid.¹¹

Av förarbetena framgår att socialnämndens behörighet endast bör gälla de fall när barnet är folkbokfört i en svensk kommun. Det innebär dock inte att föräldrar till barn som inte är folkbokförda här saknar möjlighet att få överenskommelsen prövad i Sverige om de är ense.¹² Om barnet inte är folkbokfört i en svensk kommun kan föräldrarna lämna in en gemensam ansökan till domstolen.

Föräldrar som har anknytning till ett annat land, t.ex. genom medborgarskap eller hemvist, bör informeras om att det inte är säkert att ett avtal om

10 Prop. 1984/85:124 s. 40 f.

11 Wickström (1998) s. 48

12 Prop. 1997/98:7 s. 82 (jfr. även NJA 1995 s. 770)

vårdnad, boende och umgänge gäller i hemlandet och att de kan vända sig till det landets ambassad eller konsulat för information.¹³

Om samarbetssamtal har inletts i en kommun, men barnet flyttar och folkbokförs i en annan kommun, är det socialnämnden i den nya kommunen som ska godkänna det avtal som föräldrarna enats om. Nämnden i den nya kommunen har emellertid möjlighet att begära upplysningar om familjen i den gamla hemkommunen (se vidare nedan i avsnittet om socialnämndens prövning).

Socialnämndens prövning

Innan socialnämnden väljer att godkänna eller inte godkänna föräldrarnas avtal ska nämnden se till att frågor om vårdnad, boende och umgänge blir tillbörligt utredda (6 kap. 17 a § tredje stycket FB). Avsikten är att socialnämnden ska ha ett i huvudsak lika gott underlag för att bedöma godkännandefrågan som domstolen har när den prövar en gemensam ansökan (se 6 kap. 19 § FB).

När socialnämnden tar ställning till föräldrarnas överenskommelse ska den göra samma slags prövning som en domstol gör när föräldrarna är överens. Om barnet står under vårdnad av endast en förälder, och föräldrarna gemensamt vill ha vårdnad om barnet, ska nämnden godkänna avtalet om inte gemensam vårdnad är uppenbart oförenlig med barnets bästa. Om föräldrarna har gemensam vårdnad och vill att en av dem ensam ska ha vårdnaden om barnet, ska nämnden godkänna avtalet om överenskommelsen är till barnets bästa (6 kap. 6 § andra stycket FB). Avtal om boende och umgänge ska godkännas om det som har överenskommit är till barnets bästa (6 kap. 14 a och 15 a §§ FB).

Vid nämndens bedömning gäller bestämmelserna i 6 kap. 2 a § och 2 b § föräldrabalken. Det finns ingen absolut skyldighet för socialnämnden att ta reda på barnets inställning. Ibland är emellertid omständigheterna sådana att det finns anledning för nämnden att göra det ändå. Som nämnts tidigare gäller dock grundprincipen (enligt 6 kap. 2 b § FB) att hänsyn ska tas till barnets vilja, med beaktande av barnets ålder och mognad. Skulle det komma fram att barnet motsätter sig den lösning som föräldrarna kommit överens om, är det ett skäl att närmare undersöka om överenskommelsen verkligen är till barnets bästa.¹⁴

Handläggaren bör bilda sig en uppfattning om barnets inställning utifrån samtalet med föräldrarna. Om det efter samtalet finns oklarheter, bör handläggaren, om det är lämpligt, tala med barnet.¹⁵

¹³ SOSFS 2003:14

¹⁴ Prop. 1997/98:7 s. 86

¹⁵ SOSFS 2003:14

I de allra flesta fall bör det sannolikt vara tillräckligt att socialnämnden gör en enkel prövning. Men det kan förekomma fall som ger anledning till närmare eftertanke. Det kan exempelvis inte uteslutas att det finns situationer där föräldrarna ser mindre till barnets behov än till sina egna intressen. Att en överenskommelse inte i tillräcklig grad tar hänsyn till barnets bästa kan ha olika orsaker. Bakom föräldrarnas överenskommelse kan det ligga t.ex. ekonomiska överväganden, ett "rättvisetänkande" eller en förälders inflytande över den andra. Uppgiften att pröva föräldrarnas avtal är alltså något annat och betydligt mer ansvarsfullt än att bara registrera föräldrarnas överenskommelse. Utgångspunkten vid prövningen av föräldrarnas avtal ska vara barnets bästa.¹⁶

Utredaren bör vid sin bedömning av avtalet vara uppmärksam på sådana problem hos föräldrarna som kan påverka förutsättningarna för det.¹⁷ Det kan vara t.ex. missbruk, personlighetsstörning, psykisk sjukdom eller utvecklingsstörning hos någon av föräldrarna.

Den socialnämnd som ska pröva avtalet kan behöva inhämta upplysningar från socialnämnden i en annan kommun. Detta kan bli aktuellt om barnet nyligen har flyttat till kommunen eller om en av föräldrarna är bosatt i en annan kommun. Den andra nämnden är skyldig att lämna upplysningar på begäran av den nämnd som prövar avtalet. Socialtjänstsekretess (sekretess enligt 7 kap. 4 § första stycket SekrL) hindrar inte att uppgifter av betydelse lämnas till den socialnämnd som ska pröva avtalet (14 kap. 1 § första stycket SekrL). Däremot omfattas inte uppgifter som lämnats under familjerådgivningssekretess (7 kap. 4 § andra stycket SekrL) av denna uppgiftsskyldighet.¹⁸

För avtal som ska gälla interimistiskt, dvs. för tiden till dess frågan slutligt avgörs, ställs inte samma krav på socialnämndens utredning. Det anses då tillräckligt med de uppgifter som socialnämnden kunnat inhämta i samband med att föräldrarna fått hjälp med sitt avtal.¹⁹

Socialnämnden ska antingen godkänna avtalet eller vägra att godkänna det. Nämnden får inte ändra på innehållet i avtalet, inte ens i förtydligande syfte. Det beror på att tvister ska avgöras av domstol. Däremot bör nämnden givetvis verka för att oklara avtal görs tydliga och att ofullständiga avtal görs fullständiga. Annars riskerar man att avtalet inte kan läggas till grund för verkställighet²⁰ (se vidare nedan om respektive avtal). Det är inte möjligt att överklaga socialnämndens beslut. Om nämnden vägrar att godkänna

¹⁶ Prop. 1997/98:7 s. 85

¹⁷ SOSFS 2003:14

¹⁸ Prop. 1997/98:7 s. 87

¹⁹ Prop. 1997/98:7 s. 121

²⁰ Prop. 1997/98:7 s. 86

avtalet, kan föräldrarna väcka talan i domstol. Om föräldrarna är överens kan detta ske genom en gemensam ansökan (6 kap. 4 och 17 §§ FB).²¹

Socialnämndens prövning blir aktuell först när föräldrarna har nått fram till en överenskommelse. Föräldrarna kan, som sagt, väcka talan i domstol om nämnden vägrar att godkänna ett avtal. Möjligheten med avtal kan även användas om föräldrarna vill ändra en tidigare dom eller ett tidigare avtal. Ett godkänt avtal får samma verkan som en dom. Det betyder bl.a. att det kan verkställas.²²

Tillvägagångssätt

Innan socialnämnden godkänner ett avtal om vårdnad, boende eller umgänge bör handläggaren träffa föräldrarna.²³ Dessa ska kunna legitimera sig och kunna styrka att de är barnets föräldrar med ett personbevis. Det personliga mötet är viktigt för att dels kunna informera föräldrarna, dels kunna pröva att avtalet är till barnets bästa och att innehållet i avtalet överensstämmer med båda föräldrarnas uttryckliga vilja. Föräldrarna behöver få information om den prövning som socialnämnden gör samt att denna måste utmynna i att avtalet är till barnets bästa för att det ska kunna godkännas av nämnden.

Handläggaren bör informera föräldrarna om avtalets rättsliga verkan samt de ekonomiska konsekvenser som den valda lösningen kan få.²⁴

Även om nämnden inte kan ändra avtalets innehåll kan den vid behov föreslå föräldrarna att själva göra ändringar i avtalet som svarar mot barnets bästa. Om avtalet inte är tillräckligt klart formulerat kan föräldrarna få hjälp att utforma det på ett sådant sätt att det kan godkännas av nämnden. Särskilt vad gäller vårdnaden om barnet är det viktigt att avtalet är klart till sin innebörd.²⁵

Separata avtal bör upprättas för följande²⁶:

- de olika områdena vårdnad, boende och umgänge
- varje barn i en syskonskara.

Svenska Kommunförbundet och Socialstyrelsen har tagit fram blanketter för avtal om vårdnad, boende och umgänge för att underlätta handläggningen och åstadkomma tydliga och verkställbara avtal. Det finns emellertid inga formella krav på hur avtal ska formuleras för att de ska godkännas.

²¹ Prop. 1997/98:7 s. 121

²² Prop. 1997/98:7 s. 87

²³ SOSFS 2003:14

²⁴ SOSFS 2003:14

²⁵ Prop. 1997/98:7 s. 86

²⁶ SOSFS 2003:14

Om nämnden vägrar godkänna föräldrarnas avtal, ska föräldrarna underrättas (kommuniceras) om de uppgifter som tillförts ärendet utifrån som ligger till grund för nämndens beslut (17 § FL och 11 kap. 8 § SoL. Se 12 – Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten).

Föräldrarna ska underrättas om innehållet i socialnämndens beslut, dvs. om huruvida avtalet godkänts eller inte godkänts, och i förekommande fall också om skälen för detta (21 § FL, 11 kap. 8 § SoL). Enligt huvudregeln ska slutliga beslut i ärenden som gäller myndighetsutövning mot enskild innehålla de skäl som bestämt utgången, dvs. besluten ska motiveras (20 § FL). Det räcker sällan med att enbart hänvisa till ett lagrum, utan man ska kunna utläsa vad som varit avgörande för utgången i det enskilda fallet. Motiveringen kan vara kort, men den får inte vara innehållslös.

Inom socialtjänsten är det främst två undantagsbestämmelser från motiveringsskyldigheten som kan bli aktuella – skälen får utelämnas om beslutet inte går parten emot eller om åtgärderna av någon annan anledning är uppenbart obehövliga.

Avtalet ska undertecknas av föräldrarna och nämnden (eller nämndens delegat) samt dateras. Föräldrarna får var sin bestyrkt kopia av avtalet och originalet sparas i personakten.

Avtalets giltighet

Eftersom ett beslut om godkännande av ett avtal mellan föräldrarna inte kan överklagas gäller avtalet från den dag det godkänns av nämnden (eller den som uppgiften delegerats till).

Ett godkänt avtal kan ändras genom ett nytt avtal som godkänts av socialnämnden eller genom ett domstolsavgörande.²⁷ Det behöver inte ha gått någon viss tid för att ett nytt avtal ska godkännas, men syftet med avtalen är att de ska innehålla långsiktiga lösningar för barnet. Genom ett godkänt avtal upphör en tidigare dom eller ett tidigare avtal om samma fråga att gälla, såvida det nya avtalet inte endast delvis ska ersätta eller komplettera det tidigare.

Avtalet kan vara tidsbegränsat, t.ex. i avvaktan på dom. När det gäller vårdnad torde man dock bara kunna godta tidsbegränsade avtal undantagsvis, med hänsyn till barnet.²⁸ För avtal om umgänge är tidsbegränsning däremot ingen nackdel. Sådana avtal kan ändå behöva ändras vartefter barnet blir äldre. I förarbetena påpekas att umgänge lämpar sig bättre för tidsbegränsade avtal än vårdnad och boende.²⁹ Om ett tidsbegränsat avtal

²⁷ Prop. 1997/98:7 s. 87

²⁸ Prop. 1997/98:7 s. 109

²⁹ Prop. 1997/98:7 s. 87

vid avtalstidens slut inte ersätts av ett nytt eller av en dom så följer av allmänna principer att förhållandena återgår till det som gällde före avtalet.

Avtal om vårdnad

Om barnet står under vårdnad av båda föräldrarna eller en av dem får föräldrarna avtala att vårdnaden ska vara gemensam eller att en av dem ska ha vårdnaden om barnet (6 kap. 6 § första stycket FB). Föräldrarna kan däremot inte träffa en överenskommelse om vårdnaden om barnet har en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Föräldrarna kan inte heller med bindande verkan avtala om att vårdnaden om barnet ska anföras åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Om föräldrarna är överens om gemensam vårdnad, ska socialnämnden godkänna avtalet, om det *inte är uppenbart oförenligt med barnets bästa*. När man bedömer barnets bästa ska hänsyn tas till bl.a. barnets vilja, med beaktande av dess ålder och mognad. Om föräldrarna vill avtala att bara den ena av dem ska ha vårdnaden ska nämnden däremot godkänna avtalet om *överenskommelsen är till barnets bästa* (6 kap. 6 § andra stycket FB).

Ibland kan det finnas skäl för socialnämnden att i barnets intresse kräva att även boende- eller umgängesfrågan regleras i avtalet, som villkor för att ett avtal ska godkännas.³⁰ Det kan t.ex. bli aktuellt om det finns anledning att befara att det kan komma att bli konflikter mellan föräldrarna om boendet eller umgänget.

Tidsbegränsade avtal om vårdnad bör i regel inte godkännas.³¹

Det får inte råda någon tvekan om vem som är barnets vårdnadshavare vid varje givet tillfälle. Socialnämnden ska därför inte godkänna avtalet om det inte är möjligt att utläsa vem som är vårdnadshavare.³²

Avtal om boende

Föräldrar som är överens kan träffa avtal om barnets boende om de har gemensam vårdnad (6 kap. 14 a § andra stycket FB). Föräldrarna kan alltså inte med bindande verkan avtala om barnets boende om en av dem har ensam vårdnad om barnet. Inte heller kan de träffa en juridiskt giltig överenskommelse om att barnet ska bo hos någon annan än en av föräldrarna.

Det finns inget som hindrar att boendet lämnas oreglerat i ett avtal om vårdnad, men ibland kan det som nämnts vara befogat att i barnets intresse,

³⁰ Prop. 1997/98:7 s. 110

³¹ SOSFS 2003:14

³² Prop. 1997/98:7 s. 110

som villkor för ett godkännande, kräva att även boendefrågan regleras.³³

Om socialnämnden inte godkänner föräldrarnas avtal är boendet oreglerat tills föräldrarna har träffat ett annat avtal som har godkänts eller tills domstolen har avgjort frågan. Om det underkända avtalet ändrar det som tidigare gällt om barnets boende gäller den gamla ordningen tills vidare.³⁴

När avtalet gäller växelvis boende ska det klart framgå vilka tider barnet ska bo hos respektive förälder. Riktpunkten ska vara att föreskrifterna ska vara så noggranna att domen kan verkställas.³⁵

Vid handläggarens bedömning av om ett avtal om växelvis boende är till barnets bästa bör hänsyn tas till barnets rätt till eget livsrum, t.ex. behov av kontinuitet i förskola eller skola, kamratkontakter och fritidsaktiviteter.³⁶ (Se även kap. 3 – Vårdnad, boende och umgänge vid separation.)

Det är inte möjligt för föräldrarna att bestämma var barnet ska vara folkbokfört (se kap. 3 – Vårdnad, boende och umgänge vid separation.)

Avtal om umgänge

Om barnet står under vårdnad av båda föräldrarna eller en av dem kan de avtala om barnets umgänge med den förälder som barnet inte bor tillsammans med (6 kap. 15 a § andra stycket FB). Detta innebär att föräldrar som har ett växelvis boende för sitt barn inte kan träffa avtal om umgänge, eftersom lagen föreskriver att föräldrar endast kan träffa avtal om umgänge med den förälder som barnet inte bor tillsammans med. Det står förstås föräldrarna fritt att även vid växelvis boende göra överenskommelser om umgänge vid t.ex. längre lov, men det är inget som socialtjänsten ska godkänna.

Föräldrar kan inte heller avtala om umgänget om vårdnaden är anförtrödd åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. De kan inte heller träffa avtal med bindande verkan om barnets umgänge med andra närstående.

Föräldrarna är inte tvungna att reglera umgänget med barnet i ett avtal eller i en dom.

För att nämnden ska godkänna ett avtal om umgänge krävs att avtalet är klart och tydligt utformat. Risken är annars att avtalet inte kan verkställas.³⁷ I ett avtal om umgänge bör det klart framgå när umgänget ska äga rum samt var och av vem barnet ska hämtas och lämnas.³⁸

Ett umgängesavtal kan innehålla villkor av olika slag, t.ex. att umgänget bara får ske i närvaro av en person som är utsedd av socialnämnden. Sådana

³³ Prop. 1997/98:7 s. 113

³⁴ Prop. 1997/98:7 s. 55 ff. och 112 f.

³⁵ Prop. 1997/98:7 s. 112 f.

³⁶ SOSFS 2003:14

³⁷ Prop. 1997/98:7 s. 86

³⁸ SOSFS 2003:14

villkor kräver socialnämndens godkännande och avtalet gäller inte förrän det har godkänts av nämnden även i dessa delar.³⁹

Krav på nämndens godkännande gäller inte för eventuella ekonomiska uppgörelser, t.ex. fördelning av resekostnaderna i samband med umgänge. Detta är en fråga som föräldrarna själva får besluta om. Nämnden kan dock bistå föräldrarna vid beräkningen. (Se även kap. 3 – Vårdnad, boende och umgänge vid separation.)

Socialnämndens uppgiftsskyldighet

När socialnämnden har godkänt ett avtal om vårdnad ska ett meddelande om avtalets innehåll samma dag sändas till följande myndigheter:

- Skattemyndigheten i den region där barnet är eller senast var folkbokfört.
- Centrala studiestödsnämnden, om barnet fyllt 15 år.
- Den allmänna försäkringskassa som avgör ett ärende som rör vårdnadshavaren (5 kap. socialförsäkringslagen [1999:799]). Om avtalet innebär att föräldrarna ska ha gemensam vårdnad om barnet, ska meddelandet sändas till den försäkringskassa som mamman tillhör (6 kap. 17 b § FB).

Uppgiftsskyldigheten omfattar endast godkända avtal om vårdnad, inte avtal om boende och umgänge. Skyldigheten omfattar även interimistiska avtal om vårdnad.

Dokumentation och förvaring

De utredningar som ligger till grund för beslut om att godkänna eller inte godkänna avtal om vårdnad, boende och umgänge sker med stöd av 11 kap. 1 § socialtjänstlagen. Allmänt gäller att en utredning ska inledas utan dröjsmål. Varje ärende ska handläggas så enkelt och snabbt som möjligt och på ett sådant sätt att handläggningen inte medför större kostnader än nödvändigt (7 § FL). Utredningsmaterialet ska tas om hand på ett betryggande sätt (11 kap. 1 § SoL).

Dokumentationen ska innehålla beslut och åtgärder som vidtas i ärendet samt faktiska omständigheter och händelser av betydelse (11 kap. 5 § SoL).

Ärenden som rör godkännande eller inte godkännande av avtal om vårdnad, boende och umgänge hör enligt Svenska Kommunförbundet till den typ av ärenden hos socialnämnden som ska förvaras i en personakt. En

³⁹ Prop. 1997/98:7 s. 117

personakt läggs upp på varje barn som berörs.⁴⁰

Akten ska innehålla det godkända avtalet i original samt uppgifter av betydelse från den egna socialnämnden och eventuell annan socialnämnd. Om nämnden vägrar att godkänna föräldrarnas avtal ska det icke godkända avtalet förvaras i akten, tillsammans med motivering och datering.⁴¹

Föräldrars avtal om vårdnad, boende och umgänge omfattas av socialtjänstsekretess (7 kap. 4 § SekrL).

Om föräldrarna vänder sig till socialnämnden för att få hjälp med att komma överens om resekostnader vid umgänge ska den överenskommelse som föräldrarna själva gör enligt Svenska Kommunförbundet också förvaras i akten, trots att den inte provas av nämnden.⁴² Detta innebär att en personakt ska läggas upp, trots att ärendet inte beslutas i nämnden.

I akten ska också antecknas att godkända avtal expedierats samt att nämnden meddelat aktuella myndigheter vem som är barnets vårdnadshavare.⁴³

Avtalet får inte gallras förrän barnet fyller 18 år (12 kap. 4 § andra stycket SoL).

Kort om avtal

- Föräldrar som är överens kan reglera frågor om vårdnad, boende och umgänge genom avtal. För att avtalet ska gälla krävs att det är till barnets bästa, att det är skriftligt, att parterna skrivit under det, och att det godkänts av socialnämnden. Ett godkänt avtal får samma verkan som en dom. Det betyder bl.a. att det kan verkställas.
- Socialnämnden i den kommun där barnet är folkbokfört avgör om ett sådant avtal mellan föräldrarna ska godkännas.
- Socialnämnden ska antingen godkänna eller vägra godkänna avtalet. Nämnden får inte ändra avtalets innehåll.
- Det är inte möjligt att överklaga socialnämndens beslut att godkänna eller att vägra godkänna ett avtal.
- Avtalet gäller från den dag det godkänns av nämnden.

40 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 13

41 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 13

42 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 14

43 Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174 s. 14

- Socialnämnden ska se till att frågor om vårdnad, boende och umgänge blir tillbörligt utredda. Nämnden ska göra samma prövning av föräldrarnas överenskommelse som domstolen gör när föräldrarna är överens. Nämnden ska ha ett i huvudsak lika gott underlag för sin bedömning.
- Om föräldrarna är överens om gemensam vårdnad ska socialnämnden godkänna avtalet, om det *inte är uppenbart oförenligt med barnets bästa*. Vid bedömningen av barnets bästa ska hänsyn tas till bl.a. barnets vilja, utifrån dess ålder och mognad. Om föräldrarna vill avtala att enbart den ena av dem ska ha vårdnaden ska nämnden däremot godkänna avtalet om *överenskommelsen är till barnets bästa*. Tidsbegränsade avtal om vårdnad bör i regel inte godkännas.
- Vid bedömning av avtal som gäller växelvis boende bör socialnämnden informera föräldrarna om de ekonomiska konsekvenser som en sådan lösning kan ha samt ta hänsyn till barnets rätt till eget livsrum, t.ex. behov av kontinuitet i kamratkontakter, förskola eller skola.
- I avtal om umgänge bör det klart framgå när umgänget ska ske och, vid behov, när och var barnet ska hämtas och lämnas.
- I ärenden som rör föräldrars avtal om vårdnad, boende och umgänge ska handlingarna förvaras i en personakt för varje barn som berörs. Akten ska innehålla det godkända (eller icke godkända) avtalet i original samt uppgifter av betydelse från den egna socialnämnden och eventuell annan socialnämnd. Av dokumentationen ska framgå vilka uppgifter som haft betydelse för nämndens prövning och beslut.

8. Utredning om vårdnad, boende och umgänge

Domstolens uppdrag om utredning

Frågor om vårdnad, boende och umgänge tas upp av domstolen i den ort där barnet har sitt hemvist. Om det inte finns någon behörig domstol tas målet upp av Stockholms tingsrätt (6 kap. 17 § FB).

Innan domstolen avgör ett mål eller ärende om vårdnad, boende eller umgänge, ska den ge socialnämnden tillfälle att lämna upplysningar. Om socialnämnden har upplysningar som kan vara av betydelse för frågans bedömning är nämnden skyldig att lämna dessa till domstolen (6 kap. 19 § andra stycket FB). Bestämmelserna gäller både när föräldrarna är oeniga och när de är överens. Möjligheten att lämna upplysningar är avsedd som ett skydd för barnet och avsikten är att socialnämnden ska reagera om föräldrarnas överenskommelser inte framstår som förenliga med barnets bästa.

Domstolen ska i det enskilda fallet avgöra om socialnämnden ska höras, dvs. anmodas inkomma med ett skriftligt yttrande, eller om det räcker att nämnden endast bereds tillfälle att yttra sig. Om föräldrarna är oeniga om vårdnaden bör nämnden i allmänhet höras i målet, dvs. anmodas att komma in med ett yttrande i vårdnadsfrågan.¹

Domstolen avgör om det är tillräckligt att socialnämnden får tillfälle att lämna upplysningar eller om ytterligare utredning är nödvändig. Om så är fallet får domstolen uppdra åt socialnämnden eller åt något annat organ att utse någon att verkställa en sådan utredning.

Domstolen ska inte slentrianmässigt begära en utredning, utan bara när det behövs ytterligare underlag utöver de upplysningar som socialnämnden har tillfälle att lämna.² Utredningen ska ge rätten ett bredare underlag för beslut i tvister om vårdnad, boende eller umgänge, genom att belysa olika alternativ ur barnets perspektiv.

När domstolen beslutar om en utredning får den även fastställa riktlinjer för hur denna ska bedrivas (6 kap. 19 § tredje stycket FB). Huruvida det finns anledning att från domstolens sida lägga fast vissa ramar för utred-

1 Sjösten (1998) s. 157

2 Prop. 1997/98:7 s. 91 och 123

ningen får bedömas från fall till fall. Det kan t.ex. redan från början stå klart att utredningen kan göras mer begränsad än vanligt och inriktas på vissa förhållanden, eller, omvänt, att det är nödvändigt att utvidga utredningen genom att hämta in upplysningar från viss expertis.³

Domstolen avgör självständigt vilket värde utredningen ska tillmätas och den kan också begära att den ska kompletteras.⁴ Om någon av parterna anser att det finns fel eller brister i utredningen har de möjlighet att påpeka detta för domstolen.

Socialnämndens ansvar

Socialnämnden är huvudman för utredningen. Nämnden ansvarar för att uppgiften tilldelas en tjänsteman, för att utredningen genomförs i enlighet med domstolens begäran samt för att det finns resurser för att genomföra den. JO har uttalat att nämndens val av utredare ska komma till uttryck i ett beslut, där det tydligt ska framgå vem som utses till utredare, när beslutet har fattats och vem som har fattat beslutet.⁵ Den handläggare som socialnämnden utser som utredare ska själv svara för utredningen och sända den direkt till domstolen. Socialnämnden ska inte pröva innehållet i utredningen eller lämna något yttrande till domstolen.⁶

Uppgiften att göra en utredning om vårdnad, boende eller umgänge får enligt ett beslut av JO inte läggas ut på entreprenad, eftersom det enligt grundlagen krävs lagstöd för att en förvaltningsuppgift som omfattar myndighetsutövning ska få överlämnas till ett s.k. privat rättssubjekt (11 kap. 6 § tredje stycket RF). Enligt JO tar detta stadgande sikte på hela handläggningen av ett ärende – beredningen och beslutet i ärendet måste i princip anses vara oskiljaktiga delar av en och samma förvaltningsuppgift.⁷

Även om en utredning inom socialtjänsten som gäller ett yttrande till någon annan myndighet (t.ex. en domstol) inte är myndighetsutövning, anser JO att det finns hinder mot att överlämna sådana utredningar till ett privat rättssubjekt. Detta beror på att det även finns andra begränsningar än det ovan angivna grundlagsstadgandet för vilka uppgifter som en myndighet inom det s.k. specialreglerade kommunala området kan överlämna till utomstående. Om socialnämnden enligt lag eller annan författning är skyldig att yttra sig, efter en begäran från domstol eller annan myndighet, är detta uppenbarligen en uppgift som nämnden själv ska svara för. När det

³ Walin (2001) s. 6:90

⁴ JO 2000/01 s. 285

⁵ JO 2000/01 s. 332

⁶ Prop. 1990/91:8 s. 66

⁷ JO 2001/02 s. 250

gäller att skilja mellan själva yttrandet och den utredning som ligger till grund för det gör sig nämligen samma hänsyn gällande som vid ärenden som innefattar myndighetsutövning. JO anser därför att det inte finns några förutsättningar att lämna över utredningen till ett privaträttsligt subjekt.⁸

När det gäller utredningar om vårdnad, boende och umgänge ska socialnämnden som sagt inte yttra sig, utan endast utse någon att verkställa utredningen. Att det i bestämmelsen sägs att socialnämnden ska utse *någon* att utföra den, skulle i och för sig kunna tas till intäkt för att nämnden kan välja en lämplig person, dvs. även en privat utredare. JO menar dock att detta inte har varit lagstiftarens avsikt. Av förarbetena framgår att lagstiftaren förutsätter att utredningen ska utföras av en tjänsteman vid nämndens förvaltning. JO anser därför att det inte finns någon anledning att betrakta de utredningar som utförs på uppdrag av domstol enligt 6 kap. 19 § föräldrabalken på annat sätt än andra utredningar. Enligt JO:s mening strider det således mot lagen att lägga ut en utredning om vårdnad, boende och umgänge på entreprenad. Det finns däremot inget som hindrar att nämnden anlitar en uppdragstagare som har en sådan anknytning till myndigheten att hon eller han kan sägas delta i dennas verksamhet. Sådana uppdragstagare kan dock endast vara fysiska personer.⁹

Utredningsskyldig kommun

Vanligtvis bor barnet och båda föräldrarna i samma kommun och då är det socialnämnden i den kommunen som får i uppdrag att utse någon att verkställa utredningen. Om föräldrarna bor i olika kommuner ger domstolen vanligtvis uppdraget att utse en utredare åt socialnämnden i den kommun där barnet är folkbokfört. I vissa fall kan domstolen dock ge uppdraget åt två socialnämnder. I förarbetena sägs följande:¹⁰

Normalt bör domstolen vända sig till socialnämnden i den kommun där barnet är kyrkobokfört. Om någon av föräldrarna är bosatt i en annan kommun, kan det vara lämpligt att domstolen kontaktar även socialnämnden i den kommunen. En annan möjlighet är att socialnämnden i barnets hemkommun inom ramen för sin utredning tar kontakt med den andra socialnämnden. Denna samordningsfråga bör domstolen lösa från fall till fall på det sätt som bäst kan antas tillgodose intresset att utredningsfrågan blir allsidigt belyst. Det bör exempelvis undvikas att två skilda socialnämnder utan föregående samråd avger yttrande om var sin förälders lämplighet.

⁸ JO 2001/02 s. 250

⁹ JO 2001/02 s. 250

¹⁰ Prop. 1981/82:168 s. 78

När föräldrarna bor i olika kommuner

Domstolen kan uppdra åt *en* socialnämnd att utse en utredare, i samråd med eller efter hörande av den andra socialnämnden. I dessa fall begär ansvarig socialnämnd hjälp med utredningen därifrån. Det är den socialnämnd som domstolen lämnat uppdraget till som har ansvar för att utredningen verkställs, och det är den handläggare som får uppdraget som också ansvarar för hur utredningen ska genomföras.

Om domstolen uppdrar åt *två* socialnämnder att utse utredare, är respektive socialnämnd huvudman för utredningens verkställande, med ansvar för att uppgiften tilldelas en tjänsteman och genomförs i enlighet med domstolens begäran. Det finns inget som hindrar att kommunerna förordnar samma person att verkställa båda utredningarna. Om två olika utredare utses krävs det att de samråder och samarbetar i utredningsarbetet för att domstolen ska få en allsidig belysning och en redovisning som ger en helhetssyn på barnets livssituation.

Om rätten ger två socialnämnder i uppdrag att var för sig utse en utredare som verkställer var sin utredning, bör utredarna gemensamt diskutera hur arbetet ska bedrivas för att försäkra sig om att utredningarnas kvalitet blir lika god. Utredarna bör fortlöpande och i förekommande fall inom ramen för rättens riktlinjer samråda när det gäller t.ex. följande¹¹:

- antal träffar med föräldrar och barn och när de ska äga rum
- vem som ska ansvara för samtal med barnet
- referenspersoner.

Om det går att ordna kan båda kommunernas utredare vid något eller några tillfällen träffa föräldrarna, och eventuellt även barnet, gemensamt.

Domstolen kan också avstå från att ange hur samordningsfrågan ska lösas. Socialnämnden kan då välja mellan att begära hjälp hos den andra kommunens socialnämnd eller att själv låta genomföra utredningen. Ibland är det bättre att *en* socialnämnd tar ansvar för att genomföra utredningen, t.ex. om en förälder nyligen flyttat till annan kommun eller om det annars kan vara svårt att få en helhetssyn på barnets livssituation.

Om domstolen har uppdragit åt socialnämnden i *en* kommun att utse någon att verkställa utredningen, kontaktar utredaren nämnden i den kommun där den andra föräldern bor, t.ex. för att begära uppgifter ur socialtjänstens register, under förutsättning att föräldern samtycker till det.

Om utredningsarbetet ska ske i samråd med eller efter hörande av en annan kommun, kan ansvarig socialnämnd begära hjälp med utredningen

¹¹ SOSFS 2003:14

därifrån. Det är dock den socialnämnd som domstolen lämnat uppdraget till som har ansvar för att utredningen genomförs.

Sekretessregler

Sekretess för en uppgift hos en myndighet får inte röjas för andra myndigheter i andra fall än de som anges i sekretesslagen eller i någon lag eller förordning som sekretesslagen hänvisar till (1 kap. 2 och 3 §§ SekrL). Som exempel kan nämnas en socialnämnds skyldighet att på begäran lämna ut vissa uppgifter till en annan socialnämnd som ska pröva ett avtal om vårdnad, boende eller umgänge. Det finns emellertid inte någon motsvarande regel som gäller utlämnande av uppgifter till den som handlägger en vårdnadsutredning. För att en kommun i ett sådant fall ska kunna lämna ut uppgifter som omfattas av socialtjänstsekretess till en annan kommun måste därför i princip de berörda lämna sitt samtycke till detta.¹² (Se kap. 11 – Sekretess inom socialtjänsten.)

Kommunicering

Enligt reglerna för kommunikering (underrättelse) ska parterna ges tillfälle att yttra sig över båda utredningarna.

Förälder i utlandet

Det förekommer att domstolen uppdrar åt en socialnämnd i Sverige att utse en utredare i fall där en förälder eller båda bor utomlands. Utredaren kan då begära hjälp med den del av utredningen som avser den förälder som är bosatt utomlands från den svenska utlandsmyndigheten (konsulat eller ambassad).

När det gäller personer som är bosatta i något annat nordiskt land kan socialnämnden pröva att vända sig direkt till den sociala myndigheten där. Det finns inget som hindrar en begäran om hjälp av en socialnämnd i ett annat nordiskt land, men den tillfrågade nämnden har dock ingen skyldighet att medverka.

Utredaren kan också sammanträffa med föräldern eller föräldrarna och barnet om de kommer till Sverige under den tid som ärendet handläggs och då samla in de uppgifter som behövs för utredningen. Ett alternativ kan vara att handläggaren själv reser till utlandet för att träffa den aktuella föräldern och med dennes samtycke inhämtar uppgifter från de sociala myndigheterna där.

¹² JO 2000/01 s. 317

”Snabbupplysningar”

Domstolen

Domstolen får fatta interimistiska beslut i mål om vårdnad, boende eller umgänge. Dessa beslut gäller fram till dess att frågan har avgjorts genom en dom, eller ett beslut som har vunnit laga kraft, eller till dess att föräldrarna har träffat ett avtal om frågan som har godkänts av socialnämnden (6 kap. 20 § första stycket FB). Genom ett interimistiskt beslut, oavsett om det gäller vårdnaden eller boendet, avgörs hos vem av föräldrarna barnet ska bo innan frågan slutligt avgörs av domstol. Eftersom det interimistiska beslutet gäller en relativt begränsad tidsperiod, och när som helst kan ändras, torde det många gånger vara motiverat att inte lösa upp den gemensamma vårdnaden interimistiskt, utan att istället begränsa det interimistiska beslutet till vem av föräldrarna barnet ska bo tillsammans med.¹³

Domstolen är inte tvungen att omedelbart meddela ett interimistiskt beslut så snart det har begärts. Det kan många gånger vara fördelaktigt att domstolen väntar med detta beslut till dess att ett tillfredsställande underlag finns för beslutet.¹⁴ Domstolen får fatta ett interimistiskt beslut även om något yrkande om detta inte har framställts.¹⁵

Det är domstolen som avgör (efter vad som är bäst för barnet) huruvida det interimistiska beslutet ska gälla vårdnaden eller bara vem barnet ska bo tillsammans med.¹⁶ Interimistiska beslut ska, liksom övriga beslut, fattas utifrån vad som är bäst för barnet och domstolen ska ta hänsyn till barnets vilja (6 kap. 2 a § andra stycket och 2 b § FB).

Domstolen kan inhämta upplysningar från socialnämnden innan ett interimistiskt förordnande meddelas (6 kap. 20 § andra stycket FB), men är inte skyldig att göra det. Dessa uppgifter benämns ofta snabbupplysningar eller snabbyttranden. En begäran om sådana upplysningar sker vanligen när frågorna om vårdnad m.m. är tvistiga, för att säkerställa att domstolen får tillgång till sådan information som kan vara av betydelse för beslutet.

Ett interimistiskt beslut får när som helst ändras av rätten eller genom ett godkänt avtal mellan föräldrarna. Även avtal kan göras interimistiska, och utformas så att de gäller till dess att frågan avgörs slutligt (detta sägs inte uttryckligen i lagen, men det är avsett att framgå av att avtalsmöjligheten inte är begränsad till avtal som ska gälla slutligt, se 6 kap. 6 §, 14 a § andra stycket och 15 a § andra stycket FB).¹⁷

¹³ Walin (2001) s. 6:94

¹⁴ Prop. 1981/82:168 s. 34

¹⁵ Rother-Schirren m.fl. (2001) s. 276

¹⁶ Prop. 1990/91:8 s. 46 f och 67 f.; Prop. 1997/98:7 s. 124

¹⁷ Prop. 1997/98:7 s. 125

Socialnämnden

Det kan ibland gå lång tid från domstolens interimistiska beslut om vårdnad, boende och umgänge till dess att frågan slutligt avgörs av domstolen. Ofta överensstämmer domstolens slutliga ställningstagande med det interimistiska beslutet.

Det är därför angeläget att även domstolens interimistiska bedömning grundas på ett så fylligt underlag som möjligt. När socialnämnden ska lämna snabbupplysningar är det dock inte meningen att nämndens utredning ska vara omfattande. Tanken är exempelvis inte att lika många personer ska höras som vid en sedvanlig vårdnadsutredning.¹⁸

Oftast är det tillräckligt om utredaren, efter kontroll av myndighetsregister, samtalar med föräldrarna och om möjligt även med barnet, om det bedöms vara lämpligt med utgångspunkt från barnets ålder och mognad.¹⁹

Om rätten vill ha upplysningar inför ett interimistiskt beslut, bör utredaren alltid hämta in uppgifter om föräldrarna från socialtjänstens register. Vidare bör utredaren bedöma om det finns skäl för att hämta in uppgifter från Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.²⁰

Utredaren bör alltid ha ett samtal med föräldrarna. Det bör handla om följande²¹:

- barnets situation
- föräldrarnas möjligheter att samverka
- vilka möjliga lösningar av tvisten föräldrarna ser.

I samtalet med föräldrarna bör utredaren bilda sig en uppfattning om det är lämpligt att, utifrån barnets ålder och mognad, även tala med barnet.²²

Om det kommer fram något som ger utredaren anledning att anta att någon av föräldrarna brister i omsorgen om barnet, bör utredningen utvidgas, t.ex. genom ytterligare samtal med föräldrarna eller referenspersoner.²³

Eftersom barnets vilja av praktiska skäl inte kan utredas och redovisas lika utförligt vid snabbupplysningar som i en fullständig vårdnads- eller umgängesutredning, finns det ingen garanti för att barnet kommer till tals fullt ut inför ett interimistiskt beslut. Ett interimistiskt beslut måste med nödvändighet fattas utan att en fullständig utredning kan göras. Socialnämnden bör dock, så långt det är praktiskt möjligt, vara lyhörd för att

¹⁸ Prop. 1981/82:168 s. 55 f.

¹⁹ Prop. 1981/82:168 s. 55 och 80

²⁰ SOSFS 2003:14

²¹ SOSFS 2003:14

²² SOSFS 2003:14

²³ SOSFS 2003:14

barnet kan vilja komma till tals samt i ett yttrande redovisa vad som kommit fram om barnets inställning.²⁴

Socialnämnden behöver inte i snabbupplysningarna till domstolen ha någon uppfattning i tvistefrågan, utan det handlar om att bredda underlaget för domstolens bedömning genom att upplysa om sakförhållanden.

Om det blir fråga om ett ställningstagande är det nämnden som ska yttra sig – inte den enskilda tjänstemannen.

I samband med att rätten begär upplysningar inför det interimistiska beslutet bör socialtjänsten erbjuda föräldrarna samarbetssamtal.²⁵ I en del kommuner har familjerätten som rutin att närvara vid den s.k. muntliga förberedelsen vid domstolen för att erbjuda föräldrarna samarbetssamtal. Det förekommer också att domstolen vid sittande muntlig förhandling kontaktar socialtjänstens familjerätt så att föräldrarna kan boka tid för samarbetssamtal.

Kommunicering

JO har uttalat att om snabbupplysningarna redovisar ett förslag till lösning av tvisten, bör parterna som regel få information om upplysningarna innan de ges in till tingsrätten. Snabbyttranden är dock i allmänhet mindre ingående än vårdnads-, (boende-) eller umgängesutredningar och brukar inte heller ha karaktären av klara ställningstaganden. Om upplysningarna inte innehåller något ställningstagande får det enligt JO avgöras från fall till fall om kommunikation bör ske med parterna. Även tidsaspekten bör beaktas.²⁶

Som exempel på fall där nämnden särskilt bör överväga om ett snabbyttrande ska kommuniceras är enligt JO när snabbupplysningarna innehåller grannars, daghemspersonals eller andra utomstående redogörelser för händelser eller iakttagelser med personliga omdömen. Däremot behöver man inte kommunicera yttrandet om det exempelvis endast återger uppgifter som redan är kända för parterna, och som har hämtats från myndigheters register eller andra handlingar.²⁷ (Se även kap. 11 – Sekretess inom socialtjänsten.)

Snabbupplysningar bör således kommuniceras med parterna om de innehåller ett ställningstagande i sakfrågan eller personliga omdömen från andra än parterna.

²⁴ Prop. 1994/95:224 s. 36 f.

²⁵ SOSFS 2003:14

²⁶ JO 1995/96 s. 309

²⁷ JO 1996/97 s. 297

Utredningens syfte, innehåll och omfattning

Barnets bästa

Eftersom syftet med en utredning om vårdnad, boende och umgänge är att ge underlag till domstolens beslut om en lösning till barnets bästa, blir de omständigheter som domstolen ska beakta i sitt beslut också utredarens utgångspunkt för innehållet i utredningen.

Domstolen ska vid sin bedömning av vad som är bäst för barnet ta hänsyn till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling. Så långt det är möjligt ska såväl kortsiktiga som långsiktiga effekter för barnet beaktas. I 6 kap. föräldrabalken anges dock inte vad som närmare bestämt ska anses vara barnets bästa, eftersom det då finns risk för att nödvändig flexibilitet i enskilda fall går förlorad.

Vissa omständigheter som ska beaktas framhålls emellertid, t.ex. barnets grundläggande rättigheter (6 kap. 1 § FB). Vidare har lagstiftaren särskilt velat fästa uppmärksamheten på barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna (6 kap. 2 a § andra stycket FB). Domstolen och socialnämnden ska dock beakta risken för att barnet utsätts för övergrepp, olovligen förs bort, hålls kvar eller annars far illa. Att sådana omständigheter nämns särskilt är i första hand ett uttryck för att de aldrig får glömmas bort vid bedömningen. Däremot behöver de inte nödvändigtvis betyda mer än andra viktiga förhållanden i ett enskilt fall.²⁸

För att domstolen ska få en uppfattning om vad som är bäst för barnet är det viktigt att barnets egen uppfattning och egna önskemål kommer fram och blir beaktade. Hänsyn ska därför även tas till barnets vilja, med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB).²⁹

Utredningar kan se olika ut

I olika sammanhang har det konstaterats att utredningar om vårdnad, boende och umgänge måste kunna se olika ut från fall till fall och därför lämpar sig inte själva förfarandet för lagstiftning.³⁰ Innehåll och utformning kan skilja sig åt både på grund av omständigheterna i det enskilda fallet och vilken fråga som ska utredas – vårdnad, boende eller umgänge. Det har ansetts tillräckligt att Socialstyrelsen ger rekommendationer om utredningsarbetet i sina allmänna råd.

Hur utredningen närmare ska bedrivas är alltså utredarens ansvar, utifrån vad som kommer fram i det fortlöpande utredningsarbetet och kontakterna

²⁸ Prop. 1997/98:7 s. 103 f.

²⁹ Sjösten (1998) s. 43

³⁰ Prop. 1997/98:7 s. 91

med berörda parter, oavsett om domstolen lämnat riktlinjer eller inte.³¹

Huruvida utredningarna ska utmynna i en bedömning och förslag till beslut eller inte från utredarens sida har debatterats vid flera tillfällen. Trots förslag om en sådan skyldighet för utredaren har lagstiftaren inte funnit någon anledning att ändra på nuvarande ordning, där utredaren själv får bedöma om hon eller han vill komplettera det insamlade faktamaterialet med en egen slutsats.³²

Många kommuner har utformat egna mallar och rekommendationer för hur utredningsarbetet ska gå till och för hur rapporten ska utformas. Hur utredningar görs och skrivs varierar också mellan olika handläggare – och från fall till fall.

Lagstiftningen innehåller således inga tydliga bestämmelser när det gäller vad en utredning om vårdnad, boende eller umgänge bör försöka ta reda på och innehålla. Det finns inte heller någon entydig kunskap från forskning, uppföljningar, etc. om vad en utredning ska omfatta och hur olika omständigheter ska bedömas.

Metoder och synsätt utvecklas och förändras över tid, och med det också underlaget och förutsättningarna för domstolarnas beslut i dessa frågor. I takt med att barnperspektivet allt mer betonas i lagstiftningen och tillämpningen har utredningar om vårdnad, boende och umgänge fått en ökad fokusering på barnen och på föräldrarnas förmåga att ta hänsyn till barnens behov.

Inget av ovanstående ger någon vägledning om hur utredningsarbetet ska läggas upp, hur omfattande det ska göras, hur, när och i vilken omfattning berörda barn ska involveras, om samtal med föräldrarna ska föras enskilt eller gemensamt, vilka andra som ska höras och varför, etc. Dessa frågor berörs närmare nedan.

Utredaren bör begränsa utredningen till sådant som kan vara relevant för rätten.³³

Hur utredningsarbetet ska bedrivas måste bedömas från fall till fall, utifrån de specifika omständigheter som råder och ärendets svårighetsgrad. Det är dock nödvändigt med en flexibel hållning med möjlighet att finna nya lösningar beroende på hur ärendet utvecklas.

Att inte stärka konflikterna

Det går inte att komma ifrån att utredningar är subjektiva och beroende av de mänskliga möten som kommer till stånd mellan utredare och berörda. Föräldrarnas inbördes maktförhållanden och den makt som utredarna i sin

31 Prop. 1990/91:8 s. 46 och 66 f.; prop. 1997/98:7 s. 90 f.

32 Prop. 1997/98:7 s. 90

33 SOSFS 2003:14

position och roll förfogar över får också betydelse för samspelet i utredningen. I ett läge när föräldrarna, för att de är oeniga, står inför en domstolsprocess som rör deras barn är förtroendet dem emellan sannolikt i ett bottenläge och konfliktnivån hög. De förestående besluten, som är avgörande både för barnen och föräldrarna, innebär ofta starka och kaotiska känslor av besvikelse, förtvivlan och oro.

Alla människor har sina starka och svaga sidor som förändras och utvecklas under livets gång. Uppslitande konflikter, en psykiskt pressad och kanske desperat situation kan ofta förstärka de mer primitiva och ”låga” sidorna hos människor. Oftast är båda föräldrarna lika ”lämpliga”, men på olika sätt, och ett val av t.ex. boende utifrån barnets bästa kan därmed bli godtyckligt. Ibland är den lösning som skulle vara bäst för barnet inte möjlig på grund av ouppklarade konflikter mellan föräldrarna, och man är hänvisad till att välja ett ur barnets synpunkt sämre alternativ.

I och med att de flesta föräldrar i dag kommer fram till en gemensam överenskommelse genom samarbetssamtal eller på egen hand så är det i regel de allra mest konfliktladdade och komplicerade ärendena som förs upp som tvister i domstol. En domstolsprocess i sig innebär dessutom ofta en skärpning av konfliktläget, i och med att parterna har var sitt ombud som har till uppgift att företräda och driva den egna klientens intressen. Det gör det än mer angeläget att starkt lyfta fram och betona att det är barnets bästa som ska vara avgörande för besluten.

Föräldrar som varit med om en vårdnadsutredning vittnar om en känsla av maktlöshet och osäkerhet under utredningstiden och att utredningen i sig lett till att konflikterna mellan föräldrarna har skärpts.³⁴ Strävan i hela utredningsarbetet måste för barnens skull vara att inte ytterligare stärka konflikterna mellan föräldrarna och om möjligt i stället öka respekten och förståelsen dem emellan.

Ett bra samtalsklimat bygger på öppenhet och förtroende. Utredaren behöver förhålla sig saklig och opartisk i förhållande till föräldrarna. Tvisten i sig skapar ofta misstänksamhet och oro hos föräldern för att bli manipulerad av utredaren och av den andra föräldern. Det är inte ovanligt att en förälder söker utredarens sympati och stöd för sin uppfattning, och därför är det viktigt att utredaren är tydlig och öppen i sin handläggning.

Det gäller också som utredare att vara medveten om sin egen grundläggande inställning till saken, föräldrarna och det aktuella barnet eller barnen. Annars kommer man själv – utan att vara klar över det – att påverka den information man får och kontakten med de berörda personerna.³⁵

³⁴ Rosvall (1996)

³⁵ Øvreide (2000)

Utredningstiden

Socialnämnden bör så snart som möjligt efter det att den har fått en begäran från rätten utse någon att verkställa utredningen. Utredaren bör därefter omgående påbörja den.³⁶

Det är givetvis angeläget att utredningen görs skyndsamt, så att inte inblandade föräldrar och barn utsätts för onödig press och ovisshet inför framtiden. Domstolen har till uppgift att se till detta och kan därför bestämma en tidsfrist inom vilken utredningen ska vara färdig (6 kap. 19 § tredje stycket FB). Någon fast tidsgräns har inte angetts i lagen, eftersom omständigheterna varierar. Tidsfristens längd får därför bedömas med utgångspunkt från det enskilda fallet. En handläggningstid på tre till fyra månader är enligt förarbetena ett riktmärke för vad som kan anses rimligt.³⁷

Domstolen kan även förlänga en given tidsfrist, t.ex. om utredningen behöver kompletteras med ett barnpsykiatriskt utlåtande, eller om det visar sig att det finns förutsättningar för att inleda samarbetssamtal.

JO har uttalat att domstolen normalt ska använda sin rätt att bestämma en viss tid inom vilken utredningen ska vara slutförd. Om en bestämd tidsfrist inte har satts ut är det extra viktigt att domstolen har en bevakningsrutin och hör efter om varför en utredning eventuellt drar ut på tiden.³⁸

För barnens del är det inte bra med en långdragen process som innebär ovisshet, oro och hög konfliktnivå hos föräldrarna. Å andra sidan är det inte heller bra att forcera fram lösningar som inte blir hållbara – kvarstående konflikter ger fortsatta svårigheter för barnen i framtiden. En tänkbar samförstånds lösning som kräver sin tid att få fram är i allmänhet bättre än en snabbare framtvungad lösning som andra beslutar, där båda föräldrarna eller den ena parten känner sig förfördelad. Tiden i sig verkar också ibland för att föräldrar ska kunna sansa sig och bli mer öppna för att resonera sinsemellan.

Här kommer det också in avvägningar om vilken mängd kunskap som behöver samlas in som underlag för ett gott beslut, i förhållande till den tid det tar. Hur många samtal med barn och föräldrar, hur många hembesök, referentkontakter, etc. är rimliga och nödvändiga? Kan fler samtal öka förutsättningarna för att föräldrarna själva kan enas, eller finns det en risk för att en utredning som drar ut på tiden också ökar spänningarna och försvårar samarbetet dem emellan?

Risken för att väsentlig kunskap inte kommer fram med färre samtal måste vägas mot att tydliga tidsramar också bidrar till en fokusering på det väsentliga samt att mer material inte alltid förbättrar beslutsunderlaget.

³⁶ SOSFS 2003:14

³⁷ Prop. 1997/98:7 s. 91

³⁸ JO 1995/96 s. 79

Fördelarna med strukturer och rutiner för arbetet (t.ex. ett visst antal samtal i en viss följd) måste vägas mot behovet av flexibilitet och en anpassning till förutsättningarna i varje enskild utredning.

Utredarna

Kompetens och kompetensutveckling

I olika förarbeten har utredarnas kompetens betonats. I socialtjänstlagen anges att socialtjänstens uppgifter ska utföras av personal med lämplig utbildning och erfarenhet (3 kap. 3 § SoL). Utredningar av god kvalitet ställer krav på erfarenhet av socialt arbete samt kunskap och kompetens vad gäller barn, vuxna och relationer. Kunskap och erfarenhet av samtal med barn, förhandling, konflikthantering och kunskap om makt och våld i nära relationer är också av stor betydelse.

Förutom grundutbildning och erfarenhet av socialt arbete behöver handläggarna vidareutbildning i familjerätsfrågor. Det är dessutom av stor vikt att professionen kontinuerligt får möjlighet att utveckla sin kunskap och kompetens – genom tid för gemensam reflektion och diskussion, handledning, möjlighet att göra egna uppföljningar för återkoppling, fortbildning, m.m.

Ledningen bör säkerställa att all personal har adekvat kompetens och lämplighet för arbetsuppgifterna samt får fortlöpande kompetensutveckling. Vidare bör ledningen verka för att personalen har ett förhållningssätt som kännetecknas av respekt, delaktighet, tillit, engagemang och empati i bemötandet.³⁹

En eller två utredare

Det finns för- och nackdelar med att vara ensam utredare respektive att två handläggare gör en utredning tillsammans. En nackdel med det senare alternativet är resursåtgången – det är inte alltid möjligt eller rimligt att ha två utredare. Fördelarna med två utredare får därför vägas mot nackdelarna med eventuellt förlängda väntetider för utredningar. Vid enskilda samtal med föräldrar och barn kan det dessutom ofta skapa bättre balans att vara ensam handläggare.

Till fördelarna med två utredare hör att risken för subjektiva värderingar minskar. Därmed ökar rättssäkerheten – och kanske också sannolikheten för att föräldrarna ska ställa sig positiva till utredningen. Föräldrarnas inställning till utredarna och utredningen kan sedan i sin tur ha betydelse för det

³⁹ SOSFS 2000:15

framtida samarbetet om barnen och föräldrarnas kontakter med socialtjänsten. Med två utredare ökar också möjligheten att skapa en förtroendefull kontakt mellan respektive förälder och åtminstone någon av utredarna.

Att vara två som iakttar, gör reflektioner och tolkar ger även möjlighet till diskussion, perspektiv och nyansering på ett annat sätt än när man är ensam om kontakterna och bedömningarna. Risken att dras in i ett psykologiskt spel och maktförhållanden mellan föräldrarna kan minska med två handläggare som kan spegla varandras agerande i samtalen. Att vara två utredare kan ibland också vara en säkerhetsfråga.

Det finns också möjlighet att på olika sätt fördela ansvaret för olika delar i utredningsarbetet mellan två handläggare – att ha en huvudansvarig och en samtalspartner, att ta vissa svårare samtal tillsammans, att ha en som leder samtal och en som antecknar, etc.

Utredare av båda könen

Ofta framhålls fördelarna med att vara en kvinna och en man som utreder tillsammans, för att undvika att någon av föräldrarna redan på förhand ska känna sig i underläge och missförstådd. Att en majoritet av handläggarna vid socialtjänstens familjerätt är kvinnor kan enligt familjerättshandläggares erfarenhet leda till att utredarna överkompenserar pappan, genom att vara särskilt måna om att lyssna på och visa att de förstår honom. Mamman förutsätts ändå känna sig uppmärksammas, men kan därmed bli förfördelad i samtalen och utredningen.

Tidigare fanns det fast rotade värderingar om att kvinnor var mer naturligt lämpade som föräldrar, med följderna att det ofta var mammorna som fick vårdnaden om barnen. Idag finns en betoning på båda föräldrarnas betydelse för barnen och de flesta pappor har redan från början varit mer aktiva som föräldrar än tidigare generationers män.

Det går inte att komma ifrån att vårt könsuppdelade samhälle stärker föreställningarna om allmänna könsskillnader, vilket kan skapa hinder i samspelet mellan kvinnor och män i utredningar. För vissa pappor kan det vara en fördel med en man som utredare, och omvänt med en kvinna för vissa mammor. Å andra sidan finns det en överdriven tro på möjligheter till identifikation och förståelse mellan människor bara för att de är av samma kön, trots skillnader i personlighet, social bakgrund och tillhörighet, erfarenheter, ålder, m.m. Skillnaderna inom respektive kön kan ju i många avseenden vara större än mellan dem. Det kan många gånger vara ett mycket större hinder för förståelsen att utredaren har en annan social eller kulturell bakgrund än någon av föräldrarna.

I det enskilda fallet kan det ändå vara viktigt att om möjligt tillmötesgå föräldrarnas önskemål vad gäller utredarna.

Utredare som hållit i samarbetssamtal

Samarbetssamtal kan hållas med såväl socialtjänstsekretess som familjerådgivningssekretess.⁴⁰ Om samarbetssamtal hållits med familjerådgivningssekretess kan sådant som framkommit i samarbetssamtalen inte tas med i en utredning utan föräldrarnas godkännande. I regel innebär det att en handläggare som har hållit i samarbetssamtal med föräldrarna inte kan göra utredningen, såvida inte föräldrarna samtycker till det.

Även ett ärende med samarbetssamtal som har tagits upp till gemensam diskussion i arbetslaget, för t.ex. handledning, och därigenom är känt för dem som sedan utses till utredare, kan ge liknande problem, om det t.ex. kommit fram uppgifter som har betydelse för bedömningen av frågor om vårdnad, boende och umgänge.

Vid misstanke om att barn kan fara illa ska handläggaren informera ansvarig enhet inom socialtjänsten så att den kan bedöma om en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen ska göras.

JO har uttalat att samtalsledarna inte bör göra en efterföljande utredning i samma ärende, oavsett om samtalet hållits med familjerådgivningssekretess eller med socialtjänstsekretess.⁴¹ JO anser att det bör råda vattentäta skott mellan samarbetssamtal och utredning. Föräldrar som riskerar att uppgifter som de lämnat under samarbetssamtal används i en eventuell kommande utredning kan komma att inta en avvaktande hållning gentemot samtalsledaren. Det finns också en risk att man anpassar sin hållning i saken till vad man uppfattar som bäst, med hänsyn till att samtalsledaren även är vårdnadsutredare. (Se även kap. 6 – Samarbetssamtal.)

I mindre kommuner med få handläggare kan detta vara svårt att hålla på i praktiken. Många gånger är det också så att föräldrar föredrar att fortsätta kontakten i utredningen med samma familjerättssekreterare som hållit i samarbetssamtalen.

Kontakten med föräldrarna

Samtalens pedagogiska innehåll

En utredning är alltid att betrakta som en nödfallsåtgärd som måste tas till för att positionerna är låsta mellan föräldrarna. Även när föräldrarna inlett en process i en tvist om vårdnad, boende och umgänge bör därför fortsätta strävanden göras för att kunna nå en samförståndslösning.

Det grundläggande budskapet till föräldrarna även under en utredning är

⁴⁰ Prop. 1997/98:7 s. 94 f.

⁴¹ JO 1985/86 s. 273

att det finns mycket att vinna för alla parter, inte minst för barnet, om föräldrarna själva kan komma överens i stället för att lämna över till samhällets representanter att fatta de viktiga besluten i deras ställe. Föräldrarna måste kunna få hopp om att det fortfarande kan finnas en möjlighet att enas om en lösning som kan betyda en bättre situation för barnet/barnen. Utredningsarbetet kan läggas åt sidan så snart det finns förutsättningar att i stället ha samarbetssamtal.

Det är en pedagogisk och psykologisk uppgift för utredarna att hjälpa föräldrarna att fokusera på barnet och barnets behov, i stället för att sitta fast i oförrätter och ilska gentemot den andra föräldern. Hela utredningsarbetet har barnen i fokus, och det kan därmed bidra till att föräldrarna får stöd att se barnen – deras perspektiv och deras bästa. Föräldrarna kan behöva kunskaper om barns krisreaktioner, reaktioner på konflikter och separationer samt om barns behov, beteenden och deras möjligheter att förstå vad som sker i olika mognadsfaser. Föräldrarna kan också behöva veta mer om vad de kan göra för att stödja barnen.

En grundläggande uppgift även i utredningssammanhang är att bidra till att föräldrarna bättre kan lyssna på varandra, respektera varandra och se den andras perspektiv. Det gäller att lägga en så god grund som möjligt för framtida samarbete kring barnen, oavsett utgången av tvisten. Båda föräldrarna behöver få lika mycket utrymme och möjlighet att komma till tals, uttala sina tankar, farhågor och önskningar. I eventuella gemensamma samtal kan det bli fråga om att vara starkt styrande för att markera och möjliggöra detta.

Enskilda eller gemensamma samtal

Fördelen med gemensamma samtal är att föräldrarna hela tiden får samma information från utredarna och tar del av vad den andra föräldern har att säga. Det kan öka förutsättningarna för att föräldrarna blir positiva till att försöka lösa sin tvist själva och enas om en lösning genom samarbetssamtal i stället för att slutföra utredningen och avgöra tvisten i domstol. Enskilda samtal kan i värsta fall leda till ökad misstänksamhet och misstro mellan föräldrarna och därmed stärka konflikten.

Å andra sidan finns det vid gemensamma samtal risk för att någon av föräldrarna blir dominerande. Av rädsla eller känsla av underläge kanske den ena föräldern inte kan eller vågar framföra sin uppfattning, och hon eller han kan då gå med på något som inte känns rimligt. I enskilda samtal kan varje förälder känna sig sedd och lyssnad på, få tillfälle att tala fritt och oemotsagt, utan rädsla och utan att styras av gamla relationsmönster. Det ger också föräldern tillfälle att uttrycka sina känslor och genom att sätta ord på sin och barnets situation få perspektiv på densamma. Det i sin tur kan ge

nya synvinklar, föra processen framåt och ge förutsättningar för ett bättre samarbete mellan föräldrarna.

För vissa föräldrar är det oproblematiskt med gemensamma samtal, medan andra föredrar enskilda samtal. En del föräldrar vill ha gemensamma samtal för att ha kontroll över situationen och den andra föräldern, medan andra inte klarar att tänka eller formulera sig klart i den andra förälderns närvaro.

I många fall kan en metod med både gemensamma och enskilda samtal vara att föredra. Föräldrarna ges då möjlighet att ta upp olika frågeställningar och välja vilket tillfälle, enskilt eller gemensamt, som passar bäst för att göra detta. Precis som vid samarbetssamtal behöver avvägningar göras utifrån föräldrarnas individuella behov och relation, inte utifrån fastslagna principer för hur utredningar ska gå till, lika för alla.

När man har enskilda samtal kan det ibland uppstå rättvisefrågor mellan föräldrarna som det gäller att vara medveten om och i möjligaste mån undvika. Det rör sådant som vem av föräldrarna man träffar först, att inte den ena ska ges möjlighet till fler enskilda samtal (såvida inte den andra föräldern inte har något emot det), etc. Om det är två utredare kan de eventuellt ha enskilda samtal med var sin förälder och därmed lösa en del av dessa tänkbara problem. Nackdelen är dock att man mister flera av fördelarna med att vara två samtalsledare.

Första kontakten med föräldrarna

Den eller de som utsetts till att göra en utredning om vårdnad, boende eller umgänge tar så snart som möjligt kontakt med föräldrarna. I regel sker detta per brev till respektive förälder, med information om utredningsarbetet och förslag till tid för samtal. Föräldrarna förutsätts bekräfta denna information genom att ta kontakt. En del handläggare brukar föreslå att det första samtalet ska vara gemensamt, medan andra vill inleda med enskilda samtal för att låta varje förälder tala fritt och bygga upp ett förtroende för utredaren. För- och nackdelar med olika lösningar har redan diskuterats.

En möjlighet är att be föräldrarna ringa upp för att bestämma tid och i samband med det samtalet ta reda på om de själva föredrar ett enskilt eller gemensamt samtal.

I kallelsen till det första samtalet bör föräldrarna uppmanas att kontakta utredaren, om någon av föräldrarna anser att något särskilt talar emot ett gemensamt samtal.⁴²

Om någon av föräldrarna inte hörts av kan man skicka en kallelse rekommenderad med mottagningsbevis, med upplysning om att utredningen kom-

42 SOSFS 2003:14

mer att göras utifrån tillgängliga handlingar och samtal med den andra föräldern, samt redovisas för rätten. Om den aktuella föräldern inte hör av sig betyder det att hennes eller hans synpunkter inte blir tillvaratagna på ett likvärdigt sätt. Om föräldern har ett juridiskt ombud kan man kontakta ombudet för att ta reda på hur man eventuellt kan nå föräldern.

Inledande samtal

Syftet med ett inledande samtal är trefaldigt – att få reda på så mycket som möjligt om den aktuella situationen och vad som ska fokuseras i utredningen, att undersöka förutsättningarna för att föräldrarna ska kunna nå en överenskommelse samt att informera om och diskutera uppläggningsen av utredningsarbetet och tidplanen med föräldrarna.

Utredaren bör informera föräldrarna om följande⁴³:

- utredningens syfte och förlopp
- utredarens, advokatens och domstolens olika roller
- det skriftliga material som utredaren redan har tillgång till
- om utdrag kommer att hämtas in från socialtjänstens register samt Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.

Föräldrarna är ofta spända inför en utredning och det kan vara svårt för dem att ta till sig utredarens beskrivning av utredningsgången. En schematisk bild kan vara till hjälp – från förhandlingen i domstol och begäran om utredning till utredarens redovisning av utredningsrapporten till domstolen och huvudförhandlingen där (se bilaga). Det är också en fördel om föräldrarna som stöd för minnet kan få en kort skriftlig beskrivning av gången i utredningen och syftet med de olika delarna.

En viktig del av det inledande samtalet är att låta föräldrarna beskriva barnet/barnen. Det ger en första bild av barnets utvecklingsnivå och mognad samt information om föräldrarnas bild av barnet. Många gånger är föräldrarna undrande och oroliga över vad samtalen med barnet ska innehålla och vad de ska vara bra för. Utredarna kan därför behöva avdramatisera mötet med barnet och förmedla att det är en naturlig följd av att barnet ska vara i fokus och också självt ska få komma till tals.

Utredaren bör informera föräldrarna om varför hon eller han kommer att träffa barnet. Vidare bör utredaren ge föräldrarna råd om hur de kan berätta för barnet om utredningen och förbereda barnet på utredarens hembesök och samtal.⁴⁴ Föräldrarna behöver också få veta att utredaren tillsammans

⁴³ SOSFS 2003:14

⁴⁴ SOSFS 2003:14

med barnet kommer överens om vad som ska föras vidare från dessa samtal till föräldrarna och vad som ska tas upp i utredningen.

Utredaren bör informera föräldrarna om vilka eventuella kontakter som, med stöd av 1 kap. 5 § sekretesslagen, kan komma att tas med referenspersoner.⁴⁵ Det kan vara en fördel att utredaren redan i detta skede får föräldrarnas samtycke till att uppgifter lämnas ut till henne eller honom från aktuella instanser. Det är viktigt att eftersträva så stor öppenhet i utredningen som möjligt för att föräldrarna ska kunna känna förtroende för utredarna och för att minska deras oro och eventuella misstänksamhet.

Utredaren bör upplysa föräldrarna om att de när som helst under utredningen kan påbörja samarbetssamtal, och i avvaktan på att dessa genomförs, med rättens godkännande, låta utredningen vila.⁴⁶ Det första samtalet, om det sker gemensamt med båda föräldrarna, kan i bästa fall bli en naturlig utgångspunkt för en dialog mellan dem om barnens situation, som i sin tur ibland kan öppna vägen för upprepade gemensamma samtal.

Fortsatta samtal

De fortsatta samtalen bör handla om barnet och barnets behov, föräldrarollen och föräldrarnas omsorgsförmåga. Samtalen bör framför allt inriktas på respektive förälders beskrivning av barnet och dess uppväxt samt synen på följande⁴⁷:

- barnets nuvarande situation
- vårdnaden, boendet och umgänget
- samarbetet med den andra föräldern
- den andra parten som förälder.

Insikter om egna styrkor och svagheter i föräldraskapet är en viktig del av samtalen samt att se både positiva och negativa sidor även hos den andra föräldern. Att fråga respektive förälder vad som varit bra i förhållandet med den andra föräldern kan, genom att det påminner om det positiva, stärka förutsättningarna för en nyansering, som en bas för det fortsatta samarbetet. Som grund för bedömningarna är det viktigt att få fram föräldrarnas förmåga att:

- se barnets behov och skilja dem från sina egna
- se barnets behov av och rätt till eget livsrum
- se och erkänna barnets behov av den andra föräldern

⁴⁵ SOSFS 2003:14

⁴⁶ SOSFS 2003:14

⁴⁷ SOSFS 2003:14

- hålla barnet utanför sin egen konflikt
- låta barnet ha fortsatt kontakt med andra viktiga personer.

I samtal med föräldrarna om framtiden kan utredaren anknyta till den information som föräldrarna har lämnat om t.ex. inställningen till varandra och ett föräldrasamarbete, synen på varandras föräldraskap och hur viktig den andra föräldern är för barnet, beskrivningen av barnets yttre förhållanden och dess behov, t.ex. kontinuitet i en invand miljö, i ett eget nätverk, m.m. Respektive förälders grundinställning i dessa frågor blir avgörande för vilka förutsättningar som finns för olika lösningar.

Utredaren bör fråga föräldrarna om vilka alternativa lösningar de kan se och konsekvenserna för barnet.⁴⁸ Det kan vara gemensam eller ensam vårdnad, boende hos mamma, pappa eller växelvis, omfattning och utformning av umgänget samt förutsättningarna för att ett umgänge ska fungera. Om barnet stadigvarande bor hos en förälder och har umgänge med den andra kan föräldrarna få redogöra för hur det fungerar för barnet och vad som krävs av dem själva, t.ex. vad gäller samverkan omkring hämtning och lämning.

Föräldrarna önskar ofta diskutera en del praktiska frågor kring umgänge, hämtning och lämning, kläder, föräldramöten, etc. Relationen mellan föräldrarna kan vara sådan att de antingen helt har slutat tala med varandra eller inte kan ta upp de enklaste frågor utan att det blir bråk, och då kommer barnen i kläm.

För att underlätta för såväl barn som föräldrar kan det vara bra att föräldrarna får göra vissa överenskommelser – eventuellt skriftligen – i de praktiska arrangemang som rör barnen. Vid nästa träff kan man följa upp hur föräldrarna har följt överenskommelsen och hur detta fungerat för barnen.

I en ofta kaotisk situation för föräldrarna i samband med utredningen blir det särskilt viktigt med en tydlig struktur och väl förberedda samtal. Utredaren kan vid samtalen upprepa vad föräldrarna sagt, så att de kan bekräfta att det är rätt uppfattat eller korrigera. Det är bra att utredaren ställer klargörande frågor om föräldrarna uttrycker sig oklart och att själv vara tydlig i sina uttalanden.

Antalet samtal beror på hur mycket information som kommer fram och vad som behöver fördjupas, m.m.

Föräldrars uppgifter om varandra

Om en förälder lämnar graverande uppgifter om den andra föräldern, t.ex. om missbruk, våldsbenägenhet eller annan svår problematik, bör utredaren

⁴⁸ SOSFS 2003:14

så snart det är möjligt i ett efterföljande samtal låta den andra föräldern bemöta uppgifterna.⁴⁹

Inte sällan finns det misstankar eller anklagelser av olika slag gentemot den andra föräldern. Det är inte socialtjänstens uppgift att utreda eller klarlägga huruvida det förekommit t.ex. misshandel eller övergrepp. Om en polisutredning inte har lett till åtal, eller om en förundersökning lagts ned, har brott inte kunnat styrkas. Det kan betyda att misstankarna har varit ogrundade, men det kan också bero på ett bristfälligt underlag eller bristfälligt bevisning.

Socialtjänstens ansvar är att värna om barn som riskerar att fara illa utifrån egna bedömningar om barnets bästa. (Se även kap. 5 – Att möta föräldrar i kris och konflikt.)

Avslutande samtal

Utredaren bör erbjuda föräldrarna ett avslutande samtal, enskilt eller tillsammans, för att sammanfatta arbetet med utredningen.⁵⁰ Det kan vara mindre laddat för föräldrarna att ta del av utredarnas bedömning muntligt innan de läser utredningen. Det ger föräldrarna möjlighet att ställa frågor, kommentera arbetet och slutsatserna samt i bästa fall att besluta sig för att själva enas i stället för att gå vidare i en domstolsprocess. I samband med det avslutande samtalet kan föräldrarna få med sig utredningen hem för att ta del av den (se Kommunisering nedan).

Utredning utan kontakt med båda föräldrarna

Det hör till undantagen att en utredning görs utan möjlighet till personlig kontakt och samtal med någon av föräldrarna. Det kan handla om att föräldrar inte vill ställa upp för utredningssamtal, de kan vara aktuella i annat socialt utredningssammanhang eller de kan vara i så dåligt psykiskt skick att det är svårt att genomföra samtalen.

Utredaren måste se till att parterna ändå får tillfälle att ta del av utredningen och yttra sig över den. Om kommunikeringen är förenad med svårigheter kan den ske med hjälp av t.ex. ett juridiskt ombud.

Föräldrars omsorgsförmåga

En central fråga i en utredning om vårdnad, boende och umgänge är föräldrarnas omsorgsförmåga. Föräldrarnas förmåga att tillgodose barnets behov kan enligt Socialstyrelsens arbete med Barns behov i centrum (BBIC) bedö-

49 SOSFS 2003:14

50 SOSFS 2003:14

mas utifrån några olika aspekter – grundläggande omsorg, säkerhetsaspekter, känslomässig värme, stimulans, vägledning och gränssättning samt stabilitet.⁵¹

Föräldrarnas omsorgsförmåga kan definieras som en rad olika förmågor i förhållande till barnet och föräldrarollen⁵²:

- Förmåga att uppfatta barnet realistiskt, åldersadekvat och nyanserat, utifrån dess behov och förutsättningar.
- Förmåga till realistiska förväntningar om de känslomässiga behov som barnet kan tillfredsställa hos föräldern.
- Förmåga till realistiska förväntningar på barnets förmåga. Förväntningarna ska varken vara för högt eller för lågt ställda. De får inte vara för omfattande och rigida och gapet mellan åldersadekvat beteende och förväntningarna får inte vara för stort. Viktiga frågor är hur föräldrar reagerar när barnet inte lever upp till förväntningarna (sker det t.ex. med avvisande, förlöjligande, förakt, nedvärdering, fysiska övergrepp) och på vilket sätt detta påverkar barnets självuppfattning. För låga förväntningar kan innebära att föräldrar infantiliserar barnet, undervärderar det och konsekvent hindrar det från att använda sin potential.
- Förmåga att engagera sig positivt i samspelet med barnet, acceptera barnet som det är och glädjas åt det, svara på barnets initiativ och stimulera barnet samt sätta gränser utan att barnet känner sig avvisat (dvs. inte ett negativt engagemang, som kritiserande, bestraffande, invaderande i ord och handling, etc.).
- Förmåga till empati med barnet, att kunna leva sig in i barnets behov och upplevelser av olika situationer.
- Förmåga att prioritera barnets mest grundläggande behov framför de egna. Det handlar om sådana behov som måste tillfredsställas för att barnet ska kunna fortsätta att utvecklas fysiskt, psykiskt, intellektuellt och socialt, t.ex. omvårdnad och uppmärksamhet, att få utforska världen samt lek och samvaro med andra barn i trygga former.
- Förmåga att bära egna smärtor och frustrationer utan att avreagera sig på barnet.

Bristande omsorg kan vara mer eller mindre allvarlig, av kortare eller längre varaktighet, situationsbetingad eller permanent, begränsad eller omfatta flera områden. Det kan vara fråga om vanvård eller fysiska, psykiska eller

⁵¹ Introduktion till BBIC (2002)

⁵² Killén (1991) s. 160–174

sexuella övergrepp. Det kan röra sig om bristande förmåga att engagera sig positivt i barnet och att inte kunna prioritera barnets mest grundläggande behov framför sina egna. Det kan också röra sig om ett starkt och irrationellt engagemang i barnet.⁵³

Föräldrafunktionerna är inte statiska utan kan försvagas eller förstärkas, såväl av yttre sociala förhållanden, som av inre psykiska. Krissituationer kan t.ex. tillfälligt försvaga funktionerna hos en i övrigt relativt välfungerande förälder. Bristande omsorgsförmåga kan således antingen vara situationsbetingad i en övergående krissituation eller ett uttryck för mer grundläggande personlighetsproblem eller omognad hos en förälder.⁵⁴

När man ska bedöma föräldrarna i deras föräldraroll, är det viktigt att utreda hur de fungerar under normala förhållanden respektive under stress. Det är särskilt viktigt att få en uppfattning om föräldrarnas inbördes relation och hur den påverkar barnet.⁵⁵

Våld, missbruk samt andra missförhållanden och svårigheter

Att utreda frågor om vårdnad, boende och umgänge utifrån varje barns och dess föräldrars specifika förutsättningar och relationerna dem emellan är alltid komplext och innehåller ofta svåra bedömningar och ställningstaganden. I vissa fall blir det ännu mer komplicerat, t.ex. när det finns missbruk, psykiska problem eller personlighetsstörningar hos föräldrarna.

Djupare konflikter mellan föräldrarna, eller en i övrigt svårare situation, ökar risken för att föräldrarna inte själva kan komma överens kring barnen, utan låter tvisten gå till domstol. En undersökning av vårdnadsutredningar i vårdnads mål vid ett representativt urval av svenska tingsrätter visade att dessa föräldrar i högre grad är socialt och ekonomiskt utsatta.⁵⁶ Det fanns en överrepresentation av en rad svårigheter hos dessa föräldrar, såsom arbetslöshet, kriminell belastning, våld, missbruk och psykiska problem. Det fanns även en överrepresentation av lågutbildade pappor, liksom föräldrar som var registrerade i social- och polisregister. Undersökningen tydde också på att det var den sammantagna effekten av flera olika kriser som ledde till vårdnadstvist.

Fokus i utredningsarbetet ska ligga på barnen. Som bakgrund till detta är det ibland nödvändigt att få veta något om hur relationen mellan föräldrarna har varit. Det är viktigt att vara uppmärksam och försöka ta reda på om det har funnits eller finns maktobalans, rädsla, hot, psykisk press, kränkningar, våld, m.m. med i bilden. Enligt erfarenhet förekommer det oftare än vad

53 Killén (1991) s. 54

54 a.a. s. 174 f.

55 Introduktion till BBIC (2002)

56 Rejmer (2003) s. 74 ff. och 79

som tidigare varit känt, eftersom det i regel hemlighålls i det längsta av båda parter.⁵⁷

Om något tyder på allvarliga problem hos föräldrarna, bör utredaren ställa frågor om hur dessa har påverkat barnet, vad det har bevittnat och vad barnet självt eventuellt har utsatts för. Utredaren bör ta reda på hur svårigheterna påverkar föräldrarnas omsorgsförmåga.⁵⁸

Om det finns misstanke om att barn far illa ska ansvarig enhet inom socialtjänsten meddelas, så att den kan bedöma om det ska göras en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen. Annars kan föräldrarna hänvisas till ansvarig enhet inom socialtjänsten eller någon annan lämplig instans om barnet eller föräldrarna behöver hjälp och stöd.

Psykiska svårigheter hos föräldrarna

Omognad, psykiska problem, psykoser och utvecklingsstörning påverkar föräldraskapet negativt.⁵⁹ Psykiska problem kan vara t.ex. ångest och/eller depressiva tillstånd, okontrollerade och inadekvata aggressioner, självmordsbeteende eller paranoida drag.⁶⁰ Omogna föräldrar som inte upplevt omsorgsfulla och kärleksfulla föräldrar i sin egen uppväxt utvecklar ofta ett förhållande till barnen där anknytningen sker utifrån föräldrarnas egna behov och på deras premisser.⁶¹ Impulsstyrda föräldrar kan präglas av rastlöshet och oro, häftighet och aggressivitet. Även mindre frustrationer kan utlösa starka aggressioner och de lägger gärna skuld och ansvar på andra. De förväntar sig ofta att barnet ska tillfredsställa det omsorgs- och beroendebehov som de själva har.⁶²

Missbrukare har i regel problem i sitt sätt att fungera som kan leda till omvända roller i familjen, där barnet förväntas fungera som en vuxen och vara omhändertagande, medan föräldern är den som behöver omsorg.⁶³

Utredaren bör vara uppmärksam på sådant som tyder på t.ex. missbruk, psykisk sjukdom eller utvecklingsstörning hos någon av föräldrarna.⁶⁴

Våld

Socialtjänsten bör verka för att den som utsatts för brott och dennes anhöriga får stöd och hjälp. Socialnämnden bör särskilt beakta att kvinnor som

57 Att enas kring barnen med samhällets hjälp – Samarbetssamtal när det förekommit våld i relationen. Socialstyrelsen 2002.

58 SOSFS 2003:14

59 Killén (1991) s. 130

60 a.a. s. 141

61 a.a. s. 132

62 a.a. s. 138 f.

63 a.a. s. 155

64 SOSFS 2003:14

är eller har varit utsatta för våld eller andra övergrepp i hemmet kan vara i behov av stöd och hjälp för att förändra sin situation (5 kap. 11 § SoL). Det är därför viktigt att handläggningen av en utredning om vårdnad, boende och umgänge i ett familjevåldsärende sker med särskild omsorg och hänsyn till den våldsutsatta och barnen.⁶⁵

Våld och kränkningar i nära relationer är vanligare än man många gånger tror, och de försiggår oftast i det tysta utan att det kommer till utomståendes kännedom. Det finns ingen anledning att tro att det skulle vara mindre vanligt med sådana situationer i familjer där separation leder till svårösta tvister.

Hot och våld kan utlösas eller öka i samband med en separation och svårigheter i samarbetet kring barnen. En medvetenhet om detta är viktig i familjerättens arbete med föräldrar i utredningar (se kap. 5 – Att möta föräldrar i kris och konflikt).

Upplysningar om att våld och liknande förekommit är i regel svåra att få fram från föräldrarna vid gemensamma samtal. Att känna till sådana förhållanden är dock av grundläggande betydelse för det fortsatta arbetet med utredningen och föräldrarna eftersom det påverkar ställningstaganden till skyddsaspekter samt möjligheten till gemensamma samtal och arrangemang i samband med dessa. Det är också nödvändigt att veta vad barnet varit med om, för att kunna bedöma vad som är till barnets bästa samt konkreta lösningar och risker när det gäller vårdnad, boende och umgänge.

Utredaren bör ställa frågor på ett sådant sätt att det kommer fram om det har förekommit våld, hot, kontroll eller andra kränkningar mellan föräldrarna.⁶⁶

Det kan också vara motiverat att rekommendera adekvata hjälp- och stödinsatser för såväl barn som föräldrar. I vissa fall kan socialnämnden behöva inleda en utredning om barnets situation enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen.

Nya partners

Ofta kommer barnet att också bo tillsammans eller umgås med föräldrars nya partners.

Om en förälder lever i ett nytt förhållande, bör utredaren ha samtal med den nya partnern och bedöma dennes relation och inställning till barnet.⁶⁷

JO har uttalat att uppgifter ur social-, belastnings- och misstankeregister även kan inhämtas om föräldrarnas sambor.⁶⁸

⁶⁵ SOU 2002:71 s. 51 f.

⁶⁶ SOSFS 2003:14

⁶⁷ SOSFS 2003:14

⁶⁸ JO 1989/90 s. 234

Kontakten med barnet

Barn ska ges möjlighet att uttrycka sin inställning i utredningar om vårdnad, boende och umgänge, i relation till sin ålder och mognad (6 kap. 19 § fjärde stycket och 6 kap. 2 b § FB).

Utredaren bör alltid träffa barnet både enskilt och tillsammans med respektive förälder. Syftet bör vara att⁶⁹:

- lära känna barnet
- bedöma barnets utveckling och mognad
- bedöma hur barnet mår
- bedöma samspelet med och anknytningen till föräldrarna.

Barn har rätt, men ingen skyldighet, att själva komma till tals.

Utredaren bör ge barnet tillfälle att berätta eller på annat sätt åskådliggöra hur det ser på sin situation och, om det inte är olämpligt, klargöra sin inställning.⁷⁰

Om utredningen avser flera barn, bör utredaren ge vart och ett möjlighet att komma till tals i enskilda samtal så att de kan uttrycka sina tankar och sin inställning oberoende av varandra.⁷¹ I vilket skede, hur och i vilken omfattning det ska ske samt hur informationen ska återföras till föräldrarna, är frågor som utredarna behöver ta ställning till. (Se vidare kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

Det finns fördelar med att träffa barnet tidigt i utredningen. Då är inte utredaren färgad av föräldrarnas beskrivning av barnet utan kan lättare bilda sig en mer förutsättningslös uppfattning. Det har också visat sig vara lättare att vara mer precis i sina frågor om barnet och behålla fokus på barnet i samtalen med föräldrarna om utredaren redan har en egen bild av barnet. För barnet kan det också vara bra att tidigt få veta vad som pågår och känna att det finns någon som frågar hur det mår och vad det tycker och tänker.

Å andra sidan menar en del handläggare att de vill vänta med att träffa barnet tills de genom samtal med föräldrarna och eventuella referenter vet lite mer om barnet och dess situation, för att kunna pröva hypoteser, fokusera samtalet och hjälpa barnet att hålla sig till det som är väsentligt.

I regeringens proposition om barns rätt att komma till tals anges att en utredning bör ta upp observationer som utredaren kunnat göra och som kan ge en bild av barnets inställning.⁷² Det betyder inte att utredaren måste

69 SOSFS 2003:14

70 SOSFS 2003:14

71 SOSFS 2003:14

72 Prop. 1994/95:224 s. 33 och 53 f.

försöka ta reda på barnets uppfattning i den aktuella tvisten, dvs. få barnet att ta ställning till hur domstolen ska besluta. Det kan tvärtom ofta vara olämpligt.⁷³ Det handlar i stället om att utredaren måste försöka få en sådan kontakt med barnet att det är möjligt att dra slutsatser om huruvida barnet har en viljeinriktning som bör påverka prövningen.

Det är utredarens uppgift att söka klarlägga om, och i så fall hur, det är lämpligt att efterforska barnets inställning, med hänsyn till barnets bästa, ålder och mognad. Utredaren måste handla med varsamhet och respekt för den lojalitetskonflikt som barnet befinner sig i. (Se även kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

Det går inte att säga någon bestämd ålder för när ett barn bör tillfrågas, utan utredaren får bedöma detta från fall till fall. I vissa lägen kan det vara olämpligt att forska i barnets inställning, t.ex. om barnet är särskilt känsligt eller om dess inställning redan är känd genom någon annan utredning.⁷⁴ Om det pågår t.ex. en barnpsykiatrisk utredning i anslutning till samma tvist kan utredaren överväga att avstå från att samtala med barnet. Å andra sidan är fokus samt innehållet och frågorna i andra utredningar i regel inte desamma som i en utredning om vårdnad, boende och umgänge.

Barnet ska inte ta ställning t.ex. i frågor om vem som ska ha vårdnaden, var det ska bo och hur det ska umgås med den andra föräldern, såvida det inte är uppenbart moget nog att ha en bestämd egen uppfattning och dessutom själv vill.

Om man får ett barn att välja t.ex. hos vem av föräldrarna det vill bo innebär det samtidigt att det väljer bort den andra föräldern. Det kan innebära ångest, skuld känslor och en vetskap om att hur det än väljer så sviker det någon.

Å andra sidan är barnet en av de viktigaste informationskällorna när det gäller dess egen situation och vad som är viktigt i livet för barnet självt. Strävan måste ju vara att respektera barnets eget livsrum och att försöka bevara eller återskapa så mycket som möjligt av det som barnet uppfattar som betydelsefullt i tillvaron.

Utredaren kan informera barnet om att det är viktigt vad det tycker och tänker, samt att vuxna ska lyssna på det, men att ansvaret för beslutet om t.ex. boende ligger hos domstolen.

Oavsett om barnet uttrycker en viljeyttring eller inte är det ändå meningsfullt att utredaren lyssnar på och samtalar med barnet. Genom en kontakt med barnet kan utredaren lättare förstå barnet, se förhållandena ur barnets perspektiv och se vilka behov det enskilda barnet har. Det betyder inte att man ska lägga över ansvaret för att fatta svåra beslut på barnet eller ställa barnet inför svåra val. Barnets egna uppgifter ska vägas in i en hel-

73 Prop. 1994/95:224 s. 53 f.

74 Prop. 1994/95:224 s. 54

hetsbedömning av samtliga omständigheter när det gäller vad som är förenligt med barnets bästa.

I kommunikationen med barn kan vuxna lätt få sina egna hypoteser bekräftade, eftersom barnet kanske försöker motsvara olika vuxnas förväntningar, hellre än att svara utifrån sina egna erfarenheter och upplevelser. Barn söker trygghet i sina relationer, särskilt vid den osäkerhet som råder i en utredningssituation. Det innebär att barnet kan berätta olika saker för olika personer – barnet säger saker utifrån vad det tror att den vuxna förväntar sig, särskilt om den vuxna pressar barnet. Det är därför inte ovanligt i konflikter om t.ex. boende och umgänge att barnet ger motstridiga signaler till olika vuxna om med vem, och hur mycket, det önskar vara tillsammans.⁷⁵

Det gäller också att komma ihåg att den som leder ett samtal genom sina frågor, kommentarer och förhållningssätt alltid är medskapande i den berättelse som byggs upp i samtalet.

I konfliktsituationer etableras ofta rigida åsikter, som gärna polariseras i motsättningar där parterna söker stöd hos andra. Därmed blir inblandade personer uppbundna i ett system av åsiktslojaliteter, vilka i sig får motståndskraft mot förändringar. Barnet som konflikten gäller blir snabbt uppbundet i sådana lojaliteter, utan att det behöver vara en medveten strävan från de vuxnas sida.⁷⁶ Barnet kanske också tar ställning, för att det tycker synd om någon av föräldrarna.

Utredaren bör inte pressa barnet att lämna synpunkter eller att ta ställning i sak.⁷⁷ Samtalsledaren kan låta barnet självt berätta om sin situation och hur det ser på denna. Barn får dock aldrig forceras att tala eller svara på frågor, utan utredaren behöver i en dialog med barnet göra det tydligt att barnet kan välja att inte berätta. Därmed kan barnet också uppleva en frihet att tala. (Se även kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

Hembesök

Det är oftast tryggest för barnet att första gången träffa utredarna i hemmet, hos mamma respektive pappa. Syftet med hembesök hos vardera föräldern med barnet eller barnen närvarande är också att bilda sig en uppfattning om anknytningen och samspelet mellan föräldrar och barn. Det gäller dock att ta hänsyn till att både barn och föräldrar kan känna sig spända i samband med den ovanliga och laddade situation som ett sådant besök innebär, vilket påverkar samspelet. Barn kan t.ex. regrediera och fungera på en lägre utvecklingsnivå när de känner sig pressade.

⁷⁵ Øvreeide (2000)

⁷⁶ a.a.

⁷⁷ SOSFS 2003:14

Ibland drar utredarna alltför långtgående slutsatser utifrån barns enskilda beteenden och utsagor i samband med hembesök, trots att dessa kan vara tillfälliga och ha såväl med besökets karaktär som med barnets och föräldrarnas dagsform att göra. Om besöket ger anledning till undran och oro över relationen mellan barn och förälder kan det vara befogat att göra ytterligare hembesök.

Samtal

När barnet har träffat utredarna i respektive hemmiljö är det ofta en fördel att vid nästa tillfälle i stället träffa barnet på en neutral plats för ett enskilt samtal, t.ex. i socialtjänstens lokaler – om barnet är moget nog för enskilda samtal. Man kan diskutera med barnet vid hembesöket hur man ska träffas nästa gång.

Fördelen jämfört med att träffas i hemmiljön är att samtalen kan bli mer strukturerade och koncentrerade, och barnet slipper att distraheras av annat eller av att det känner starkast lojalitet med den förälder som det just då är hos. Att träffas hos socialtjänsten ger också möjlighet att samtala i ett rum som är inrett och utrustat för samtal med barn.

Föräldern – eller om möjligt båda föräldrarna – följer i så fall med barnet och väntar utanför (vid behov i olika väntrum) under samtalet, så att barnet vet var föräldern/föräldrarna är.

Utredaren bör anpassa samtalens innehåll och längd till barnets ålder och mognad.⁷⁸ Det är i regel bättre att ha flera korta samtal med bibehållen koncentration än att försöka få fram så mycket som möjligt i ett längre samtal då barnet tröttnar. Om man redan från början förbereder barn och föräldrar på att det kan bli fråga om flera samtal behöver man inte forcera barnet, och man får också möjlighet att fördjupa teman från det första samtalet nästa gång. Ibland kan man välja att lägga ett samtal i början av utredningen och ett i slutet, för att se om det har skett några förändringar i barnets uppfattning, tankar och perspektiv.

I samtalen kan eventuellt olika kontaktskapande hjälpmedel användas, t.ex. dockor eller nätverkskortor, allt efter barnets mognad och intresse. Innehållet i samtalet bör vara noga förberett. Ibland kan det vara lättare för ett barn att vara avspänt och prata om man kan leka tillsammans eller t.ex. gå en promenad. (Metoder och tips för samtal med barn finns i särskilda handböcker, se referenslistan. Se även kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

Utredaren kommer tillsammans med barnet överens om vad som ska föras vidare från dessa samtal till föräldrarna och vad som ska redovisas i utredningen.

⁷⁸ SOSFS 2003:14

Efter samtalet kan det vara bra att låta föräldrarna komma in så att man tillsammans med barnet kort kan berätta vad man har talat om – i enlighet med vad man kommit överens om med barnet. Barnet kan kanske annars utsättas för frågor och press från föräldrarnas sida. Om det är fråga om flera samtal kan det ibland vara bättre att vänta med att tala med föräldrarna om innehållet till efter sista samtalet, och då om möjligt med båda föräldrarna tillsammans för att undvika oenighet om vad som faktiskt förmedlats.

Avslutande samtal

Om det är lämpligt bör barnet i ett avslutande samtal informeras om vad utredaren kommit fram till i utredningen.⁷⁹ Även små barn som inte helt förstår sammanhangen kan ha en behållning av detta.

Uppföljningssamtal

Socialnämnden ska i sitt omsorgsansvar för barn och ungdomar tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål eller ärende om vårdnad eller umgänge har avgjorts av domstol (5 kap. 1 § SoL).

Efter avslutad utredning och när rätten har meddelat dom bör socialnämnden som en av de åtgärder som följer av 5 kap. 1 § socialtjänstlagen erbjuda föräldrarna en tid för ett uppföljningssamtal. I samband med detta bör utredaren även erbjuda barnet ett uppföljningssamtal.⁸⁰

Om föräldrar motsätter sig samtal med barn

Vårdnadshavare har enligt 6 kap. 11 § föräldrabalken rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets person. En situation där problem kan uppstå kring detta är när vårdnadshavaren motsätter sig att utredaren samtalat med barnet. Vårdnadshavarens bestämmanderätt är dock inte oinskränkt, utan barnet har rätt att självt bestämma i åtskilliga personliga frågor. Allteftersom barnet blir äldre och mognare ökar dess rätt att bli hört och att självt kunna påverka och bestämma om sin situation. Det som är avgörande för om samtalet kan genomföras mot vårdnadshavarens vilja är barnets ålder, mognad och utveckling, i kombination med vad frågan gäller samt betydelsen och konsekvenserna för barnet av det beslut som ska fattas. För att barnet inte ska komma i kläm och riskera att utsättas för press från föräldrarnas sida är det dock av största vikt att utredaren så långt det är möjligt försöker få föräldrarnas samtycke till att samtala med barnet.

⁷⁹ SOSFS 2003:14

⁸⁰ SOSFS 2003:14

Referenter

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör hon eller han noga överväga syftet med kontakten.⁸¹ I förarbetena rekommenderas restriktivitet i fråga om att ta in referenser och även JO intar samma hållning.⁸²

En särskild fråga är om man kan inhämta uppgifter från utomstående som är partiska. Även om man i många fall på goda grunder kan anta att dessa personer är mera positivt inställda till den person som har åberopat dem än till motparten, så diskvalificerar detta i och för sig inte dem som referenspersoner. Deras uppgifter måste dock värderas utifrån detta.⁸³

Enligt JO bör utredaren vara återhållsam när det är fråga om att ta in uppgifter från släkt och vänner till föräldrarna i utredningen.⁸⁴ I stället bör utredaren i största möjliga utsträckning nöja sig med att kontakta personer som står utanför konflikten och som har särskilda kunskaper om barn.

Utredaren bör i första hand ta in uppgifter från personer som känner barnet väl utifrån en professionell relation, och som genom sin yrkeskunskap om barn, t.ex. personal vid förskola, skola och fritidshem, kan ge viktiga upplysningar om barnet.⁸⁵

Sekretessregler

7 kap. 4 § sekretesslagen innehåller bestämmelser om sekretess på socialtjänstens område för uppgifter om enskilds personliga förhållanden. Sekretessen avgränsas med ett omvänt skaderekvisit, vilket innebär att uppgifter inte får lämnas ut om det inte står klart att uppgifterna kan röjas utan att den enskilde eller någon honom närstående lider men. Sekretess gäller både i förhållande till enskilda och mellan myndigheter. Om sekretessen gäller uppgifter hos en myndighet får uppgifterna inte röjas för enskild eller andra myndigheter i andra fall än som anges i sekretesslagen eller i någon av de lagar eller förordningar som sekretesslagen hänvisar till (1 kap. 2 och 3 §§ SekrL).

Begränsningarna i möjligheten att lämna uppgifter mellan olika myndigheter gäller också mellan olika verksamhetsgrenar inom samma myndighet, om de är att betrakta som självständiga i förhållande till varandra (1 kap. 3 § andra stycket SekrL). Vad som menas med verksamhetsgren får dock avgöras från fall till fall (se kap. 11 – Sekretess inom socialtjänsten).

I allmänhet bör indelningen i olika myndigheter samt uppdelningen

⁸¹ SOSFS 2003:14

⁸² Prop. 1981/82:168 s. 51; JO 1982/83 s. 189

⁸³ Clevesköld m.fl. (2002) s. 129 f.

⁸⁴ JO 1982/83 s. 189

⁸⁵ SOSFS 2003:14

inom myndigheten på skilda organisatoriska enheter ge tillräcklig ledning, och socialtjänstens verksamhetsgrenar torde mer sällan betraktas som självständiga i förhållande till varandra.⁸⁶ Om en sådan uppdelning inte finns kan sekretessbelagda uppgifter lämnas fritt inom förvaltningen, vilket innebär att sekretessbelagda uppgifter inom socialtjänsten inom kommunen och inom samma verksamhetsgren kan användas i en utredning utan föräldrarnas samtycke.

Det finns vissa bestämmelser om undantag från sekretess. Uppgifter kan t.ex. lämnas ut om det är nödvändigt för att den utlämnande myndigheten ska kunna fullgöra sin verksamhet (1 kap. 5 § SekrL). Socialtjänsten kan därmed lämna ut uppgifter för att fullgöra sina åligganden, oavsett om den enskilde samtycker eller inte – t.ex. vad gäller yttranden till domstolar och andra myndigheter i mål och ärenden om vårdnad, boende och umgänge. Bestämmelsen gäller dock bara när detta är en nödvändig förutsättning för att myndigheten ska kunna fullgöra ett visst åliggande.

För att kunna genomföra en vårdnadsutredning som begärts av domstol blir det i många fall nödvändigt att ta kontakt med andra myndigheter. Utredaren kan då, med stöd av 1 kap. 5 § sekretesslagen, kontakta de referenter som behövs för utredningen och då också lämna ut nödvändiga uppgifter, oberoende av den enskildes eget samtycke.⁸⁷

Den enskildes egen inställning till vilka uppgifter som ska hämtas in från annat håll har i dessa utredningar i princip begränsad betydelse.⁸⁸ Trots detta ska naturligtvis utredningen så långt möjligt bedrivas i samförstånd med den som berörs. En utredning ska aldrig utsätta någon för skada eller olägenhet i onödan. När det gäller en utredning om vårdnad, boende eller umgänge är det naturligt att vårdnadshavaren ges ett större inflytande över hur utredningen ska bedrivas, än när det t.ex. är fråga om en utredning som gäller frågan om socialnämnden behöver ingripa till ett barns skydd eller stöd.⁸⁹

Som redovisats ovan kan alltså utredaren kontakta de referenter som behövs för utredningen och då också lämna ut uppgifter som är nödvändiga för att få svar tillbaka. Den utlämnande myndigheten avgör emellertid utifrån sin sekretess huruvida de efterfrågade uppgifterna kan lämnas till utredaren. Bestämmelserna i 14 kap. 1 § fjärde stycket socialtjänstlagen, om skyldigheten att lämna uppgifter som kan vara av betydelse för utredningen av ett barns behov av skydd, är endast tillämpliga när det är fråga om missförhållanden i en underårigs hem. En socialsekreterare kan därför inte

⁸⁶ Prop. 1981/82:186 s. 47

⁸⁷ Se bl.a. Norström & Sverne (1997) s. 112 och Clevesköld m.fl. (2003) s. 122.

⁸⁸ Clevesköld m.fl. (2003) s. 134

⁸⁹ Clevesköld m.fl. (2002) s. 127

med stöd av dessa bestämmelser begära att en annan socialförvaltning ska lämna ut uppgifter för att fullgöra en ordinär vårdnadsutredning.⁹⁰ I vissa fall är det därför nödvändigt att få vårdnadshavares (eller eventuellt barnets) samtycke till att uppgifter lämnas ut.

Det kan därför vara en fördel att utredaren redan vid det inledande samtalet med föräldrarna begär deras samtycke till att uppgifter lämnas ut till utredaren. Ett samtycke innebär dock ett eftergivande av sekretessen bara i förhållande till dem som föräldern går med på att uppgifter hämtas in ifrån (14 kap. 4 § SekrL). Samtycket bör vara informerat, dvs. föräldern ska veta vilka myndigheter eller enskilda som handläggaren avser att vända sig till.⁹¹

JO menar att socialtjänsten bör införskaffa uttryckligt och skriftligt samtycke, när samtycke behövs, eftersom det ofta blir fråga om uppgifter av mer känslig natur.⁹² Samtycket kan formuleras av en tjänsteman på socialförvaltningen men det bör undertecknas av den enskilde själv. Handläggaren bör vara noggrann vid utformandet, så att inte samtycket t.ex. blir mer omfattande än vad den enskilde avsett. JO har pekat på det olämpliga i att använda förtryckta blanketter för samtycke,⁹³ eftersom samtycket lätt kan bli mer omfattande än nödvändigt – utan att den enskilde kanske vågar protestera.

Kontakten med referenterna

Utredaren bör i regel intervjua referenspersonerna vid ett personligt sammanträffande.⁹⁴

Ett personligt samtal får ett större djup och blir mer nyanserat än telefonkontakter. Det tydliggör också för referenten att det som ska diskuteras är angeläget och kräver engagemang och eftertanke.

Det kan vara en fördel att ge referenten möjlighet att förbereda samtalet genom att utredaren i förväg meddelar vilka frågor som ska ställas. Det kan också vara bra att låta föräldrarna ta del av dessa frågor.

Kontakten med referenspersonen bör inriktas på barnets fysiska och psykiska hälsa och utveckling.⁹⁵ Frågorna kan röra barnets utveckling och känslomässiga mognad, hur det mår psykiskt, kamratrelationer, hur det fungerar tillsammans med andra barn och vuxna samt eventuella reaktioner hos barnet som kan sättas i samband med föräldrarnas separation.

Även referenspersonens bild av t.ex. relationer och samspel mellan bar-

90 RÅ 1986 not 622, se även Norström & Sverne (1997) s.129 f.

91 Prop. 1979/80:1 Del A s. 400

92 JO 1990/91 s. 366

93 JO 1997/98 s. 328

94 SOSFS 2003:14

95 SOSFS 2003:14

net och föräldrarna samt referenspersonens kontakt med föräldrarna bör tas upp i samtalet.⁹⁶

Utredaren bör betona att det inte är referenspersonens ansvar att ta ställning i frågan om vårdnad, boende och umgänge.⁹⁷ Det kan vara värdefullt att fråga referenten om vad domstolen särskilt bör ta hänsyn till för det aktuella barnet i sitt beslut.

Referenspersonen bör informeras om att hennes eller hans uttalanden kommer att ingå i utredningen som en del i underlaget för rättsens beslut.⁹⁸ Såväl föräldrarna som domstolen kommer att ta del av det sagda. Det kan därför vara lämpligt att låta referenten ta del av och godkänna det nedskrivna och sammanfattade uttalandet innan det bifogas utredningen. Referenten kan också själv skriva ett uttalande till utredningen.

Referenspersonen informeras om att utredningen i domstolen kan bli en allmän handling som normalt inte skyddas av sekretess. Referenten kan avstå från att lämna uppgifter till utredaren, men rätten kan ändå kalla vederbörande att höras som vittne i rättegången (såvida hon eller han inte omfattas av vittnesförbudet i 36 kap. rättegångsbalken).

Utredaren kommer överens med referenten om vilken tid hon eller han behöver för att gå igenom skrivelsen och återsända den till utredaren.

Barnpsykiatrik/barnpsykologisk bedömning

Ibland har domstolen redan ett aktuellt utredningsmaterial som bara behöver kompletteras med t.ex. ett barnpsykiatriskt utlåtande. I stället för att vända sig till socialnämnden kan domstolen då begära ett sådant utlåtande direkt hos en barn- och ungdomspsykiatrisk klinik.⁹⁹ Redan vid den förberedande förhandlingen kan domstolen anse att en barnpsykiatrisk bedömning är nödvändig och besluta om att begära en sådan. Det kan ske samtidigt med att domstolen beslutar om att begära ett yttrande från socialnämnden.

Initiativet kan också komma från utredaren, som efter kontakt med föräldrar och barn finner det nödvändigt eller önskvärt att få hjälp från barnpsykiatrisk expertis för att kunna bedöma vårdnads-, boende- och umgängesfrågan. Utredaren kan då – efter samråd med domstolen – själv ta kontakt med berörd klinik.¹⁰⁰ Det ligger dock närmast till hands att domstolen, utifrån sitt ansvar för att frågor om vårdnad, boende och umgänge ska bli tillbörligt utredda, beslutar om att ett barnpsykiatriskt utlåtande ska begäras

96 SOSFS 2003:14

97 SOSFS 2003:14

98 SOSFS 2003:14

99 Prop. 1990/91:8 s. 66

100 Prop. 1990/91:8 s. 66

in. En utredning från barnpsykiatrisk expertis får mer tyngd som ett fristående expertutlåtande, om det är domstolen som begär utredningen.

Under den tid en barnpsykiater eller barnpsykolog arbetar med ärendet är det oftast rimligt att utredaren begränsar sina kontakter med familjen. Om domstolen har beslutat att remittera ärendet till barnpsykiatrisk expertis sänds deras utlåtande vanligtvis direkt till domstolen, som är uppdragsgivare. I de fall som begäran om barnpsykiatrisk utredning kommer från utredaren skickas utlåtandet i stället till socialnämnden och läggs som en bilaga till socialtjänstens utredning.

Registeruppgifter

Socialregister

Utredaren kan inhämta utdrag ur socialtjänstens register inom samma socialförvaltning, under förutsättning att det inte finns hinder pga. skilda verksamhetsgrenar. Däremot kan inte utredaren med stöd av 14 kap. 1 § fjärde stycket socialtjänstlagen begära att uppgifter ska lämnas ut från en annan socialförvaltning (se vidare avsnittet Sekretessregler, ovan i detta kapitel).¹⁰¹

Utredaren bör alltid hämta in uppgifter från socialtjänstens register.¹⁰² Om familjen har haft en sådan kontakt med sociala myndigheter, som kan anses vara relevant i det pågående ärendet, redovisas det i utredningen. Det kan exempelvis vara fråga om åtgärder enligt LVU, stödkontakter på grund av missbruksproblem eller andra svårigheter, t.ex. omfattande ekonomiska svårigheter som föranletts av oförmåga eller oaktsamhet.

I vissa situationer kan det även finnas anledning för utredaren att ta kontakt med handläggande socialsekreterare som referent.

Belastnings- och misstankeregister

Om utredaren anser att det finns skäl för det kan utdrag för den ena eller båda föräldrarna begäras ur Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister. Socialnämnden har rätt att i begränsad omfattning ta del av information i belastningsregistret (11 § 8 förordning [1999:1134] om belastningsregister) samt misstankeregistret (4 § 10 förordningen [1999:1135] om misstankeregister), även om en förälder motsätter sig det.

Uppgifter ur registren om brott som lett till någon annan påföljd än penningböter, respektive för vilka åtal har väckts, ska lämnas ut om det begärs av en socialnämnd i ärenden om t.ex. vårdnad om barn, barns boende

¹⁰¹ Norström & Sverne (1997) s. 129 f.

¹⁰² SOSFS 2003:14

och umgänge med barn (11 § 8 förordning [1999:1134] om belastningsregister, respektive 4 § 10 förordning [1999:1135] om misstankeregister).

Om det framkommer uppgifter om att det har gjorts en personundersökning kan det finnas anledning för socialtjänstens familjerätt att även ta del av denna. Personundersökningar är sällan sekretessbelagda.

JO har uttalat bl.a. följande om lämpligheten av att socialnämnden inhämtar utdrag ur polisregistret (nuvarande belastnings- och misstankeregister) i vårdnads- och umgängesärenden¹⁰³:

Någon anledning att utgå från att föräldrarna endast därför att de inte kan komma överens i vårdnads- eller umgängesfrågan skulle vara misskötsamma finns inte. Ett rutinmässigt inhämtande av uppgifter från polisregistret beträffande föräldrarna eller någon av dem i ärenden av denna art kan därför inte var påkallat eller ens lämpligt. Endast om nämnden på grund av vad som tidigare är bekant eller vad som framkommer vid utredningen i ärendet finner att uppgifter som förekommer i polisregistret kan vara till gagn för utredningen, bör sådana upplysningar inhämtas.

Sådan information bör alltså enligt JO inte begäras rutinmässigt.

När det gäller begäran om registerutdrag beträffande föräldrars sambor har JO bl.a. anfört följande¹⁰⁴:

När det i en vårdnadsutredning framkommer att den ena parten är sammanboende med en annan person, måste självfallet utredarna ta hänsyn till detta när man bedömer ifrågavarande parts lämplighet som vårdnadshavare. Med den restriktivitet som följer av ovannämnda JO-uttalande (anm. se JO 1983/84 s. 186), måste med tanke på att utredningen görs för att utröna vad som är bäst för barnet möjligheten att rekvirera uppgifter från polisregistret få utnyttjas även beträffande partens sammanboende.

Utredaren bör bedöma om det finns skäl att hämta in uppgifter från Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.¹⁰⁵

Utredaren informerar den berörda parten om vad som kommer att tas upp i utredningen i form av uppgifter från detta register. Det som redovisas kommer till den andra partens och även utomståendes kännedom, vilket tas med i bedömningen av vilka uppgifter som ska ingå i utredningen.

Beställning av registerutdrag ska ske med hjälp av särskild blankett, vilken kan beställas via Rikspolisstyrelsen. Blanketterna kan också fås på diskett.

¹⁰³ JO 1983/84 s. 186

¹⁰⁴ JO 1989/90 s. 234

¹⁰⁵ SOSFS 2003:14

Utredningsrapporten

Allmänt

Utredaren bör begränsa rapporten till sådant som kan vara relevant för rätten.¹⁰⁶ Det centrala är barnet samt föräldrarnas omsorgsförmåga och samarbetsförmåga.

Ett grundläggande perspektiv är föräldrarnas förmåga att *prioritera barnets behov framför sina egna*. Föräldern ska ha förmåga att åsidosätta sin egen bekvämlighet, sina egna önskemål och känslor när barnets behov så kräver, utan att föräldrarnas bitterhet och besvikelse ska gå ut över barnet.

Ett annat perspektiv är att barn *behöver båda sina föräldrar*. Barnet behöver en levande och realistisk bild även av den förälder som det inte bor hos. Om en förälder har en grundmurad negativ inställning till den andra föräldern är det ofrånkomligt att det ytterst drabbar barnet. Barn har rätt att kräva att få tycka om sina inre bilder av den förälder som det inte träffar. Bäst tillgodoses detta behov om barnet får träffa föräldrarna ofta, i vardagssituationer, och att föräldrarna bor nära varandra. Olika omständigheter kan dock ställa särskilda krav, t.ex. på glesare umgänge, korta träffar eller skydd av tredje part.

När domstolen ska avgöra vad som är till barnets bästa ska den ta hänsyn till barnets vilja, med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB). Utredaren i sådana mål och ärenden ska – om det inte är olämpligt – försöka klargöra barnets inställning och redovisa den för rätten (6 kap. 19 § fjärde stycket FB).

Omständigheterna i det enskilda fallet har betydelse för vilka frågor utredaren ska ta upp och vilka uppgifter som är relevanta att redovisa i utredningsrapporten. Hur noggrant de uppgifter som berörda personer lämnar till utredaren ska redovisas, och hur mycket information om barnet som ska tas med i redovisningen, måste avgöras från fall till fall.¹⁰⁷

Vad som är relevant innehåll i utredningar om vårdnad, boende och umgänge lämpar sig inte för lagstiftning. Avsaknaden av en lagreglering, entydig kunskap om barnets bästa och utrymmet för att anlägga många olika perspektiv och göra olika bedömningar, gör det särskilt viktigt att utredaren är noggrann med vad som tas med i utredningsrapporten samt är medveten om (och i möjligaste mån redovisar) sina utgångspunkter och tolkningsramar.

För att så långt som möjligt skapa förutsättningar för välgrundade beslut måste underlaget till domstolen uppfylla vissa grundläggande krav:

- Utredaren presenterar fakta på ett sakligt sätt, med fokus på barnets situation och med anknytning till det lagstiftaren anger i bestämmelser-

106 SOSFS 2003:14

107 Prop. 1997/98:7 s. 91

na om vårdnad, boende och umgänge – utifrån den specialkunskap som socialtjänstens familjerätt besitter.

- Utredningarna innehåller bara sådant som är *relevant, väsentligt och klart uttalat* – inget sägs underförstått ”mellan raderna”. Vad som är utredarens egna reflektioner och bedömningar redovisas tydligt, med motiveringar.

Kvaliteten på utredningen bygger på utredarens omdöme. Utredaren står både för urvalet av information och för formuleringarna. Vad som utelämnas syns inte och kommer inte att ligga till grund för bedömningarna. Det är därför viktigt att komma ihåg att den skrivna produkten i regel framstår som mer ”objektiv” än den är.¹⁰⁸

Det är av största vikt att utredaren är mycket omsorgsfull med sitt ordval. Orden i en utredning följer barnet och föräldrarna från instans till instans, t.ex. om ett beslut överklagas. Barn kan också senare i livet själva vilja ta del av vad som framkommit i utredningen. Sådant som sätts på pränt blir också beständigt och riskerar att permanenta konflikter och ömsesidig missstro mellan föräldrarna.

Utredaren behöver därför noga tänka igenom allt som skrivs i utredningen, kunna stå för det och motivera det. Den som skriver en utredningsrapport måste vara medveten om vilka som kommer att läsa den och hur den kan komma att användas.

Föräldrarna informeras om att utredningen blir en allmän handling, i domstol i allmänhet offentlig, och att domstolen kan sekretessbelägga särskilt känsliga uppgifter i eller delar av utredningen.

Det är ofta en fördel för såväl läsbarhet som tydlighet om en utredningsrapport är kort och sammanfattande snarare än beskrivande. JO har framhållit att en koncentrerad utredning i minst lika hög grad som en omfattande kan tjäna som ett fungerande underlag för domstolens bedömning.¹⁰⁹

Sakuppgifter

Vissa sakuppgifter behöver framgå tydligt av rapporten. Som sakuppgifter räknas målnummer, utredningsuppdrag, vilket eller vilka barn och föräldrar det gäller samt parternas yrkanden om vårdnad, boende och umgänge.

Sammanfattning i utredningsrapporten

Det är bra att ha en sammanfattning i utredningsrapporten för att läsaren i koncentrat ska kunna få reda på det väsentliga, vilket sedan utvecklas i

¹⁰⁸ Aronsson (2001) s. 23

¹⁰⁹ JO 1982/83 s. 189

själva utredningen. Sammanfattningen kan kort ta upp alla väsentliga punkter, men den får inte innehålla något utöver det som tagits upp i utredningstexten. Vid förhandlingen i domstolen kan domaren ibland läsa upp sammanfattningen, och det förekommer också att delar av sammanfattningen citeras i rättens dom. Hela utredningsrapporten anses dock utgöra processmaterial och alla inom rätten förutsätts ha läst den.

Handläggning vid familjerätten

I rapporten redovisas vem eller vilka som har gjort utredningen, samt beskrivs kort hur utredningsarbetet har gått till.

Utredaren bör bl.a. redovisa följande¹¹⁰:

- när utredningen påbörjades och avslutades
- antalet samtal med föräldrar och barn
- när och var samtalen ägde rum samt i vilka konstellationer
- vilka referenspersoner utredaren valde att kontakta och varför.

Utredaren bör redovisa om det finns brister i utredningen, t.ex. att någon av föräldrarna inte har medverkat,¹¹¹ om det av andra skäl inte förekommit några utredningssamtal eller om handläggaren inte fått föräldrarnas samtycke till att hämta in relevanta upplysningar, från skolhälsovården, hälso- och sjukvården eller liknande.

I utredningen anges även datum för kommunikering.

Uppgifter från register

Utredaren bör redovisa sådana uppgifter från socialtjänstens register och Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister som kan vara relevanta.¹¹² Det kan t.ex. röra sådant som kan påverka föräldrarnas omsorgsförmåga, föräldraansvar och samarbetsförmåga, likaså sådant som rör våldsbegångenhet eller brist på respekt för andras personliga integritet. Redovisningen ska inte vara detaljerad, men den bör innehålla uppgifter om typ av problem och insatser, respektive eventuell brottsrubricering samt straffets omfattning och art.

Barnen

Om uppdraget från rätten avser flera barn, bör varje barn redovisas för sig i rapporten.¹¹³

¹¹⁰ SOSFS 2003:14

¹¹¹ SOSFS 2003:14

¹¹² SOSFS 2003:14

¹¹³ SOSFS 2003:14

Utredaren bör sammanfattat redovisa uppgifterna om barnet från föräldrarna respektive referenspersoner, register och från barnet självt. Utredaren bör dessutom ge sin egen bild av barnet och ange vad den grundar sig på.¹¹⁴ Fokus ligger på sådant som är av betydelse i vårdnads-, boende- och umgängesfrågan.

Om utredaren inte har haft någon kontakt eller något samtal med barnet, bör anledningen till det redovisas.¹¹⁵

Nuvarande situation och viktiga tidigare händelser

Utredaren bör kortfattat beskriva de yttre förhållanden under vilka barnet lever.¹¹⁶ En kort belysning ges av kärnpunkterna när det gäller barnets boende och umgänge, förskole- eller skolsituation och kamratrelationer, fysisk och psykisk hälsa samt omsorgs- eller vårdbehov, nätverk av för barnet viktiga personer, fritidsintressen, eventuella insatser från samhällets sida, m.m.

Även barnets fysiska och psykiska hälsa samt omsorgsbehov bör beskrivas, t.ex. hur barnet har reagerat på den ändrade familjesituationen i samband med separationen och hur väl barnet har funnit sig till rätta.¹¹⁷ I vilken mån har barnet exempelvis direkt eller indirekt varit utsatt för föräldrarnas konflikter före, under och efter separationen?

En familjs yttre förhållanden och barnets levnadsbetingelser förändras ofta påtagligt av en separation – såväl praktiskt som psykiskt och socialt. Byte av bostad blir i regel aktuellt för någon av parterna och därmed också för barnet. Uppbrott från förskola eller skola kan bli en följd av att föräldrarna separerar. Inte sällan har en av föräldrarna eller båda flyttat samman med en ny partner, vilket också inverkar på barnets situation. Utredningen behöver belysa såväl de förhållanden som fungerar bra som de svårigheter som finns.

Föräldrarnas beskrivning av barnet och föräldraskapet

Föräldrarnas beskrivning av sitt barn när det gäller behov, intressen, hälsa, relationer, känslomässig anknytning, m.m. återges kortfattat. En viktig del är föräldrarnas bild av sitt eget och den andras föräldraskap samt deras uppfattning om vad respektive förälder ska ge barnet i form av tid, omtanke, delaktighet i aktiviteter, engagemang och omvårdnad. Kan föräldrarna prioritera barnets behov före sina egna och se situationen med barnets behov och upplevelse för ögonen?

114 SOSFS 2003:14

115 SOSFS 2003:14

116 SOSFS 2003:14

117 SOSFS 2003:14

Föräldrarnas syn på frågan om vårdnad, boende och umgänge

En viktig del av underlaget till domstolen är föräldrarnas inställning till hur deras konflikter påverkar barnet samt hur de kan hjälpa barnet i denna situation och vid behov göra annorlunda. Föräldrarnas vilja och möjligheter till ett gott samarbete tas upp, och även hur samarbetet fungerar efter separationen, med utgångspunkt från vad barnet behöver.

Utredarnas kontakt med barnen

Utredaren kan även beskriva sin kontakt med barnet och hur den har fungerat. I sin analys eller bedömning kan utredaren t.ex. redovisa hur en sammanvägning av olika uppgifter har skett, sina egna intryck och slutsatser samt motivera dem.

Barnets inställning

Utifrån en dialog med barnet och ett försök att se situationen ur barnets synvinkel, är det utredarens uppgift att förmedla till domstolen hur barnet tänker, upplever sin situation och vilka önskemål och synpunkter det har. De uppgifter som barnet lämnar ska dock hanteras varsamt och med hänsyn till barnets integritet. (Se även kap. 4 – Att synliggöra barnen.)

Det är ibland svårt att avgöra hur mycket som kan lämnas ut av uppgifter från barnet. Med större barn kan utredaren och barnet tillsammans komma överens om vad som ska återges. I vissa situationer kan det vara direkt olämpligt att föra vidare vad barnet sagt och eventuellt uttryckt i en viljeyttring, t.ex. om barnet lever i en sådan pressad situation att det finns risk för att det kommer att utsättas för svåra frågor och påtryckningar från någon av föräldrarna.

Utredaren måste i första hand ta hänsyn till barnets integritet och skydd. Ju större delaktighet barnet får i besluten, desto större utsatthet kan det också medföra.

Det kan vara svårt att veta vad som är barnets vilja, eftersom barn lätt påverkas att ha en viss viljeinriktning för stunden. Barnet är ofta indraget i och påverkat av föräldrarnas konflikt och säger kanske sådant som inte överensstämmer med dess verkliga behov och intressen. Det är också svårt, särskilt för yngre barn, att förstå vilka långsiktiga konsekvenser en speciell lösning kan få, t.ex. vad gäller boende. Ett problem är också att barnet ofta är ambivalent till olika lösningar och till föräldrarna – det både vill och inte vill, både längtar efter och tar avstånd från dem, både tycker om och är arg på dem.

Om det inte har varit lämpligt att klarlägga barnets inställning, bör det liksom skälen för detta anges.¹¹⁸

118 SOSFS 2003:14

Referenters beskrivning av barnen

Utredaren bör kortfattat redovisa vad referenspersonerna har sagt¹¹⁹ om barnet eller barnen, när det gäller områden som är väsentliga för utredningen.

Om en förälder inte gett sitt samtycke tar utredaren upp skälen till att uppgifter från en viss referent inte gått att få in och vad det betytt för utredningen.

Om en referensperson är släkt eller vän till en förälder, bör utredaren redovisa släktskapet respektive vänskapen och motivet till valet av referenspersonen.¹²⁰

Föräldrarna

Efter en kortfattad beskrivning av de yttre förhållanden under vilka föräldrarna lever bör rapporten främst inrikta sig på föräldrarnas omsorgs- och samarbetsförmåga.¹²¹

Det kan vara lämpligt att kortfattat beskriva familjeförhållanden, eventuella nya partners och deras barn, bostads- och arbetsförhållanden eller studier, sociala nätverk, planerade förändringar i framtiden m.m.

Att i utredningen *kort* nämna något om föräldrarnas bakgrund kan vara värdefullt för en djupare förståelse av den situation som föräldrar och barn hamnat i, med fokus på sådant som har betydelse för föräldrans ansvar, föräldraroll och samarbete kring barnen.

Om någon av föräldrarna har sådana problem som inverkar på livsföringen och omsorgsförmågan, t.ex. missbruk, personlighetsstörning, psykisk sjukdom, våldsbenägenhet och kriminalitet, bör det redovisas.¹²² Sådana uppgifter redovisas kort och sakligt, utifrån uppgifter från t.ex. myndighetsregister, läkarintyg och/eller från parterna.

Bedömning eller konsekvensbeskrivning

Den som gör en vårdnads-, boende- eller umgängesutredning har ingen skyldighet att lämna något förslag till beslut. Utredaren får alltså själv bedöma om hon eller han ska komplettera det insamlade materialet med en egen slutsats.¹²³

I många fall, t.ex. när båda föräldrarna är lika lämpliga som vårdnadshavare, tjänar ett ställningstagande från utredarens sida inte något egentligt syfte. Tvärtom kan en preferens för den ena föräldern uppfattas som en nedvärdering av den andra föräldern, vilket kan öka eventuella motsättning-

119 SOSFS 2003:14

120 SOSFS 2003:14

121 SOSFS 2003:14

122 SOSFS 2003:14

123 Prop. 1990/91:8 s. 46

ar mellan föräldrarna. Samtidigt kan det finnas fall där det är av stort värde att den som är väl insatt i ärendet och kanske hyser en bestämd uppfattning, ger uttryck för den.¹²⁴

Utgångspunkten vid domstolens bedömning av frågor om vårdnad, boende och umgänge är barnets bästa. Mot den bakgrunden torde det i många fall vara naturligt att den som gör utredningen resonerar om vad olika beslutsalternativ kan innebära för barnet. I regeringens proposition Vårdnad, boende och umgänge konstaterades följande¹²⁵:

Mot bakgrund av den diskussion som förts i bl.a. förarbetena till de ändringar i socialtjänstlagen (1980:620) som träder i kraft den 1 januari 1998 kan i alla händelser förväntas att utredarna framdeles vid behov lämna en konsekvensbeskrivning (jfr prop. 1996/97:124 s. 98 f.).

Barnets bästa ska vara vägledande för om utredaren ska ta ställning till tänkbara lösningar för barnet. Hänsyn behöver tas till bl.a. om ett ställningstagande skulle tjäna något egentligt syfte och vad det skulle kunna innebära för föräldrarnas möjligheter att samarbeta i framtiden.¹²⁶ I vissa fall är det nödvändigt att en utredare redovisar sin slutsats, t.ex. när det är uppenbart att en viss lösning är direkt olämplig för barnet. Detta kan vara aktuellt t.ex. om det finns skäl att befara att gemensam vårdnad kan komma att innebära att barnet utsätts för hårda slitningar mellan föräldrarna eller om det finns risk för hot, våld eller rädsla i kontakten mellan föräldrarna.

Utredarens samlade kunskap om barnet och föräldrarna är värdefull för domstolen. Det är av stort värde att de som är väl insatta i ärendet och har träffat det aktuella barnet resonerar om vad olika alternativ kan innebära för barnet.

Oavsett om utredaren kompletterar rapporten med ett förslag, bör denne alltid beskriva vad olika beslut kan komma att innebära för barnet, dvs. lämna en konsekvensbeskrivning.¹²⁷

Utredaren bör, med beaktande av eventuella riktlinjer från rätten, redovisa sin bedömning av t.ex. följande¹²⁸:

- barnets känslomässiga anknytning och relation till respektive förälder
- innebörden och vikten av barnets egen inställning
- respektive förälders lämplighet som vårdnadshavare, bo- och umgängesförälder

¹²⁴ Prop. 1990/91:8 s. 45; prop. 1997/98:7 s. 90

¹²⁵ Prop. 1997/98:7 s. 90 (jfr prop. 1996/97:124 s. 98 f.)

¹²⁶ Prop. 1990/91:8 s. 45 f.

¹²⁷ SOSFS 2003:14

¹²⁸ SOSFS 2003:14

- hur barnets behov av en nära och god kontakt med föräldrarna bäst kan tillgodoses
- barnets möjligheter att få sina behov och rättigheter tillgodosedda
- om barnet kan fara illa, t.ex. om någon av föräldrarna gjort sig skyldig till våld eller andra övergrepp mot barnet eller den andra föräldern
- föräldrarnas vilja och förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet
- föräldrarnas förmåga att hålla barnet utanför sina konflikter
- föräldrarnas förmåga att skilja på egna behov och barnets samt att prioritera barnets behov framför sina egna
- övriga individuella förhållanden, t.ex. om barnet har behov av särskilt stöd.

Det faktum att en separation alltid innebär svårigheter kan bli till ett hinder, när det gäller att hitta den för barnet ”bästa lösningen”. Eftersom det finns nackdelar med de flesta alternativ, får det ofta bli fråga om att bedöma i vilket fall som nackdelarna är mindre och fördelarna överväger, dvs. hitta den minst dåliga lösningen.¹²⁹

Dokumentation

Handläggningen av ett ärende som gäller en utredning om vårdnad, boende eller umgänge ska dokumenteras (11 kap. 5 § SoL). Dokumentationen består huvudsakligen av utredningsrapporten. I regel förs även journalanteckningar. Av dessa kan framgå t.ex. vem som är aktledare, när ärendet inkom, vad ärendet rör, vem som blivit utsedd till utredare och av vem, vilken tingsrätt som begärt utredningen och om rätten fastställt några riktlinjer för utredningen samt om domstolen har bestämt inom vilken tid utredningen ska vara slutförd.

Allt som tillfört ärendet sakuppgift ska bevaras i akten, t.ex. kopia på utredningsrapporten, remissen, läkarintyg, referentbrev och nedtecknade uppgifter från utomstående. Akten bevaras i socialregistret och ska gallras fem år efter sista anteckningen, såvida den inte ska undantas från gallring, av hänsyn till forskningens behov (12 kap. 2 och 4 §§ SoL). (Se i övrigt kap. 12 – Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten.)

129 SOU 1995:79 s. 325

Kommunicering

Ett ärende hos socialnämnden får inte avgöras utan att den som är sökande, klagande eller annan part har underrättats om en uppgift som tillförts ärendet genom någon annan samt fått tillfälle att yttra sig över den (11 kap. 8 § SoL första stycket och 17 § FL). KommunikERING kan i vissa fall underlåtas, men bara om det är uppenbart att det inte är nödvändigt att kommunicera.

Bestämmelserna gäller ärenden som innebär myndighetsutövning mot någon enskild. Detsamma gäller när det är fråga om en ansökan eller ett yttrande till en annan myndighet i ett mål eller ärende som rör myndighetsutövning mot enskild hos denna (11 kap. 8 § tredje stycket SoL).

En vårdnadsutredning är visserligen inte ett yttrande från socialnämnden men JO har likväl uttalat att den som är part vid allmän domstol i ett mål om vårdnad eller umgänge berörs så nära av en vårdnads- eller umgangesutredning att hon eller han bör ha rätt att få ta del av och yttra sig över utredningen innan den lämnas till domstolen. JO menar att en sådan utredning alltid bör kommuniceras med parterna, oberoende av om den innehåller något ställningstagande i sakfrågan eller ej.¹³⁰ (Se kap. 12 – Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten.)

Kommuniceringskravet gäller allt material som har tillförts ärendet – oavsett när under handläggningen som uppgiften lämnats. Det ankommer på myndigheten att bestämma om underrättelsen ska lämnas muntligt, genom vanligt brev, genom delgivning eller på annat sätt. När det gäller utredningar om vårdnad, boende eller umgänge kan kommunikering t.ex. ske genom att utredningsrapporten skickas till parterna, vilka sedan får skäligen tid för att inkomma med synpunkter. Respektive parts synpunkter skickas sedan till den andra parten för kännedom.

Tolkning och översättning

Tolk bör anlitas i ärenden som rör personer som inte behärskar svenska språket eller som har allvarliga hörsel- eller talskador (8 § FL).

Utredningen kan även behöva översättas till föräldrars/förälders språk.

Om föräldrarna enas under utredningstiden

Det är inte helt ovanligt att föräldrar under utredningens gång kommer överens om hur vårdnad, boende eller umgänge ska lösas.

JO har uttalat att det inte finns någon bestämmelse som hindrar att socialnämnden godkänner ett avtal under en pågående domstolsprocess, men att det förmodligen hör till undantagen att frågan om avtal väcks hos

¹³⁰ JO 1994/95 s. 363

socialnämnden samtidigt som det pågår en tvist vid domstol.

JO menar även att det ligger i sakens natur att nämnden måste agera med försiktighet när det gäller förslag till avtal i frågor som samtidigt är föremål för domstolsbehandling. Självfallet kan dock nämnden alltid informera om möjligheten att sluta avtal och arbeta vidare med frågan om föräldrarna vill att ett sådant avtal upprättas. När det pågår en domstolsprocess om samma fråga är det emellertid viktigt att parterna tar upp frågan om avtal med sina ombud vid domstolen innan avtalet ingås. Socialnämnden bör därför verka för att föräldrarna tar kontakt med ombuden. Det finns dock inget som hindrar att nämnden godkänner ett avtal även om någon av föräldrarna inte har tagit en sådan kontakt.¹³¹

När de juridiska ombuden fått veta att föräldrarna enats brukar de kontakta föräldrarna och därefter meddela domstolen att föräldrarna kommit överens. Domstolen återkallar då utredningsuppdraget.

Det förekommer också att föräldrar avbryter pågående utredning och i stället vänder sig till sina juridiska ombud för att göra en överenskommelse. Utredarna meddelar domstolen detta och inväntar sedan en återkallelse av utredningsuppdraget.

Att bli kallad som vittne i rätten

Inför huvudförhandlingen i ett mål om vårdnad, boende och umgänge ombeds parterna att inkomma med en bevisuppgift. Bevisuppgiften kan vara antingen muntlig eller skriftlig. Exempel på muntlig bevisning är förhör med parten själv och vittnesförhör. Till den skriftliga bevisningen hör t.ex. vårdnads-, boende- och umgängesutredningen. När parternas bevisuppgift är domstolen tillhanda tar domstolen ställning till vilken bevisning som ska tillåtas och eventuellt avvisas. Det är alltså domstolen som avgör vilket underlag den behöver för sina beslut när det gäller mål om vårdnad, boende och umgänge. Domstolen kallar sedan de personer som ska höras i målet till huvudförhandlingen.

Enligt rättegångsbalken (RB) och förvaltningsprocesslagen (FPL) är det en medborgerlig skyldighet att vittna när en domstol begär det. I dessa fall viker i regel tystnadsplikten och en tjänsteman som blir kallad har vittnesplikt och kan inte vägra. Det finns emellertid vissa undantag från vittnesplikten (36 kap. 5 § andra stycket RB). Personer som tillhör vissa yrkesgrupper får t.ex. inte höras om något som de har blivit anförtrödda i sin yrkesutövning eller som de i samband med denna har fått reda på (frågeförbud), om det inte är medgivet i lag eller den till vars förmån tystnadsplikten gäller samtycker till det. Frågeförbud gäller advokater, läkare, tandläkare, barnmorskor, sjuk-

131 JO 2001/02 s. 275

sköterskor, psykologer, psykoterapeuter och familjerådgivare enligt socialtjänstlagen. Frågeförbudet gäller också biträden till dessa yrkesgrupper.

Även när det gäller sådant som någon i sin yrkesutövning fått reda på i förtroende kan vittnesplikt inträda. Så är fallet om den, till vars förmån sekretessen gäller, samtycker till vittnesförhöret. Vittnesplikt föreligger också i mål som rör brott, där det föreskrivna straffet är fängelse i minst två år (dvs. mycket allvarliga brott, t.ex. mord, dråp, våldtäkt, grovt sexuellt utnyttjande av underårig, grovt rån och grovt narkotikabrott).

Samtal som äger rum inom socialtjänsten kan ibland definieras som familjerådgivning och alltså komma att föras med familjerådgivningssekretess (se kap. 6 – Samarbetssamtal). Frågeförbudet i 36 kap. 5 § andra stycket rättegångsbalken gäller för samtalsledaren inom socialtjänsten som hållit samarbetssamtal med familjerådgivningssekretess.¹³²

Det förekommer att en utredare vid socialtjänstens familjerätt kallas som vittne för den ena parten och en annan utredare blir kallad som vittne för motparten, eller att båda parterna kallar samma utredare som vittne i ett mål om vårdnad, boende och umgänge.

Vanligast är att vittnen kallas till huvudförhandlingen för att lämna ett vittnesmål, men det förekommer även vittnesmål via en telefon som kopplad till rättssalen. Vittnesmålen tas alltid upp på band av rätten. Om målet prövas i högre instans väljer rätten, beroende på omständigheterna i det enskilda fallet, antingen att spela upp de tidigare förhören med vittnena eller att kalla vittnena även till den andra rättegången.

Kort om utredning

- Vid s.k. snabbupplysningar bör socialnämnden alltid hämta in uppgifter ur socialtjänstens register och eventuellt ur Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister. Vid kontakten med föräldrarna bör tonvikten ligga på barnets livssituation samt föräldrarnas möjligheter till samverkan i frågor som rör barnet.
- I samband med domstolens begäran om upplysningar inför ett interimistiskt beslut bör socialtjänsten erbjuda föräldrarna samarbetssamtal.
- I domstolens ansvar för att frågor om vårdnad, boende och umgänge blir utredda ingår att socialnämnden ges tillfälle att lämna upplysningar. Om ytterligare underlag behövs får domstolen uppdra åt socialnämnden (eller något annat organ) att utse någon att göra en utredning.

¹³² Prop. 1997/98:7 s. 97

- Domstolen kan slå fast vissa riktlinjer för utredningen samt ge en tidsfrist för den.
- Socialnämnden utser en eller två utredare som ska verkställa domstolens utredning. Utredaren avgör hur utredningen ska bedrivas och avrapporteras till domstolen.
- Utredningen ska presenteras ur ett barnperspektiv samt fokusera på relevant information om barnet och föräldrarnas omsorgsförmåga.
- Det är en fördel om utredningsrapporten är kort och saklig. Utredaren redovisar när det är fråga om egna tolkningar och bedömningar samt vad de grundar sig på.
- Barnet ska ha en framträdande plats i utredningen. Utredaren ska, om det är lämpligt, försöka klarlägga barnets inställning och redovisa den för domstolen.
- Utredaren avgör själv om hon eller han ska komplettera utredningsrapporten med en egen slutsats. Oavsett om utredaren kompletterar utredningen med ett förslag eller inte bör hon eller han beskriva vad olika beslutsalternativ kan innebära för barnet, dvs. lämna en konsekvensbeskrivning.
- Centrala frågor vid en eventuell bedömning är hur föräldrarna kan tillfredsställa barnets grundläggande behov samt föräldrarnas omsorgsförmåga och förmåga att se till barnets behov.
- Utredningen ska ge domstolen underlag att bedöma vad som är bäst för barnet utifrån barnets behov av en nära, god, stabil och varaktig kontakt med båda föräldrarna, barnets behov av samhörighet med båda sina föräldrar, risken för att barnet utsätts för övergrepp, oönskat förs bort eller hålls kvar eller annars far illa, barnets grundläggande behov och rättigheter samt barnets relation och känslomässiga bindning/anknytning till respektive förälder.

9. Samverkan med andra instanser

I socialtjänstens arbete med familjerättsliga frågor kan det ofta vara aktuellt att samverka med andra instanser. Ett nära samarbete med socialtjänstens individ- och familjeomsorg behövs för barn och föräldrar som behöver stödinsatser, om barn som riskerar att fara illa och för upplysningar i samband med utredningar om vårdnad, boende och umgänge. Tingsrätterna är viktiga uppdragsgivare och samtidigt samarbetspartners. Kontakter med föräldrarnas juridiska ombud förekommer ofta. Samverkan med barn- och ungdomspsykiatri behövs för att kunna hänvisa föräldrar och barn dit för rådgivning och stöd samt i vissa fall i samband med utredningar om vårdnad, boende och umgänge. När det gäller föräldrar som har varit utsatta för våld eller av andra skäl behöver krisstöd är det bra med en nära samverkan med familjerådgivning, kriscentra för kvinnor och män samt kvinno- och mansjourer eller andra aktuella frivilligorganisationer för att kunna hänvisa föräldrar dit.

De instanser som på olika sätt kommer i kontakt med föräldrar som separerar och tvistar om barnen har alla olika uppgifter och kompletterande perspektiv på frågorna. Gemensamma diskussioner och utbildningsdagar kan därför vara värdefulla för att utbyta kunskap och erfarenheter samt för att förbättra samverkan för barns bästa.

Att uppmärksamma när barn kan fara illa

Det finns en risk för att socialtjänsten (och även andra) gradvis höjer toleransnivån för vad barn ska behöva stå ut med, utifrån insikten om att en separationsprocess alltid är påfrestande för barn och med en ständig kontakt med familjer i kris. Det gäller att vara vaksam på den risken och medveten om att barn som har föräldrar med svåra konflikter, där barnen kanske används som redskap i kampen, riskerar att fara illa och kan behöva olika slags insatser från socialtjänstens sida.

Att göra en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen om varje barn som är aktuellt i en tvist om vårdnad, boende och umgänge är givetvis inte rimligt, även om en sådan tvist alltid innebär påfrestningar för barnen. Å andra sidan är det inte rimligt att barn ska må dåligt, ta ett alldeles för stort ansvar och komma i kläm mellan föräldrar som inte förmår att se till barnens bästa i en kamp för egna intressen, utan att barnens situation särskilt uppmärksammas och att de får det stöd de behöver.

Socialtjänstens familjerättshandläggare har ett ansvar för att bedöma när barnets situation är sådan att det kan vara aktuellt att informera ansvarig enhet eller tjänsteman inom nämnden om att det kan behöva göras en utredning enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen.

Samverkan med rättsväsendet

Socialtjänsten har i regel täta kontakter med tingsrätterna i mål som rör vårdnad, boende och umgänge. Kontakterna rör underlag för interimistiska beslut, utredningar på begäran av tingsrätten och i vissa fall vittnesmål i rätten. Ibland deltar en representant för socialtjänstens familjerätt i den förberedande förhandlingen för att kunna erbjuda föräldrarna samarbets-samtal.

Många av socialtjänstens familjerättsenheter har regelbundna träffar med tingsrätterna för ömsesidigt utbyte av information och ibland för gemensam fortbildning om sådant som kan vara relevant för båda instanserna.

Personkännedom och upparbetade kontakter kan vara betydelsefulla i arbetet med frågor som är gemensamma för tingsrätt och socialtjänstens familjerätt. Socialtjänsten kan få en återkoppling på vad domstolen fäster vikt vid i utredningarna och också öka förståelsen hos domare för sina bedömningar och grunderna för dem. Tingsrätten kan å sin sida öka förståelsen för när det kan vara meningsfullt att genomföra samarbetsamtal och när det inte är det. I samband med ett beslut om umgänge i närvaro av kontaktperson är det angeläget med kontakter mellan tingsrätten och socialtjänsten för att bedöma möjligheterna att genomföra insatsen.

Effektivisering av rättsprocessen

Påfrestningarna för barnen i samband med föräldrarnas separation kan bli avsevärda om föräldrarna inte kan enas själva, utan frågorna om vårdnad, boende eller umgänge måste avgöras av domstol – i synnerhet om processen blir utdragen.

Det pågår ett utvecklingsarbete som syftar till att utveckla samarbetet i mål om vårdnad, boende eller umgänge och minska handläggningstiden (t.ex. en total handläggningstid från ansökan om stämning till dom på sex månader). Ett led i ett sådant projekt kan vara gemensam utbildning för personal hos socialtjänsten och domstolen för att utveckla samarbetet och skapa ett likartat förhållningssätt.

Följande är ett exempel på en sådan modell.

Tingsrätten:

- utfärdar stämning
- förordnar om samarbetssamtal
- förelägger svarande förälder att inge svaromål vid muntlig förberedelse
- kallar till muntlig förberedelse inom ca sex veckor
- anger i kallelsen att eventuella interimistiska yrkanden prövas vid detta tillfälle
- skickar ett informationsblad om projektet till föräldrarna.

Målet tas inte upp av domstolen innan samarbetssamtal har genomförts, men om samarbetssamtalen inte leder fram till någon överenskommelse håller tingsrätten muntlig förberedelse. Då kan ett eventuellt interimistiskt beslut fattas, och man upprättar en tidplan för den fortsatta handläggningen. En representant för familjerätten deltar.

Om domstolen beslutar om utredning ska denna:

- genomföras inom sex veckor
- innehålla ett nätverksmöte/familjerådslag.

Därutöver ingår följande i modellen:

- Parternas ombud ska erbjudas att delta vid möten med socialtjänsten under utredningstiden.
- En uppföljningsplan ska finnas.
- Efter avslutad rättsprocess ska barnet eller barnen erbjudas att delta i samtalsgrupper för barn med separerade föräldrar.

10. Verkställighet och överklagande

Regler om verkställighet

Om den som har hand om barnet inte fullgör vad som åligger honom eller henne enligt beslut av allmän domstol eller enligt överenskommelse i ett godkänt avtal om vårdnad, boende och umgänge, kan den andra föräldern behöva en myndighets medverkan för att få utöva vårdnaden respektive beslutat boende eller umgänge. Då kan ansökan om verkställighet göras hos länsrätten (21 kap. FB).

En förutsättning för verkställighet är att avgörandet har vunnit laga kraft eller att domstolen särskilt har medgett att verkställighet får ske dessförinnan (21 kap. 1 § andra stycket FB). Också interimistiska beslut kan verkställas på samma sätt som en dom som vunnit laga kraft (6 kap. 20 § tredje stycket FB).

Möjligheten att verkställa domar som inte vunnit laga kraft och interimistiska beslut hänger samman med att det är angeläget att barnets faktiska förhållanden så snart som möjligt ändras enligt domstolens dom eller ett avtal som socialnämnden godkänt. Mål om verkställighet handläggs av de allmänna förvaltningsdomstolarna, dvs. länsrätterna, kammarrätterna och Regeringsrätten.

När det gäller barnets umgänge med någon annan person än förälder torde det följa av allmänna principer att bara socialnämnden får begära verkställighet, i egenskap av part i umgängesmålet. Om barnet har flyttat och hör till annan socialnämnds ansvarsområde, blir det den nya nämnden som är behörig att begära verkställighet.¹

Reglerna om verkställighet enligt 21 kap. föräldrabalken gäller dock inte överenskommelser om resekostnader.²

Vägran av verkställighet eller jämkning av villkor

Huvudregeln är att det som beslutats i allmän domstol eller överenskommit i ett godkänt avtal också ska verkställas. Länsrätten kan dock vägra verkställighet eller jämkna villkoren i vissa fall.

¹ Prop. 1982/83:165. s. 26

² Prop. 1997/98:7 s. 117

Verkställighet får *inte ske mot barnets vilja* om barnet har fyllt tolv år, om inte länsrätten finner det nödvändigt av hänsyn till barnets bästa. Det samma gäller om barnet ännu inte har fyllt tolv år men har nått en sådan mognad att dess vilja bör beaktas på motsvarande sätt (21 kap. 5 § FB).

Vidare kan länsrätten vägra verkställighet om det är uppenbart att *förhållandena ändrats* sedan den allmänna domstolen fattade sitt beslut eller socialnämnden godkände föräldrarnas avtal och det av hänsyn till barnets bästa krävs att frågan prövas på nytt (21 kap. 6 § FB). Om umgänget exempelvis blivit så konfliktskapande mellan föräldrarna att barnet kan ta skada av det kan länsrätten vägra verkställighet. Parterna får då väcka talan vid domstol.³ Frågan prövas av allmän domstol på ansökan av någon av parterna eller av socialnämnden.

Länsrätten kan också vägra verkställighet om risken för att *barnets kroppsliga eller själsliga hälsa* skadas inte är ringa (21 kap. 6 § andra stycket FB). Länsrätten har en generell rätt att förordna att barnet ska undersökas av läkare (21 kap. 11 § första stycket FB) och rätten kan också förelägga vite i kallelsen till läkarundersökningen (21 kap. 11 § andra stycket FB). När barn under 15 år kallas till läkarundersökning bör en kallelse med eventuellt vitesföreläggande delges den förälder som har barnet i sin vård (9 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB).

Länsrätten har också möjlighet att jämka tidigare beslut om villkor eller tidpunkt för umgänget (21 kap. 4 § tredje stycket FB), under förutsättning att avgörandet vunnit laga kraft. Jämkningsen kan exempelvis gälla tider för umgänget eller föreskrifter om hämtning och lämning av barnet, vilka visat sig inte vara praktiskt genomförbara. Länsrätten kan då jämka utifrån vad som är genomförbart, med hänsyn till de förhållanden som inträffat efter den dom eller det beslut som ska verkställas.

Även en viss inskränkning av umgänget kan ske under en övergångsperiod. Jämkningsen får dock inte leda till att umgängestiden förlängs totalt sett.⁴ Om tiden för beslutat umgänge passerar under processens gång i länsrätten eller i högre instans, kan umgänget i stället förläggas till en efterföljande tidsperiod. Länsrättens beslut gäller verkställigheten i det aktuella målet. Det är bara allmän domstol som kan besluta om en definitiv ändring av villkoren eller tidpunkten för umgänget.⁵

När barnet vistas hos någon annan kan barnets vårdnadshavare begära att länsrätten beslutar att barnet ska flyttas över till vårdnadshavaren (21 kap. 7 § FB). Det gäller främst när sökandens rätt grundar sig direkt på lag och där allmän domstol eller socialnämnd inte har prövat dennes lämplighet

³ Prop. 1982/83:165 s. 32

⁴ Prop. 1967:138 s. 31

⁵ Walin (2003) s. 21:22

som vårdnadshavare. Länsrätten kan i en sådan situation också vägra att besluta om verkställighet, med hänvisning till att ärendet bör prövas i domstol om så krävs av hänsyn till barnets bästa.

Länsrätten får däremot inte besluta att ett barn ska flyttas över till en vårdnadshavare om det finns ett beslut om flyttningsförbud (enligt 24 § LVU).

Bestämmelserna i 21 kap. 7 § föräldrabalken gäller också när föräldrar, adoptivföräldrar eller särskilt förordnade vårdnadshavare har gemensam vårdnad och en av dem, utan beaktansvärt skäl, egenmäktigt för bort eller håller kvar barnet (21 kap. 8 § FB). Utrymmet för att tillämpa denna bestämmelse är dock synnerligen begränsat. I de situationer som kan bli aktuella behövs sannolikt att en allmän domstol prövar frågan, och länsrätten kan därför vägra överlämnandet med stöd av 21 kap. 7 § föräldrabalken andra stycket.⁶

Medling

En dom eller ett avtal om vårdnad, boende eller umgänge bör i första hand fullgöras på frivillig väg. Innan länsrätten förordnar om verkställighet kan den därför uppdra åt en ledamot eller suppleant i socialnämnden, eller en tjänsteman inom socialtjänsten, att försöka få den som har hand om barnet att frivilligt fullgöra vad som åligger honom eller henne, s.k. medling. Ett sådant uppdrag får också lämnas åt någon annan lämplig person (21 kap. 2 § första stycket FB). Med annan lämplig person avses t.ex. läkare, kurator eller distriktssköterska.⁷

Uppdraget ska inte ges till socialnämnden, utan det ges direkt till den som ska utföra det.⁸ Försöket att åstadkomma ett frivilligt överlämnande är inte att anse som myndighetsutövning.⁹

Uppdraget kan lämnas såväl före som efter ett beslut om att verkställighet ska ske, men också i samband med vitesföreläggande eller polishämtning. Om rätten har beslutat att barnet ska hämtas genom polismyndighetens försorg är ett sådant uppdrag i princip obligatoriskt (21 kap. 4 § första stycket FB).¹⁰

Tiden för medlingsuppdraget får inte sättas längre än till två veckor. Länsrätten får dock förlänga tiden om det finns förutsättningar att nå en frivillig uppgörelse (21 kap. 2 § andra stycket FB). Det måste också i varje

6 Rother-Schirren (2001) s. 389; Walin (2001) s. 21:30; Svenska Kommunförbundets lagserie (1999) s. 129

7 Rother-Schirren (2001) s. 377

8 Prop. 1967:138 s. 42 f. och 54

9 Walin (2003) s. 21:15

10 Prop. 1967:138 s. 26 och 30

enskilt fall vägas in om saken är särskilt brådskande, t.ex. om det handlar om att barnet ska få möjlighet att tillbringa en julhelg hos en av föräldrarna. Med utgångspunkt från barnets bästa ska ett utdraget förfarande så långt möjligt undvikas.¹¹

Uppdraget att försöka få till stånd ett frivilligt överlämnande av barnet har ett dubbelt syfte – i första hand att den som har hand om barnet frivilligt ska fullgöra sina åligganden, i andra hand (om inte detta lyckas) att ge länsrätten ett underlag för sin bedömning av fortsatta åtgärder i verkställighetsmålet (4 § tredje stycket och 6 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB). Om medlaren anser att det finns något som hindrar verkställighet, bör detta rapporteras till länsrätten (6 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB). Sådana hinder kan vara barnets vilja (21 kap. 5 § FB), ändrade förhållanden, risk för barnets hälsa (21 kap. 6 § FB) eller att barnets bästa kräver prövning i frågan av allmän domstol (21 kap. 7 § andra stycket FB).

Den som fått uppdraget att medla bör försöka klarlägga barnets inställning, om det är möjligt och lämpligt (4 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB). Samtal med barnet kan behövas, särskilt om föräldern anger barnets inställning som skäl för sin vägran.

Om den som barnet befinner sig hos bestämmer sig för att frivilligt överlämna barnet bör den som fått uppdraget att medla genast underrätta den som sökt verkställighet. Medlaren bör också medverka till att tid och plats bestäms för överlämnandet. När detta skett ska hon eller han meddela länsrätten (5 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB).

Medlaren har rapporteringsskyldighet till länsrätten och ska lämna en redogörelse för vilka åtgärder som vidtagits samt vad som i övrigt kommit fram (21 kap. 2 § andra stycket FB).

Tvång

Om en frivillig lösning åstadkoms kan målet avslutas. Annars ska länsrätten fortsätta handläggningen. Om försöken att få till stånd en frivillig lösning redan från början verkar utsiktslösa, eller har misslyckats, har länsrätten möjlighet att besluta om tvångsmedel – i första hand att förelägga vite, i andra hand att förordna om polishämtning (21 kap. 3 § första stycket FB).

Vite

Ett vitesföreläggande riktas mot den som motsätter sig verkställigheten, och det går ut på att hon eller han ska rätta sig efter avgörandet på det sätt som domstolen anger i sitt beslut.

Vite bör vara det huvudsakliga tvångsmedlet mot den som inte frivilligt

11 Prop. 1982/83:165 s. 27

fullgör sin skyldighet och det bör tillgripas först sedan alla ansträngningar att nå en frivillig lösning har misslyckats.¹²

Om det gäller umgänge kan vitesföreläggande beslutas dels för ett visst tillfälle, dels för en tid framåt.¹³ Föreläggandet bör dock inte gälla utan tidsbegränsning eller för lång tid framåt.¹⁴ Ett förordnande om verkställighet av umgänge begränsas normalt till umgängestillfällen under två eller tre månader.¹⁵

Genom vitesföreläggandet avslutar länsrätten sin hantering av målet. Om föreläggandet inte följs kan sökanden återkomma med en ny ansökan om verkställighet.

Det ovan sagda ska dock inte blandas ihop med de allmänna domstolarnas möjlighet att besluta om vitesföreläggande i samband med att den meddelar dom eller beslut om vårdnad, boende eller umgänge (6 kap 21 § FB). Om föräldrarna under en längre tid har varit oeniga och tvistat om vårdnaden, boendet eller umgänget, och domstolen avgjort frågan, finns det en risk för att föräldrarna inte följer domen. Det kan få som konsekvens att en förälder vägrar lämna över barnet till den andra föräldern. Rätten kan därför i samband med att den meddelar dom eller beslut om vårdnad, boende eller umgänge förelägga en förälder vid vite att lämna ifrån sig barnet.¹⁶

Vitesföreläggande får meddelas i samband med domstolens dom eller slutliga beslut i målet eller i samband med ett interimistiskt beslut (6 kap. 20 § FB). Beslut om vitesföreläggande kan dock endast fattas om någon av parterna yrkat på detta.

Ett beslut om vitesföreläggande får dessutom endast fattas om det finns särskilda skäl och det gäller främst när det framstår som klart att det behövs särskilda åtgärder för att genomföra domstolens avgörande. Domstolen bör dock vägra att förelägga vite om möjligheten till självmant överlämnande inte framstår som utesluten.¹⁷

Om vitesföreläggande har föreslagits i samband med ett interimistiskt beslut kan rätten förordna att det ska gälla omedelbart. Parten kan endast överklaga detta beslut i samband med ett överklagande av domen eller beslutet om vårdnad, boende eller umgänge. Det är länsrätten som prövar om huruvida ett förelagt vite ska utdömas, och då på ansökan av den part som har begärt verkställigheten.

Om en allmän domstol förelagt vite (enligt 6 kap. 21 § FB) bör inte

12 Prop. 1982/83:165 s. 18

13 Prop. 1967:138 s. 56

14 JO 1961 s. 187

15 Walin (2001) s. 21:17

16 Prop. 1997/98:7 s. 125

17 Prop. 1982/83:165 s. 43

länsrätten förelägga om vite på ansökan av samma part innan tiden gått ut för det första föreläggandet. Annars får man två vitesförelägganden i samma sak. Detta kan dock rättas till när frågan om att döma ut de förelagda vitena prövas.

Utdömande av vite

Länsrätten prövar om ett förelagt vite ska dömas ut på ansökan av den part som har begärt verkställigheten (21 kap. 3 § tredje stycket FB). Om socialnämnden fört talan om umgänge mellan barnet och någon annan person än förälder är det socialnämnden som ska begära att vitet döms ut. Även vite som förelagts av allmän domstol enligt 6 kap. 21 § föräldrabalken döms ut av länsrätten, och då förutsätts också ansökan av en part.¹⁸

Att ett vitesföreläggande inte följs kan bero på omständigheter som den som föreläggandet riktar sig emot inte kunnat råda över, t.ex. att barnet blivit sjukt.¹⁹ I ett sådant fall kan länsrätten avstå från att döma ut vitet.

Polishämtning

Polishämtning är ett yttersta tvångsmedel. Förutsättningarna för att använda sådan hämtning är olika vid vårdnad och boende respektive vid umgänge. Är det fråga om vårdnad, boende eller överlämnande får hämtning beslutas om verkställighet inte kan ske på annat sätt. Men även i andra situationer kan det vara nödvändigt med hämtning, för att undvika att barnet lider allvarlig skada. Länsrätten får då besluta om hämtning även om verkställighet skulle kunna ske i andra former (21 kap. 3 § andra stycket FB).

Även vid umgänge finns möjligheten att tillgripa polishämtning av barnet som ett yttersta tvångsmedel. Det förutsätter dock att verkställighet annars inte kan ske och att barnet har ett särskilt starkt behov av umgänge med föräldern (21 kap. 3 § tredje stycket FB). Barnets behov av umgänge är avgörande, och en avvägning måste göras mellan å ena sidan barnets behov av umgänge och å andra sidan vilka följder en polishämtning kan få.

Polishämtning kan endast komma ifråga om det gäller umgänge mellan barnet och en förälder. Handlar det om umgänge mellan barnet och någon annan närstående än en förälder kan däremot inte hämtning användas.²⁰

Om rätten har beslutat att barnet ska hämtas genom polismyndighetens försorg ska först ett uppdrag om medling beslutas, om inte särskilda skäl talar mot det (21 kap. 4 § FB). I vissa fall kan det dock redan från början stå klart att ett sådant uppdrag skulle vara meningslöst, eller att situationen är så akut för barnet att några försök med frivillig fullgörelse inte hinner göras

¹⁸ Walin (2001) s. 21:20

¹⁹ Rother-Schirren (2001) s. 380

²⁰ Prop. 1982/83:165 s. 20

(4 § förordningen om tillämpning av 21 kap. FB).

Polismyndigheten bestämmer när hämtningen ska ske och kallar dem som ska närvara. Den som har hand om barnet ska underrättas om tidpunkten för hämtningen, om inte synnerliga skäl talar emot det. Underrättelse om tidpunkten ska vidare lämnas till socialnämnden och i förekommande fall medlaren. Polismyndigheten ska underrätta sökande när och var hon eller han kan ta emot barnet (19 § förordningen om tillämpningen av 21 kap. FB).

Hämtning och andra åtgärder ska utföras på ett så skonsamt sätt som möjligt för barnet (21 kap. 9 § första stycket FB). Vid hämtning ska någon som kan vara till stöd för barnet finnas på plats, t.ex. en socialsekreterare som har goda relationer med barnet, en kontaktperson, en släkting eller någon annan lämplig person.²¹

Om barnet har en sådan kontaktperson som avses i socialtjänstlagen bör denne anlitas (21 kap. 9 § andra stycket FB). För att den person som ska stödja barnet ska kunna fullgöra sin uppgift på bästa sätt bör hon eller han även ha goda relationer också till den som barnet ska hämtas ifrån. Det kan även vara av värde att den person som har fått ett medlingsuppdrag är med vid hämtningen, trots att denne inte lyckats ena föräldrarna.

Innan man väljer stödperson bör polismyndigheten inhämta uppgifter från socialnämnden och från den som barnet ska överlämnas till.²² Om möjligt ska också barnpsykolog, barnläkare eller barnpsykiater närvara vid hämtningen (21 kap. 9 § andra stycket FB).

Om barnet på grund av sjukdom inte bör flyttas, eller om det finns något annat särskilt hinder, kan hämtningen skjutas upp (21 kap. 9 § andra stycket FB). Det är polismyndigheten som självständigt bedömer om hämtningen ska skjutas upp. Om ett barn som fyllt tolv år motsätter sig överlämnande när polisen ska verkställa en hämtning och länsrätten inte i sitt förordnande angett att flyttning får ske mot barnets vilja, ska polismyndigheten inte genomföra åtgärden. Polismyndigheten är däremot inte bunden av länsrättens bedömning att ett barn under tolv år inte har en sådan mognad att regeln inte är tillämplig, utan polismyndigheten ska göra en egen bedömning i saken.²³

Om det finns särskilda skäl får länsrätten i samband med verkställighet föreskriva att barnet tillfälligt ska tas om hand på lämpligt sätt (21 kap. 4 § andra stycket FB). Ett omhändertagande får dock bara ske undantagsvis och ska vara mycket kortvarigt. Var barnet ska placeras får avgöras efter vad som är lämpligt i varje särskilt fall, med hänsyn till omständigheterna och de möjligheter som står till buds.²⁴

²¹ Prop. 1982/83:165 s. 33

²² Prop. 1982/83:165 s. 33

²³ JO 1998/99 s. 124

²⁴ Prop. 1967:138 s. 57 f.

Omedelbart omhändertagande

Länsrätten kan förordna att ett barn omedelbart ska tas om hand, t.ex. om det finns risk för att barnet förs ut ur landet så att verkställigheten försvåras eller omöjliggörs. Polismyndigheten har också möjlighet att ingripa interimistiskt. Om länsrättens beslut inte kan avvaktas, får polismyndigheten vidta sådana omedelbara åtgärder som kan ske utan att barnet tar skada (21 kap. 10 § FB). Detta kan alltså ske innan målet tagits upp vid domstolen.

När en sådan åtgärd vidtas ska om möjligt läkare samt en företrädare för socialnämnden eller eventuell kontaktperson som avses i socialtjänstlagen närvara. När polismyndigheten gjort ett omhändertagande ska detta genast anmälas till länsrätten, som ska pröva om åtgärden ska bestå (21 kap. 10 § andra stycket FB).

Muntlig förhandling i länsrätten

Länsrätten ska som regel hålla en muntlig förhandling i målet, om det inte är uppenbart att det inte behövs (21 kap. 12 § FB). Det senare kan vara fallet när det tidigare har förekommit förhandlingar om samma sak och fakta i målet samt parternas inställning redan är kända, eller när det är utrett att barnet bör flyttas snabbt med hänsyn till risken för skada.²⁵

I en muntlig förhandling får parterna möjlighet att redogöra för den aktuella situationen och sin syn på den. Länsrätten får därmed ytterligare underlag för att kunna pröva verkställighetsfrågan och bedöma förutsättningarna för ett frivilligt överlämnande.

Länsrätten kan begära upplysningar av socialnämnden. Om länsrätten får en detaljerad rapport (enligt 21 kap. 2 § andra stycket FB), behövs som regel ingen begäran om upplysningar eller utredning från socialnämnden.

Även barnet får höras av länsrätten, om det finns skäl som talar för det eller om barnet självt begär det och uppenbart inte kan ta skada (21 kap. 12 § andra stycket FB). Barnets mening kan också komma fram genom en utredning eller på annat sätt. Barnet kan höras, men det bör inte ta ställning i föräldrarnas konflikt. Å andra sidan ska barnet inte heller hindras från att säga sin mening. Möjligheten att höra barnet ska tillämpas restriktivt, och länsrätten bör vid sin prövning ta hänsyn till huruvida önskemålet om att barnet ska höras kan vara grundat på att en förälder vill använda barnet som språkrör för sina egna synpunkter.²⁶

²⁵ Prop. 1982/83:165 s. 34 f.

²⁶ Prop. 1982/83:165 s. 35

Omprövning av länsrättens beslut om verkställighet

När det gäller överflyttning av barn kan ett beslut omprövas om förhållandena har ändrats. Även i andra särskilda fall kan en omprövning ske, t.ex. om det senare visar sig att åtgärden inte går att genomföra utan allvarlig skada för barnet.²⁷

En omprövning kan ske på initiativ av parterna eller efter anmälan av polismyndighet, socialnämnden eller något annat organ (21 kap. 15 § FB).

Övriga bestämmelser om verkställighet

Länsrätten kan förordna om att beslut enligt 21 kap. 14 § föräldrabalken ska gälla omedelbart. Det gäller dock inte utdömande av vite, ersättning för en parts kostnader eller en parts skyldighet att betala kostnader till staten.

Förfarandet med verkställighet kan ibland innebära kostnader för parterna. Länsrätten får, utifrån vad som är skäligt, förordna att den ena parten ska ersätta motpartens kostnader (21 kap. 13 § FB).

Överklagande

En part som vill överklaga tingsrättens dom i ett mål om vårdnad, boende eller umgänge ska göra det skriftligen. Skrivelsen ska lämnas till tingsrätten, och den ska ha kommit in till rätten inom tre veckor från den dag när domen meddelades (50 kap. 1 § RB).

För att Högsta domstolen ska pröva hovrättens dom krävs ett prövnings-tillstånd (54 kap. 9 § RB). En part som vill överklaga hovrättens dom ska göra detta skriftligen och skrivelsen ska lämnas till hovrätten. Den ska ha kommit in till rätten inom fyra veckor från den dag när domen meddelades (55 kap. 1 § RB).

Länsrättens beslut överklagas hos kammarrätten (33 § förvaltningsprocess-lagen). Kammarrättens beslut överklagas i sin tur hos Regeringsrätten. Ett överklagande av kammarrättens beslut prövas dock endast om Regeringsrätten har meddelat prövningstillstånd (34 a § förvaltningsprocesslagen).

Vid handläggning av mål i kammarrätten enligt 21 kap. 16 § föräldrabal-ken ska nämndemän ingå i rätten.

Kort om verkställighet och överklagande

- Verkställighet kan aktualiseras om en förälder inte följer ett godkänt avtal eller det som en allmän domstol bestämt i dom eller beslut om vårdnad, boende och umgänge.

²⁷ Walin (2001) s. 21:41

- Länsrätten ska som regel hålla muntlig förhandling i målet, om det inte är uppenbart att det inte behövs.
- Länsrätten kan vägra verkställighet om det finns risk som inte är ringa för att *barnets kroppsliga eller själsliga hälsa* skadas. Verkställighet får *inte ske mot barnets vilja* om barnet har fyllt tolv år, eller om det dessförinnan har nått en sådan mognad att dess vilja bör beaktas på motsvarande sätt. Vidare kan länsrätten vägra verkställighet om det är uppenbart att *förhållandena ändrats* sedan allmän domstol fattade sitt beslut och det av hänsyn till barnets bästa krävs att frågan tas upp på nytt.
- En dom eller ett avtal om vårdnad, boende eller umgänge bör i första hand fullgöras frivilligt. Innan länsrätten förordnar om verkställighet kan den uppdra åt någon lämplig person att försöka få till stånd en frivillig lösning, s.k. medling. I princip är medling obligatorisk innan barnet hämtas genom polismyndighetens försorg, om inte särskilda skäl talar mot det.
- Tingsrätten kan i samband med en dom om vårdnad, boende eller umgänge förordna om ett vitesföreläggande.
- Polishämtning är ett yttersta tvångsmedel. Förutsättningarna för att använda hämtning är olika vid vårdnad och boende respektive vid umgänge. Är det fråga om vårdnad, boende eller överlämnande får hämtning användas om verkställighet inte kan ske på något annat sätt. I vissa situationer kan det även vara nödvändigt med hämtning för att undvika att barnet lider allvarlig skada. Vid umgänge finns i undantagsfall möjligheten att hämta barnet, om verkställighet annars inte kan ske samt om barnet har ett särskilt starkt behov av umgänge med föräldern.
- Hämtning och annan åtgärd som rör barnet ska utföras så skonsamt som möjligt. Vid hämtning ska det finnas någon på plats som kan vara ett stöd för barnet, t.ex. en socialsekreterare som har goda relationer med barnet, en kontaktperson, en släkting eller någon annan lämplig person.
- Länsrätten kan förordna att ett barn omedelbart ska tas om hand, t.ex. om det finns en risk att barnet förs ut ur landet så att verkställigheten försvåras eller omöjliggörs. Polismyndigheten har också möjlighet att ingripa interimistiskt under motsvarande förutsättningar.
- En part som vill överklaga tingsrättens dom i ett mål om vårdnad, boende eller umgänge ska göra det skriftligen. Skrivelsen lämnas till tingsrätten, och ska ha kommit in inom tre veckor från den dag när domen meddelades.

Barn som olovligt hålls kvar i Sverige eller i utlandet

Barn ska återföras till det land där de har sitt hemvist

Sverige har undertecknat 1980 års Haagkonvention om olovliga bortföranden av barn, där berörda stater ömsesidigt förbinder sig att se till att barn som olovligen förts bort och hålls kvar ska återföras till det land där de har sitt hemvist. Konventionen har införlivats med svensk rätt genom lagen (1989:14) om erkännande och verkställighet av utländska vårdnadsavgöranden m.m. och om överflyttning av barn.

Syftet med konventionen är att barn som olovligen förts bort till annat land snabbt ska återföras, så att vårdnadsfrågan kan avgöras av domstol eller myndighet i det land där barnet har sitt hemvist. Det handlar således bara om att återställa situationen sådan den var före bortförandet, utan att i samband med detta pröva vare sig grunderna för bortförandet eller vårdnadsfrågan. Haagkonventionen är tillämplig främst i vårdnadsfrågor och även i begränsad omfattning vad gäller umgänge. Den gäller barn som inte uppnått 16 års ålder (2 § 1989 års lag). Föräldrarnas och barnets medborgarskap saknar betydelse.

Andra dokument som för Sveriges del är aktuella vid olovliga bortföranden av barn till annat land och kvarhållanden är Europarådskonventionen²⁸, Bryssel II-förordningen²⁹ samt ett antal bilaterala avtal med enskilda länder (t.ex. Schweiz, Tunisien, Egypten).

Socialtjänsten har en viktig uppgift när det gäller att informera berörda föräldrar om bestämmelserna, principerna och tillvägagångssättet, vad gäller barn som hålls kvar såväl i Sverige som i utlandet. Stora ansträngningar behöver göras för att motivera föräldrarna till frivilliga lösningar.

Utrikesdepartementet (UD) är centralmyndighet när det gäller frågor om bortförda barn (1 § förordningen 1989:177 om erkännande och verkställighet av utländska vårdnadsavgöranden m.m. och om överflyttning av barn). UD ska ta emot och förmedla framställningar om åtgärder enligt konventionerna, hjälpa till med att leta efter barn som olovligen har förts till Sverige eller som olovligen hålls kvar här, försöka få till stånd lösningar på frivillighetens väg samt samarbeta med centralmyndigheterna i de andra konventionsstaterna (4 § 1989 års lag).

²⁸ Konventionen om erkännande och verkställighet av avgöranden rörande vårdnad om barn samt om återställande av vård av barn.

²⁹ Rådets förordning (EG) nr 1347/2000 av den 29 maj 2000 om domstols behörighet och om erkännande och verkställighet av domar i äktenskapsmål och mål om föräldrans ansvar för makars gemensamma barn.

Barn som olovligen hålls kvar i Sverige

Begäran om att flytta över barn från Sverige till en vårdnadshavare i annat land behandlas i första instans av länsrätt (13 § 1989 års lag). Länsrätten kan då begära en utredning av socialnämnden för att i sin prövning kunna ta ställning till om det finns några hinder för att genomföra överflyttningen. Överflyttning kan, enligt 6 § 1989 års lag, vägras om barnet varit här mer än ett år *och* funnit sig till rätta här, om det finns risk för psykisk eller fysisk skada vid överflyttning eller om barnet självt motsätter sig överflyttning *och* har uppnått sådan ålder och mognad att det ska beaktas. Ytterligare ett skäl att vägra överflyttning är om barnet genom en sådan skulle försättas i en ohållbar situation, t.ex. om det skulle hamna i krigszon eller på annat sätt under svåra yttre förhållanden.

Mål enligt Haagkonventionen ska avgöras skyndsamt av de allmänna domstolarna (15 § 1989 års lag). Om ett mål om överflyttning av barn inte har avgjorts inom sex veckor från att ansökan gjordes, måste rätten på sökandens begäran redogöra för orsaken till dröjsmålet (16 § 1989 års lag).

Det ligger i sakens natur att den utredning som socialnämnden ska göra inte kan bli grundlig eller omfattande, utan den ska vara mycket summarisk. Det som ska redovisas är objektivt iakttagbara förhållanden om t.ex. barnets boende, skolgång och sociala nätverk. Därutöver är det en fördel om underlaget kan ge så precisa uppgifter som möjligt om eventuella risker med överflyttning (tidigare beslut, dokumenterade uppgifter om den andra föräldern, etc.) samt en eventuell redogörelse för barnets inställning.

Verkställighet

Precis som när det gäller verkställighet inom Sverige kan medling beslutas. Länsrätten kan dock bara lämna ett medlingsuppdrag om det kan antas att medlingen leder till att barnet överlämnas utan att målets behandling onödigt fördröjs (16 § första stycket 1989 års lag). Länsrätten bestämmer en tid på högst två veckor inom vilken socialnämnden ska redogöra för vilka åtgärder som vidtagits. Om synnerliga skäl föreligger får dock länsrätten bestämma en längre tid eller förlänga en redan bestämd tid (16 § andra stycket 1989 års lag). Socialtjänsten har ett viktigt uppdrag i att försöka stödja föräldrarna när det gäller att finna frivilliga lösningar.

Det finns en väsentlig skillnad mellan verkställighet i mål som rör barn som förts hit från annat land och verkställighet inom landet. Utrymmet för polishämtning är t.ex. större i 1989 års lag jämfört med föräldrabalken. I övrigt gäller samma principer som för verkställighet inom landet.

Det finns också en motsvarande möjlighet till omedelbart omhändertagande om det finns risk för att barnet göms. Länsrätten ska underrätta socialnämnden om sådana beslut (19 § 1989 års lag).

I samband med ett domstolsbeslut om överflyttning kan också – om det är lämpligt och i barnets intresse – privata åtaganden från parternas sida stadfästas. Det kan gälla olika åtgärder som ska vidtas för att inte barnet ska komma till skada.

Barn som olovligen hålls kvar i utlandet

Om någon egenmäktigt har fört bort ett barn som har sitt hemvist i Sverige till utlandet eller håller det kvar där, kan tingsrätten på talan av barnets vårdnadshavare förklara att det egenmäktiga förfarandet är olagligt (23 § första stycket 1989 års lag). Detsamma gäller om en av barnets vårdnadshavare vid gemensam vårdnad utan beaktansvärda skäl egenmäktigt fört bort eller håller kvar barnet utomlands (23 § andra stycket 1989 års lag).

När det gäller barn där vårdnadshavare begär att barnet ska föras tillbaka till Sverige berörs i regel inte socialnämnden i själva överflyttningsärendet. Begäran om återförande av barn från länder som är anslutna till Haagkonventionen görs av UD, som i dessa fall agerar via ambassaderna. Om det inte går att få till stånd någon frivillig överenskommelse mellan föräldrarna om återförande återstår för föräldern att väcka talan om vårdnad hos en domstol i det aktuella landet.

Den förälder som begär ett återförande av ett barn till Sverige enligt Haagkonventionen får ansöka om rättshjälp i det land där barnet befinner sig för kostnader i samband med domstolsförfarandet (i den mån som de täcks av det landets rättshjälpssystem). För kostnaderna för eget juridiskt ombud ansöks om svensk rättshjälp. De kostnader som uppkommer i samband med själva återförandet, t.ex. resekostnader för barnet, får föräldern själv betala.

Föräldrar till barn som hålls kvar i ett annat land kan behöva mycket psykologiskt stöd. När barnet väl har återförts till Sverige kan också det behöva stöd av olika slag. Socialnämnden får också i regel ett uppdrag från domstolen att utreda barnets förhållanden i samband med själva målet om vårdnad, boende och umgänge.

Socialnämnden kan också bli inkopplad när den andra föräldern kommer till Sverige i samband med domstolsprocess om vårdnad, boende eller umgänge. Närvaro av en kontaktperson kan behövas vid föräldrarnas umgänge med barnet innan målet avgjorts.

Kort om barn som olovligt hålls kvar här eller i utlandet

- Syftet med 1980 års Haagkonvention är att barn som olovligen förts bort till annat land snabbt ska återföras, så att vårdnadsfrågan kan avgöras av domstol eller myndighet i det land där barnet har sitt hemvist.
- Mål enligt Haagkonventionen ska avgöras skyndsamt. Tidsgränsen är i regel sex veckor från det att frågan har väckts. Den utredning som socialnämnden ska göra kan därmed inte bli grundlig eller omfattande, utan den ska vara mycket summarisk.
- Precis som när det gäller verkställighet inom Sverige är medling en förstahandsåtgärd. Inom högst två veckor ska socialnämnden redogöra för vilka åtgärder som vidtagits.
- Begäran om återförande av barn från länder som är anslutna till Haagkonventionen görs av Utrikesdepartementet (UD). För barn som hålls kvar i andra länder agerar UD via ambassaderna. Om det inte går att få till stånd någon frivillig överenskommelse mellan föräldrarna om återförande återstår för föräldern att via sitt juridiska ombud väcka talan om vårdnad hos en domstol i det aktuella landet.
- Föräldrar till barn som hålls kvar i ett annat land kan behöva mycket psykologiskt stöd. När barnet väl har återförts till Sverige kan också det behöva stöd av olika slag.

11. Sekretess inom socialtjänsten

Sekretess innebär ett förbud att röja en uppgift, oavsett om det sker muntligen, genom att allmän handling lämnas ut eller på annat sätt. Bestämmelser om tystnadsplikt i det allmänna verksamhet, och om förbud att lämna ut allmänna handlingar, finns i sekretesslagen (1980:100).

I 7 kap. sekretesslagen finns bestämmelser om sekretess till skydd för enskilds personliga förhållanden. Där finns bl.a. de sekretessbestämmelser som gäller inom socialtjänsten. Med socialtjänst avses bl.a. all verksamhet som enligt lag åligger socialnämnden, t.ex. handläggning av ärenden som rör vårdnad, boende och umgänge.

Huvudregeln inom socialtjänsten

Socialtjänsten ska bygga på respekt för människornas självbestämmanderätt och integritet. Detta kräver bl.a. att det finns sekretessregler som skyddar den som vänder sig till socialtjänsten från obehörig insyn i dennes privatliv. Sekretessreglerna är samtidigt grundläggande för socialtjänstens möjligheter att få till stånd ett förtroendefullt förhållande till den enskilde.¹

Huvudregeln när det gäller sekretess inom socialtjänsten är att sekretess gäller för uppgift om enskilds personliga förhållanden, om det inte står klart att uppgiften kan röjas utan att den enskilde eller någon honom närstående lider men (s.k. omvänt skaderekvisit) (7 kap. 4 § SekrL). Grundläget är alltså att sekretess gäller och uppgiften får inte röjas om man inte är säker på att det inte kan leda till men. Begreppet ”men” syftar i första hand på integritetskränkningar av olika slag som kan uppstå om uppgifter om någons personliga förhållanden lämnas ut. ”Men” innefattar både kroppsliga ingrepp och psykiska obehag. I förarbetena sägs att den berörda personens egen upplevelse bör vara vägledande när det gäller att bedöma om men föreligger eller inte.²

Med uppgifter om någons personliga förhållanden menas så vitt skilda förhållanden som t.ex. en persons ekonomi eller yttringar av ett psykiskt sjukdomstillstånd. Även uppgifter om någons bostadsadress och anställning hör till dennes personliga förhållanden.³

1 Jfr JO:s beslut den 4 juni 1999, dnr 1097 – 1998

2 Norström & Sverne (1997) s. 26

3 Regner m.fl. (2000) s. III:17, 7:25

Sekretess mellan myndigheter

Sekretessen gäller såväl gentemot enskilda som myndigheter emellan. Inom en kommun finns flera olika myndigheter och kommunallagen ger kommunerna en stor frihet att organisera nämndarbetet som de själva önskar. Det är bl.a. möjligt att dela upp socialtjänstens uppgifter på flera nämnder genom en geografisk uppdelning på sociala distriktsnämnder alternativt kommundelsnämnder eller att göra en uppdelning efter sakkompetens. Varje nämnd i en sådan organisation är, tillsammans med underlydande förvaltning, att anse som en egen myndighet i sekretesslagens mening.

Sekretess gäller således som huvudregel såväl mellan de olika nämnderna inom samma kommun som gentemot andra myndigheter.

Sekretess mellan självständiga verksamhetsgrenar

Bestämmelserna i sekretesslagen gäller även mellan olika verksamhetsgrenar inom samma myndighet under förutsättning att dessa är att betrakta som självständiga i förhållande till varandra (1 kap. 3 § andra stycket SekrL).

Skyldighet att lämna ut uppgift

Sekretessen hindrar inte att en uppgift lämnas till en annan myndighet om det finns en uppgiftsskyldighet enligt lag eller förordning (14 kap. 1 § SekrL). På familjelagstiftningens område finns ett flertal sådana bestämmelser, bl.a. när uppgifter begärs av allmän domstol eller av förvaltningsdomstol.

En mycket viktig bestämmelse för socialtjänsten om sådan uppgiftsskyldighet finns i 14 kap. 1 § andra stycket socialtjänstlagen. Där föreskrivs att myndigheter, vars verksamhet berör barn och ungdom samt andra myndigheter inom hälso- och sjukvården och socialtjänsten, är skyldiga att genast anmäla till socialnämnden om de i sin verksamhet får kännedom om något som kan innebära att socialnämnden behöver ingripa till ett barns skydd. Detta gäller även dem som är anställda hos sådana myndigheter. Sådan anmälningskyldighet gäller också dem som är verksamma inom yrkesmässigt bedriven enskild verksamhet som berör barn och ungdom eller annan yrkesmässigt bedriven enskild verksamhet inom hälso- och sjukvården eller på socialtjänstens område. Dessa personer är även skyldiga att lämna uppgifter av betydelse för socialnämndens utredning av en sådan anmälan.

Bestämmelserna i 14 kap. 1 § socialtjänstlagen är endast tillämpliga när det är fråga om missförhållanden i en underårighs hem. En socialsekreterare kan därför inte, med stöd av dessa bestämmelser, begära in uppgifter från en annan socialförvaltning för att fullgöra en ordinär vårdnadsutredning.

RÄTTSFALL

RÅ 1986 not 622*Begäran om registeruppgifter till vårdnadsutredning*

En socialsekreterare begärde att få ut samtliga uppgifter i socialregistret hos en annan kommun, för att kunna avge ett yttrande i en vårdnadstvist. Socialförvaltningen åberopade 71 § socialtjänstlagen (nuvarande 14 kap. 1 § SoL). Kammarrätten, vars dom fastställdes av Regeringsrätten, menade dock att bestämmelsen i 71 § socialtjänstlagen gäller anmälningsskyldighet om missförhållanden i underårigs hem, och att den därmed inte var tillämplig i detta fall.

Däremot är bestämmelserna tillämpliga om det är fråga om att flytta vårdnaden på grund av en förälders olämplighet (6 kap. 7 § FB).⁴

I 14 kap. 2 § sekretesslagen finns bestämmelser om myndigheternas möjlighet att lämna ut uppgifter till vissa andra myndigheter. Exempelvis kan socialnämnden utan hinder av sekretess lämna uppgifter om brottsmisstanke mot underårig, t.ex. misshandel, till åklagar- och polismyndighet.

Möjlighet att lämna ut uppgift

För att socialtjänsten ska kunna fullgöra sina arbetsuppgifter är det i vissa fall nödvändigt att man lämnar ut uppgifter även utanför den egna myndigheten. Sekretess utgör inget hinder mot att sådana uppgifter lämnas ut, om det är nödvändigt för att den utlämnande myndigheten ska kunna fullgöra sin verksamhet (1 kap. 5 § SekrL). Uppgifter får dock *inte* lämnas ut med stöd av denna bestämmelse för att den *mottagande* myndigheten ska kunna fullgöra sin uppgift – oavsett om den enskilde samtycker eller inte. Det gäller t.ex. yttranden till domstolar och andra myndigheter i mål och ärenden om vårdnad, boende och umgänge.

Klara uttalanden finns dock i förarbetena till sekretesslagen att denna bestämmelse ska tillämpas restriktivt. Sekretessen får efterges endast när det är en nödvändig förutsättning att en sekretesskyddad uppgift lämnas ut, för att en myndighet ska kunna fullgöra ett visst åliggande. Endast bedömningen att effektiviteten i myndighetens handlande minskar genom sekretessen får alltså inte leda till att sekretessen åsidosätts.⁵ Möjligheten för socialtjänsten att lämna ut information för att kunna hämta in vissa uppgif-

⁴ Norström & Sverne (1997) s. 129

⁵ Prop. 1979/80:2 s. 465

ter säger dock ingenting om möjligheten att *få* information, eftersom denna styrs av den *tillfrågade* myndighetens uppgiftsskyldighet och sekretessbestämmelser.

Samtycke

Sekretess till skydd för en enskild gäller inte i förhållande till den enskilde själv och kan helt eller delvis efterges av henne eller honom (14 kap. 4 § SekrL). Det gäller dock inte om något annat följer av en bestämmelse i sekretesslagen. Detta innebär att det i regel är möjligt att lämna ut uppgifter efter samtycke från den som skyddas av sekretessbestämmelsen.

Sekretesslagen ställer inga krav på att samtycket ska vara skriftligt. JO menar dock att man inom socialtjänsten, i de fall samtycke behövs, bör införskaffa ett uttryckligt och skriftligt samtycke, eftersom det ofta är fråga om uppgifter av mer känslig natur. Samtycket kan formuleras av en tjänsteman på socialförvaltningen, men det bör undertecknas av den enskilde själv. Vid utformningen bör man vara ytterst noggrann, så att inte samtycket t.ex. blir mer omfattande än vad den enskilde avsett.⁶

JO har vidare pekat på det olämpliga i att använda förtryckta blanketter om samtycke för utredningskontakter.⁷ Samtycket kan då bli mer omfattande än nödvändigt, utan att den enskilde vågar ifrågasätta förvaltningens behov av att kontakta en viss referensperson.

Ett samtycke kan även vara partiellt – dels så att det avser endast vissa uppgifter, dels så att samtycket endast gäller utlämnande till en viss person. Den som har lämnat sitt samtycke till att en annan person får del av sekretessbelagda uppgifter om henne eller honom kan kräva att myndigheten vid utlämnandet ställer upp förbehåll som begränsar mottagarens rätt att lämna uppgiften vidare eller nyttja den (14 kap. 9 § SekrL). Förbehåll får t.ex. ställas upp för uppgifter i en handling eller annat material som lämnas till part, ställföreträdare, ombud eller biträde som vill ta del av det som tillförts ärendet (14 kap. 10 § SekrL). Det är emellertid inte möjligt att ställa upp något sådant förbehåll när en uppgift lämnas till en myndighet.⁸

Det är möjligt att lämna samtycke i förväg med tanke på en kommande situation, men samtycket kan i så fall när som helst återkallas. Ett samtycke får inte heller ges ett så generellt innehåll att den enskilde allmänt förklarar sig avstå från sekretessen hos en viss myndighet eller hos en viss tjänsteman.

⁶ JO 1990/91 s. 366

⁷ JO 1997/98 s. 328

⁸ Norström & Sverne (1997) s. 346

Generalklausulen

14 kap. 3 § sekretesslagen innehåller den s.k. generalklausulen. Av den följer att en uppgift får lämnas till en myndighet om det är uppenbart att intresset av att uppgiften lämnas väger tyngre än det intresse som sekretessen ska skydda. Bestämmelsen gäller emellertid inte för socialtjänsten, även om den kan få betydelse för socialtjänsten när man behöver inhämta uppgifter från andra myndigheter, t.ex. från den lokala skattemyndigheten, vars verksamhet omfattas av regeln. Uppgifter som är sekretesskyddade hos den lokala skattemyndigheten får alltså lämnas till socialtjänsten efter en sådan intresseavvägning som uttrycks i generalklausulen.

Parts rätt till insyn i ett ärende

Insyn genom kommunikation och på parts eget initiativ

En sökande, klagande eller annan part har rätt att ta del av det som har tillförts ärendet, om det gäller myndighetsutövning mot någon enskild. Rätten att ta del av uppgifter gäller med de begränsningar som följer av 14 kap. 5 § sekretesslagen (16 § FL). Huvudregeln innebär alltså att sekretessen inte hindrar en part från att ta del av en handling eller annat material i sitt eget ärende. Undantag från huvudregeln kan bara göras under de förutsättningar som finns i 14 kap. 5 § sekretesslagen när ”det av hänsyn till allmänt eller enskilt intresse är av synnerlig vikt att sekretessbelagd uppgift i materialet inte röjs”.

Tillämpningen av undantagsbestämmelsen förutsätter att det finns en bestämmelse som sekretessbelägger uppgiften. Myndigheten kan alltså inte på allmänna grunder undanhålla uppgifter för den som är part i ett ärende, för att myndigheten anser att det är av ”synnerlig vikt” att denne inte får ta del av dessa. Om myndigheten utifrån undantagsbestämmelsen inte anser sig kunna lämna ut en sekretessbelagd uppgift till den som är part i ärendet, ska myndigheten på annat sätt lämna upplysning om vad materialet innehåller, i den mån det behövs för att parten ska kunna ta tillvara sin rätt.

En utredning om vårdnad, boende och umgänge är inte ett yttrande från socialnämnden men JO har likväl uttalat att den som berörs av en vårdnadsutredning bör ha rätt till insyn i det material som ligger till grund för utredningen.⁹

Bestämmelserna om en parts rätt till insyn förutsätter ett initiativ från den enskilde. Den reglerar inte någon skyldighet för myndigheterna att på eget initiativ se till att en part får del av uppgifter, dvs. den s.k. *kommunikations-*

⁹ JO 2000/01 s. 317

principen. Den innebär att ett ärende inte får avgöras utan att den som är part har underrättats om en uppgift som har tillförts ärendet genom någon annan än henne eller honom själv, och att hon eller han har fått tillfälle att yttra sig över den, om ärendet avser myndighetsutövning mot någon enskild (11 kap. 8 § SoL och 17 § FL). En part får på så sätt kännedom om alla de omständigheter som myndigheten grundar sitt avgörande på, och också ett tillfälle att kontrollera och komplettera utredningen.

En utredning om vårdnad, boende och umgänge är inte ett yttrande från socialnämnden men JO har likväl uttalat att den som är part vid allmän domstol i ett mål om vårdnad, (boende) eller umgänge med barn berörs så nära av en vårdnads-, (boende-) eller umgangesutredning att hon eller han bör få ta del av och yttra sig över den innan den ges in till domstolen. JO menar att en sådan utredning alltid bör kommuniceras med parterna, oberoende av om den innehåller ett ställningstagande i sakfrågan.¹⁰

Motsvarande resonemang gäller också s.k. snabbupplysningar. JO har uttalat att upplysningarna bör kommuniceras med parterna innan de ges in till tingsrätten, om det i dessa redovisas ett förslag till lösning av tvisten. Snabbyttranden är dock i allmänhet mindre ingående än vårdnads-, (boende-) eller umgangesutredningar och brukar inte ha karaktären av klara ställningstaganden. Om upplysningarna inte innehåller något ställningstagande får det enligt JO avgöras från fall till fall om kommunikation bör ske, och här bör även tidsaspekten beaktas.¹¹ Som exempel på fall där nämnden särskilt bör överväga om kommunikation av snabbyttrande ska ske är enligt JO när snabbupplysningarna innehåller grannars, daghemspersonals eller annan utomståendes redogörelser för händelser eller iakttagelser med personliga omdömen. Däremot bör man kunna avstå från kommunikation om yttrandet exempelvis endast återger uppgifter som har hämtats från myndigheters register eller andra handlingar, och redan är kända av parterna.¹²

På vilket sätt kommunikationsplikten ska fullgöras får myndigheten själv avgöra och också hur detta ska ske, utifrån omständigheterna i det enskilda fallet. Det kan ske muntligt om utredningen och underlaget för beslutet är kortfattade, eller när det bara är någon enstaka uppgift som behöver kommuniceras. I andra fall kan det vara lämpligt att kommunikationen sker skriftligt.

Kommunikationsprincipen preciserar vilket material som *måste* kommuniceras. I många fall kan det dock vara lämpligt att kommunicera hela beslutsunderlaget – inte enbart de delar som tillförts av någon annan.

I vissa fall är kommunikation inte nödvändig. Det gäller bl.a. i följande fall:

¹⁰ JO 1994/95 s. 363

¹¹ JO 1995/96 s. 309

¹² JO 1996/97 s. 297

- Uppgiften *saknar betydelse*, t.ex. om en annan person har lämnat en uppgift som man redan känner till eller som inte behövs för beslutsfattandet.
- Det är av någon anledning *uppenbart obehövligt* att kommunicera.

En bedömning får göras i varje enskilt ärende om huruvida huvudregeln om kommunikationsskyldighet är tillämplig eller om myndigheten kan använda sig av någon av undantagsbestämmelserna. I tveksamma fall är det bättre att kommunicera beslutsunderlaget än att låta bli. JO har påpekat att kommunikation bara får underlåtas när det är uppenbart obehövligt.¹³

Sammanfattningsvis kan konstateras att en part vanligtvis har rätt att på eget initiativ ta del av materialet i ett ärende. Dessutom har myndigheten genom kommunikationsprincipen skyldighet att se till att en part får del av uppgifter och får tillfälle att yttra sig över dessa.

Utlämnande av akter

En allmän handling som får lämnas ut ska på begäran genast eller så snart det är möjligt tillhandahållas den som önskar ta del av den (2 kap. 12 § TF). Att det är tidsödande och besvärligt att få fram handlingar är inget skäl för att avslå en begäran. Sökanden ska informeras om vilken tid det kan tänkas ta och att socialnämnden återkommer när handlingarna tagits fram. Om den som begär handlingar bor på annan ort så skickas dessa som rekommenderat brev. Om handlingar pga. sekretess inte kan lämnas ut ska sökanden informeras om sin rätt till ett beslut av myndigheten. Sökanden har rätt att överklaga ett avslag antingen det är helt eller delvis. Vid ett avslagsbeslut ska information om hur ett överklagande går till bifogas.

Kort om sekretess

- Sekretess gäller inom socialtjänsten för uppgifter om enskilda personliga förhållanden, om det inte står klart att dessa kan lämnas ut utan att den enskilde eller någon denne närstående lider men.
- Sekretessen gäller såväl gentemot enskilda som myndigheter emellan. Sekretess gäller även mellan olika verksamhetsgrenar inom samma myndighet, under förutsättning att dessa är att betrakta som självständiga i förhållande till varandra.

¹³ JO 1993/94 s. 307

- Sekretessen hindrar dock inte att en uppgift lämnas till en annan myndighet om det finns en uppgiftsskyldighet enligt lag eller förordning.
- En uppgift kan i undantagsfall lämnas ut, om det är nödvändigt för att den utlämnande myndigheten ska kunna fullgöra sina uppgifter.
- Efter samtycke från den som sekretessbestämmelsen är avsedd att skydda är det i regel möjligt att lämna ut uppgifter.
- Sekretesslagen ställer inget krav på att ett samtycke är skriftligt, men det är tillrådligt inom socialtjänsten eftersom det ofta rör sig om känsliga uppgifter.
- En sökande, klagande eller annan part har rätt att ta del av det som har tillförts i ett ärende som avser myndighetsutövning mot enskild. För denna insynsrätt viker i regel sekretessen.
- Innan ett ärende får avgöras ska den som är part underrättas om de uppgifter som har lämnats av någon annan och också få tillfälle att yttra sig över dessa. Den som berörs av en vårdnadsutredning bör ha rätt till insyn i det material som ligger till grund för utredningen och få ta del av och yttra sig över utredningen innan den ges in till domstolen.
- Socialnämnden är skyldig att behandla en begäran om utlämnande av handlingar skyndsamt.

12. Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten

Syftet med dokumentationen

Handläggning av ärenden som rör enskilda samt genomförande av beslut om stödinsatser, vård och behandling ska dokumenteras (11 kap. 5 § SoL). Med handläggning av ett ärende menas alla åtgärder från det att ett ärende anhängiggörs till dess att det avslutats genom beslut. Av detta följer att det inte föreligger någon skyldighet att dokumentera rådgivning, t.ex. familjerådgivning. Yttranden till en annan myndighet är i detta sammanhang att jämföras med beslutsfattande.¹

Dokumentationen är nödvändig för att den sökande ska kunna ta del av uppgifterna, och den har också en avgörande betydelse som underlag för ett korrekt beslut. Det är en rättssäkerhetsfråga för den som ett ärende rör att kunna följa handläggningen av utredningen. Genom dokumentationen skapas nämligen garantier för att de uppgifter som lämnats beaktas under handläggningen.

Syftet med dokumentationen är också att underlätta tillsyn, uppföljning och utvärdering av socialtjänstens verksamhet, såväl kommunal som enskild. En korrekt och ingående dokumentation är en grundläggande förutsättning för att socialtjänsten ska kunna förbättras och utvecklas.

Socialtjänstens insatser ska vara av god kvalitet (3 kap. 3 § SoL). Kvaliteten ska systematiskt och fortlöpande utvecklas och säkras. Att dokumentationen skett på ett fullständigt och korrekt sätt är nödvändigt för att socialnämnden ska kunna fullgöra skyldigheten att kvalitetssäkra verksamheten. Dokumentationen är också viktig för att man senare ska kunna ta fram statistik och bedriva forskning inom socialtjänstområdet.²

Hur dokumentationen ska gå till

Dokumentationen ska visa vilka beslut och åtgärder som vidtas i ett ärende samt faktiska omständigheter och händelser av betydelse. Uppgifter som kan vara av betydelse för ärendets avgörande ska kontinuerligt föras in i akten. Det är viktigt att komma ihåg att ett beslut endast ska baseras på det

¹ Prop. 1996/97:124 s. 181

² Prop. 1996/97:124 s. 181

som finns dokumenterat. Vad som har kommit fram vid utredning och som har betydelse för ett ärendes avgörande ska därför tillvaratas på ett betryggande sätt (11 kap. 1 § andra stycket SoL).

Dokumentationen ska vara saklig, objektiv och utformas med respekt för den enskildes integritet (11 kap. 6 § SoL). Utgångspunkten är således att uppgifterna i dokumentationen ska vila på ett korrekt underlag och inte vara nedsättande eller kränkande.

Många gånger förs anteckningar på lösa minneslappar vid samtal med dem som ärendet rör eller med andra personer som kan lämna uppgifter i ärendet. Om anteckningarna innehåller nya sakuppgifter ska dessa utan dröjsmål tillföras personakten.

Dokumentationen bör innehålla uppgift om vem som har gjort en viss anteckning och när den gjordes.³ Det är rimligt att anteckningen signeras för hand eller på elektronisk väg av den som ansvarar för uppgiften. Det är vidare lämpligt att dokumentera om kopior av personakten eller uppgifter ur akten har överlämnats till en annan myndighet, domstol eller någon av parterna.

Handläggaren får inte dröja med dokumentationen, utan den ska ske fortlöpande för att det ska vara möjligt att följa ärendet och vid varje tidpunkt kunna se vad som framkommit i utredningen, vilka åtgärder som vidtagits och vad som har planerats. Dokumentationen måste också vara så omfattande att en ny handläggare vid behov kan slutföra ärendet på ett tillfredsställande sätt.⁴

Den enskilde har, med vissa undantag, i allmänhet rätt att ta del av det som dokumenteras i ett ärende om henne eller honom (11 kap. 8 § SoL och 17 § FL). För att skapa en större öppenhet mellan socialtjänsten och den enskilde ska socialnämnden emellertid inte bara lämna ut dokumentationen på den enskildes begäran, utan även på eget initiativ hålla parten underrättad om denna (11 kap. 6 § SoL).

Om den enskilde anser att en uppgift som gäller henne eller honom är felaktig ska nämnden se till att detta antecknas i personakten. Om det visar sig att en uppgift inte stämmer, ska nämnden självfallet se till att den rättas. En sådan rättelse får dock inte utformas så att den felaktiga uppgiften som rättats utplånas. Vad som en gång har antecknats i en allmän handling kan inte utan vidare tas bort. Det är också viktigt med hänsyn till handläggarnas ansvar att eventuellt felaktiga uppgifter kan återfinnas, men med en anteckning om att de är felaktiga. Anteckningen förses med uppgift om vem som gjorde rättelsen och när den skedde.

³ Prop. 1996/97:124 s. 182

⁴ JO beslut den 4 mars 1993, dnr 2139-1992

Rättelse av skrivfel och andra förbiseendefel

Ett beslut som innehåller en uppenbar oriktighet till följd av myndighetens eller någon annans skrivfel, räknfel eller liknande får rättas av den myndighet som meddelat beslutet (26 § FL). Dessa fel kallas *förbiseendefel*, och de ska skiljas från s.k. *bedömningsfel*, vilka beror på att myndigheten har haft ett ofullständigt beslutsunderlag eller bedömt underlaget på ett felaktigt sätt. Sådana fel kan däremot inte rättas med stöd av bestämmelsen i 26 § förvaltningslagen.

Om bedömningsfel kan rättas till beror på om det är möjligt att ompröva beslutet med stöd av 27 § förvaltningslagen, eller om de kan rättas först av högre instans efter överklagande.

Möjligheten att med stöd av 26 § förvaltningslagen rätta skrivfel etc. beror alltså på om det är fråga om en uppenbar oriktighet. Beslutet i sig ska alltså inte vara felaktigt, utan bara de siffror eller de ord som står i beslutet. Det kan vara fråga om förväxlingar av namn, där det är uppenbart för alla att myndigheten har blandat ihop personerna. Det kan även vara rena fel-skrivningar av sifferuppgifter, t.ex. att socialnämnden beslutar att bifalla en framställning om socialbidrag där den enskilde begärt en viss summa men nämnden i beslutet anger fel belopp.

Innan myndigheten rättar förbiseendefel enligt 26 § förvaltningslagen ska parten ges tillfälle att yttra sig om ärendet gäller myndighetsutövning mot någon enskild och det inte är obehövt. Om den enskilde själv har fäst myndighetens uppmärksamhet på felet behöver ingen kommunikering ske. Rättelsen ska antecknas på beslutshandlingen. Anteckning ska göras om vilken dag rättelsen skedde, och rättelsen ska undertecknas av den som har utfört den.⁵

Gallring

Anteckningar och andra uppgifter i en personakt hos socialnämnden som tillhör en sådan sammanställning av uppgifter som avses i lagen (2001:454) om behandling av personuppgifter inom socialtjänsten ska gallras fem år efter det att sista anteckningen gjordes i akten (12 kap. 1 § SoL). Av rättssäkerhetsskäl har vissa handlingar undantagits från gallringsplikten (12 kap. 2 § SoL). Det gäller handlingar som kommit in eller upprättats i följande sammanhang:

- utredning om faderskap
- utredning om adoption
- när ett barn har placerats eller tagits emot i ett hem för vård eller boende,

⁵ Clevesköld m.fl. (2002), s. 178

i ett familjehem eller i ett annat enskilt hem som inte tillhör någon av föräldrarna eller någon annan som har vårdnaden om barnet.

Avtal enligt 6 kap. 6 §, 14 a § andra stycket eller 15 a § andra stycket föräldrabalken som godkänts av socialnämnden får inte gallras förrän barnet fyllt arton år.

Handlingar ska även undantas från gallring av hänsyn till forskningens behov i ett representativt urval av kommuner och i övriga kommuner beträffande ett representativt urval av personer.

Handläggning av ärenden då någon av parterna har skyddad adress m.m.

Skydd av personuppgifter

Ibland uppger någon av parterna att hon eller han har ”hemlig adress” eller ”hemliga personuppgifter”. Det råder dock en viss begreppsförvirring kring denna terminologi, som det finns anledning att reda ut.

Det finns tre olika grader av åtgärder som kan vidtas inom folkbokföringen för att skydda förföljda personer, nämligen s.k. sekretessmarkering (en markering i folkbokföringsregistret för särskild sekretessprövning), kvarskrivning och fingerade personuppgifter.

Förfarandet med *sekretessmarkering* är den första skyddsåtgärd som bör tillgripas om man kan befara att en folkbokföringsuppgift kan komma att användas för personförföljelse. Sekretessmarkeringen är inte reglerad i lag men den visar att man bör iaktta särskild försiktighet när man bedömer huruvida uppgifter om en person bör lämnas ut eller inte.⁶ Ett beslut om sekretessmarkering är oftast tidsbegränsat och gäller inte längre tid än två år.⁷

För att en sekretessmarkering ska få införas i folkbokföringsregistret bör det finnas ett konkret hot. Det räcker alltså inte med att en person känner fruktan och anser sig vara förföljd, utan det måste också objektivt sett finnas en risk för förföljelse. I första hand bör det vara den som begär en sekretessmarkering som ska visa behovet av sådan. Skälen ska styrkas genom intyg från t.ex. polis eller sociala myndigheter genom kopior av domar och beslut om besöksförbud.⁸ Med hänsyn till frågans betydelse för den som begär skyddet bör emellertid skattemyndigheten hjälpa denne med att ta fram den utredning som kan behövas.⁹

⁶ Prop. 1997/98:9 s. 35

⁷ SOU 1998:40 s. 290

⁸ Se www.rsv.se

⁹ Prop. 1997/98:9 s. 35

Sekretessmarkering begärs hos det skattekontor där den utsatta personen är folkbokförd. Ansökan ska vara skriftlig. Det är endast chefen på det aktuella skattekontoret som har behörighet att ta del av uppgifter om en person som fått markering och det är alltså denne som personalen hänvisar till när någon vill ta del av uppgifter om en person som fått sekretessmarkering. För att en sekretessmarkering ska vara effektiv måste sådan normalt begäras för samtliga i den förföljdes hushåll.¹⁰

Kvarskrivning regleras i 16 § folkbokföringslagen och den innebär att en person som av särskilda skäl kan antas bli utsatt för brott, förföljelser eller allvarliga trakasserier på annat sätt vid flyttning får fortsätta att vara folkbokförd på den gamla folkbokföringsorten. Personens verkliga adress registreras inte inom folkbokföringen och sprids inte heller till andra myndigheter.

Den kvarskrivne är i folkbokföringen endast registrerad med adress hos den skattemyndighet som har beslutat om kvarskrivningen. Det är också denna adress som automatiskt överförs från folkbokföringen till myndigheter och företag m.m. Den post som sänds till den kvarskrivne med ledning av adressen som folkbokföringen tillhandahåller hamnar alltså hos skattemyndigheten. Myndigheten känner till personens verkliga adress och vidareänder posten till den kvarskrivne. Skattemyndigheten förvarar uppgiften om den kvarskrivnes adress på ett betryggande sätt. Uppgiften om den verkliga adressen kan endast lämnas ut i sällsynta undantagsfall.¹¹

Kvarskrivning kan endast ske efter ansökan från den enskilde och får endast medges om den enskildes behov av skydd inte kan tillgodoses genom besöksförbud eller på annat sätt. Kvarskrivning kan även gälla den utsattas medflyttande familj (16 § andra och tredje stycket folkbokföringslagen). Kvarskrivning får medges för högst tre år i taget (17 § första stycket folkbokföringslagen) och den kombineras ofta med sekretessmarkering.

Kvarskrivning kan medges om det finns hot eller förföljelse från någon känd person, t.ex. en tidigare familjemedlem. Samma kriterier gäller då som för besöksförbud. Hotet för den som har behov av kvarskrivning kan dock vara så allvarligt att besöksförbud inte räcker för att skydda personen.

För att utreda frågor om kvarskrivning får skattemyndigheten begära hjälp av polismyndighet. En förutsättning för att bli kvarskriven är att man t.ex. byter bostad, annars är åtgärden verkningslös.

Fingerade personuppgifter kan enligt 1 § lagen (1991:483) om fingerade personuppgifter endast bli aktuell för den som riskerar att bli utsatt för allvarlig brottslighet som riktar sig mot dennes liv, hälsa eller frihet. Ett sådant medgivande kan begränsas till viss tid och det får inte lämnas om personen kan beredas tillräckligt skydd genom kvarskrivning eller på annat

¹⁰ Prop. 1997/98:9 s. 35

¹¹ Prop. 1997/98:9 s. 41

sätt. Ett medgivande att använda fingerade personuppgifter får även ges åt en familjemedlem om personerna varaktigt bor tillsammans.

Fingerade personuppgifter beslutas av domstol. Stockholms tingsrätt är första instans i alla ärenden om fingerade personuppgifter. Ansökan om medgivande görs av Rikspolisstyrelsen på begäran av den utsatta personen (2 § lagen om fingerade personuppgifter). Rikspolisstyrelsen kan avslå en begäran och den enskilde får då själv ansöka hos rätten om att få använda fingerade personuppgifter. För att få fram ett beslutsunderlag måste det göras en omfattande utredning om den som ansöker.

Ytterst få personer beviljas byte av personuppgifter. När en förälder medges fingerade personuppgifter är det i praktiken omöjligt med gemensam vårdnad eller växelvis boende. Det kan t.o.m. vara svårt för barnet att ha umgänge med den förälder som det inte bor tillsammans med.

När en vårdnadshavare har sekretessmarkering eller kvarskrivning och det ska göras en vårdnads-, boende- eller umgängesutredning är det viktigt att handläggaren iakttar försiktighet med adressuppgifterna.

JK

JK:s beslut 2003-03-31, dnr 2967-01-21, 1151-02-21

Två socialnämnder hade av domstolen fått i uppdrag att utföra kompletterande vårdnads- och umgängesutredningar. I folkbokföringsregistret fanns en sekretessmarkering för mammas uppgifter, tillsammans med ett beslut om kvarskrivning. Sedan en begäran om anstånd kommit in från den kommun där mamman och barnen numera bodde skickades denna handling med påtecknat beslut om anstånd till ombuden för kännedom utan att uppgiften om vilken socialnämnd som handlade ärendet täcktes över. Mamman anmälde tingsrätten och kommunen för deras hantering av sekretessen kring hennes och barnens adresser. JK menade att det inte är förenligt med grundläggande rättssäkerhetskrav att hålla uppgiften om vilken socialnämnd som utför en utredning om vårdnad, boende eller umgänge hemlig för ena parten. JK ansåg därför att mannen haft rätt att ta del av uppgiften om vilken socialnämnd som utförde vårdnads- och umgängesutredningen.

Enligt 1 § lagen (1988:688) om *besöksförbud* kan en person förbjudas att besöka eller på annat sätt ta kontakt med en annan person eller att följa efter denna person. Besöksförbud får meddelas om det på grund av särskilda omständigheter finns risk att den förbudet ska gälla kommer att begå brott mot, förfölja eller på annat sätt allvarligt trakassera den som förbudet ska skydda. När man bedömer huruvida det finns en sådan risk ska särskilt beaktas om den förbudet ska gälla har begått brott mot den andra personens liv, hälsa, frihet eller frid.

Om syftet med ett besöksförbud kan tillgodoses genom en mindre ingripande åtgärd får förbud inte meddelas. Ett besöksförbud omfattar inte kontakter som med hänsyn till särskilda omständigheter är uppenbart befogade.

Besöksförbud kan också avse förbud att uppehålla sig i en bostad som brukas gemensamt med annan, om det på grund av särskilda omständigheter finns en påtaglig risk för att den förbudet ska gälla kommer att begå brott mot en sammanboendes liv, hälsa, frihet eller frid (besöksförbud avseende gemensam bostad). Förbudet kan också utvidgas till att gälla förbud att uppehålla sig i närheten av en annan persons bostad eller arbetsplats eller annat ställe där den personen brukar vistas (utvidgat besöksförbud).

Besöksförbud ska meddelas för viss tid, högst ett år. Besöksförbud gällande gemensam bostad får dock meddelas för högst 30 dygn. Ett besöksförbud får förlängas med högst ett år i taget. Ett besöksförbud som gäller gemensam bostad får endast förlängas om det finns särskilda skäl och då med högst sju dygn i taget (4 § lagen om besöksförbud).

Enligt 4 a § förordningen (1988:691) om tillämpning av lagen (1988:688) om besöksförbud ska socialnämnden genast underrättas om en domstol eller åklagare meddelar beslut om besöksförbud, om den beslutet ska gälla och den som förbudet ska skydda har gemensamma barn under 18 år. En sådan underrättelse ska ske till socialnämnden på den ort där förbudet helt eller huvudsakligen ska gälla.

Jäv

För att garantera objektiviteten och opartiskheten i myndigheternas handläggning av ärenden finns det bestämmelser om jäv i såväl förvaltningslagen (11–12 §§ FL) som kommunallagen (6 kap. 24–27 § § KL).

Med jäv avses att en tjänsteman har en sådan relation till ärendet att det kan finnas risk för att hon eller han inte kan behandla frågan med den objektivitet som krävs.

Förvaltningslagens jävsregler ska tillämpas hos statliga förvaltningsmyndigheter och allmänna försäkringskassor. Myndigheter i bl.a. kommuner och landsting ska tillämpa jävsreglerna i 6 kap. 24–27 §§ kommunallagen. Bestämmelserna i kommunallagen om jäv ska tillämpas hos socialnämnden (10 kap. 1 § SoL).

Regleringen i 6 kap. kommunallagen är uttömmande och gäller all handläggning hos nämnderna, oavsett om det gäller ärenden som innebär myndighetsutövning mot enskild eller inte. Bestämmelserna gäller både förtroendevalda och anställda tjänstemän. Även de tjänstemän som utreder och är föredragande i ett ärende inför nämnd eller annan beslutsfattare omfattas av jävsbestämmelserna.

En förtroendevald eller en anställd hos kommunen eller landstinget är

jävig enligt 6 kap. 25 § kommunallagen i följande fall:

- Om saken angår honom själv eller hans make, sambo, förälder, barn eller syskon eller någon annan närstående eller om ärendets utgång kan väntas medföra synnerlig nytta eller skada för honom själv eller någon närstående.
- Om han eller någon närstående är ställföreträdare för den som saken angår eller för någon som kan vänta synnerlig nytta eller skada av ärendets utgång.
- Om ärendet rör tillsyn över sådan kommunal verksamhet som han själv är knuten till.
- Om han har fört talan som ombud eller mot ersättning biträtt någon i saken.
- Om det i övrigt finns någon särskild omständighet som är ägnad att rubba förtroendet till hans opartiskhet i ärendet (s.k. delikatessjäv).

JO har behandlat frågan om delikatessjäv och frågan om en socialnämnds skyldighet att snabbt pröva en fråga om jävsinvändning. JO menar bl.a. att det för den enskilde är av största vikt att jävsinvändningar hanteras korrekt och så snabbt som möjligt:

Delikatessjäv kan utgöras av att en handläggare är vän eller ovän med den som är part i ärendet. Vidare kan det vara fråga om delikatessjäv vid ett markant beroendeförhållande mellan handläggaren och parten. Även den som särskilt engagerar sig i saken på ett sätt som ger anledning att anta att det brister i förutsättningarna för en objektiv bedömning av ärendet skulle kunna anses jävig på denna grund (jfr prop. 1971:30 s. 343).¹²

En anställd tjänsteman hos socialnämnden får inte delta i handläggningen av ett ärende om hon eller han är jävig (6 kap. 24 § KL). Den anställda tjänstemannen får inte heller närvara vid sammanträde eller annat möte där ärendet behandlas – inte ens som observatör.

Den som vet om eller antar att hon eller han är jävig i ett ärende ska självmant ge det till känna. Normalt ska ett konstaterat jäv leda till att den jävige inte längre befattar sig med ärendet. I de flesta fall behöver inte heller nämnden fatta ett formellt beslut i jävsfrågan, utan den jävige avstår självmant och ersätts med en annan person. Någon gång kan det dock hända att den som utpekats som jävig själv inte anser sig jävig. I sådana fall måste nämnden avgöra jävsfrågan snarast genom ett formellt beslut (6 kap. 24 §

¹² JO 2001/02 s. 296

tredje stycket KL). Den som jävet gäller får bara delta i prövningen av jävsfrågan om nämnden inte är beslutför utan henne eller honom och någon annan inte heller kan inställa sig till sammanträdet utan olägligt uppskov.

Socialnämndens beslut i jävsfrågan får bara överklagas i samband med ett överklagande av det beslut genom vilket socialnämnden avgör ärendet (6 kap. 24 § fjärde stycket KL).

Det är möjligt att bortse från jäv när frågan om opartiskhet uppenbarligen saknar betydelse (6 kap. 26 § KL), vilket i princip kan gälla ärenden där tjänstemannen inte har något eget inflytande över utgången. Även lämnande av råd och upplysningar till allmänheten torde utgöra sådana åtgärder där frågan om jäv ofta är betydelselös.¹³

Av 6 kap. 27 § andra stycket kommunallagen framgår att en person inte är jävig i ett ärende enbart på grund av att den som handlägger ett ärende hos en nämnd tidigare har deltagit i handläggningen av ärendet hos en annan nämnd.

Kort om handläggning, dokumentation och jäv

- All handläggning av ärenden som rör enskilda och genomförande av beslut om stödsatser, vård och behandling ska dokumenteras. Beslut ska endast grundas på det som finns dokumenterat.
- Uppgifter som kan vara av betydelse för ärendets avgörande ska fortlöpande föras in i akten. Det ska vara möjligt att följa ärendet och vid varje tidpunkt kunna se vad som framkommit i utredningen, vilka åtgärder som vidtagits och vad som planerats.
- Dokumentationen ska vara saklig, objektiv och utformas med respekt för den enskilde. Dokumentationen bör innehålla uppgifter om vem som har gjort en viss anteckning och när anteckningen gjordes.
- Socialnämnden ska inte bara på den enskildes begäran utlämna den dokumentation som har gjorts, utan även på eget initiativ hålla parten underrättad om denna.
- Anteckningar och andra uppgifter i en personakt hos socialnämnden ska gallras fem år efter att den sista anteckningen gjordes i akten. Vissa handlingar har undantagits från gallringsplikten.
- Avtal om vårdnad, boende och umgänge som har godkänts av socialnämnden får inte gallras förrän barnet fyllt 18 år.
- En anställd tjänsteman hos socialnämnden får inte delta i handläggningen av ett ärende om hon eller han är jävig. Den som vet eller antar att hon eller han är jävig i ett ärende ska självant ge det till känna.

¹³ Clevesköld m.fl. (2003) s. 87

13. Uppföljning och utvärdering

Kvalitetssystem

Av socialtjänstlagen framgår att kvaliteten i socialtjänstens verksamhet kontinuerligt ska utvecklas och säkras (3 kap. 3 § SoL). Det bör därför finnas ändamålsenliga system för att följa upp och utveckla kvaliteten inom socialtjänstens familjerättsliga verksamhet.¹

Kriterier för god kvalitet kan vara att den enskilde anser sig bli bemött med respekt samt att brukaren får information för att kunna ta tillvara sina rättigheter. Vidare kan det handla om att insatserna utformas i samråd med brukaren och efter hennes eller hans behov. Andra kvalitetskriterier är att insatserna utformas med sikte på att frigöra den enskildes egna resurser.

I all verksamhet ska barnperspektivet beaktas särskilt.² Detta är synnerligen centralt inom socialtjänstens familjerätt.

Det är viktigt att kontinuerligt följa upp och utvärdera – både för att kontrollera kvaliteten och utveckla verksamheten. Kvalitetssystemen behöver innehålla rutiner för egenkontroll. En sådan uppföljning bör dels handla om hur verksamheten uppfyller lagens krav och intentioner, dels vilka effekter den har för den enskildes livssituation. Den bör bl.a. omfatta uppföljning av verksamhetens resultat, kompetens, förhållningssätt och metoder samt internt och externt samarbete.³

Ett viktigt underlag i uppföljningen är hur verksamheten bedöms av den enskilde och andra berörda. Därför behövs rutiner och metoder för att inhämta synpunkter från brukare och andra intressenter. Förslag och klagomål från brukare är en viktig informationskälla för att kunna åtgärda brister och identifiera områden som kan behöva förbättras.⁴

Uppföljning för de enskildas och för verksamhetsutvecklingens skull

Socialtjänstens familjerätt är en verksamhet i ständig utveckling, till följd av lagändringar, metodutveckling, förändringar av kulturella normer, vär-

1 SOSFS 2000:15

2 SOSFS 2000:15

3 SOSFS 2000:15

4 SOSFS 2000:15

deringar och praxis i föräldraskap och samlevnad m.m. Det betyder att man ständigt behöver ställa sig vissa frågor:

- *Vilket resultat får det vi gör – för barnen och för föräldrarna?*
Vad händer efter samarbetssamtalen – hur mår barnen, kan föräldrarna kommunicera och samarbeta, minskar konflikterna, håller överenskomelser, etc.? Hur använder domstolar och advokater utredningar om vårdnad, boende och umgänge? Är utredningarna ändamålsenliga och begripliga?
- *Gör vi vårt arbete på bästa sätt?*
Hur upplever barn och föräldrar att de blir bemötta? Ser vi barnen och kan vi få in dem i arbetet på ett bra sätt? Hur lyhörda är vi för barnens och föräldrarnas önskemål och behov i samarbetssamtal och utredningar? Hur ser barn och föräldrar på att bli utredda? Hur reagerar föräldrarna på utredningsrapporterna? Hur ser våra rutiner och arbetssätt ut ur brukarnas perspektiv?
- *Gör vi rätt saker?*
Finns det behov hos barn och föräldrar som vi inte ser? Finns det behov som vi inte tillgodoser?

Regelbunden reflektion och diskussion i arbetsgruppen är viktiga redskap i ett kvalitetsarbete. Som ett underlag behövs resultatuppföljningar av olika slag, som kan bestå av t.ex. följande:

- Svar på (eventuellt strukturerade) frågor i avslutande och uppföljande samtal med föräldrar (och barn).
- Eventuella skriftliga utvärderingar och synpunkter från föräldrarna i samband med att samtal eller utredningar avslutas.
- Eventuella enkäter till föräldrarna.
- Egen statistik (exempelvis över vilka det är som tar kontakt, antal samtal i ärendena, andel barnsamtal, andel avbrott i samarbetssamtal och orsaker, andel överenskommelser, förekomst av våld, hot, etc. från någon av parterna, andel föräldrar med utländsk bakgrund, andel domar i överensstämmelse med eventuella förslag i utredningar).
- Återkoppling från olika samarbetsparter, t.ex. vid återkommande möten med tingsrätt, advokater, övrig socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri, kriscentra, kvinnojourer eller andra frivilligorganisationer.

Rättsfall

Nedan återges publicerade rättsfall från Högsta domstolen som rör vårdnad, boende och umgänge. De rättsfall som bara har nummer och rubrik finns refererade tidigare i texten, se sidhänvisning.

NJA 1981 s. 753 Tolvårings uppfattning ansågs påverkad av mamman (s. 87)

NJA 1981 s. 916 Umgänge i förälderns hemland (s. 51)

NJA 1981 s. 1225 Nekat umgänge (s. 47)

NJA 1983 s. 750 Tolkning av begreppet utan beaktansvärda skäl (s. 49)

NJA 1986 s. 338 Mamman fick ensam vårdnad trots att hon olovligt flyttat utomlands med barnet

Vårdnaden om en 8-årig flicka anförtroddes mamman trots att hon, när pappan interimistiskt hade vårdnaden om flickan, rest till sitt hemland Ungern för att stanna där tillsammans med dottern. När HD drygt två år senare avgjorde målet konstaterade HD att flickan funnit sig väl tillrätta i Ungern och att en flytt tillbaka till pappan i Sverige säkert skulle innebära betydande anpassningssvårigheter för flickan. HD fann därför att det var mest förenligt med flickans bästa att mamman anförtroddes vårdnaden om dottern.

NJA 1987 s. 15 Kontaktperson vid umgänge (s. 55)

NJA 1988 s. 448 Betydelsen av motstridiga yttranden från en trettonåring (s. 86)

NJA 1988 s. 559 Individuell bedömning av umgängets omfattning (s. 60)

NJA 1989 s. 335 Ensam vårdnad pga. umgängessabotage (s. 61)

NJA 1990 s. 219 Restriktivitet med föreskrifter för umgänge (s. 51)

NJA 1992 s. 93 En pappa vägrades umgänge med hänsyn till risken att barnet kunde bli olovligen bortfört (s. 48)

NJA 1992 s. 566 Egenmäktighet med barn kan ådömas även den som tidigare dömts för detta brott och fortsätter att undanhålla barnet (s. 48)

NJA 1992 s. 666 Ensam vårdnad trots umgängessabotage (s. 62)

NJA 1993 s 128 Fråga om huruvida mamman kunde åberopa nöd vid egenmäktighet med barn

En mamma hade vägrat att rätta sig efter domstolens avgörande om att vårdnaden skulle flyttas över till pappan. Som skäl för sin vägran menade hon att pappan tidigare hade förgripit sig mot barnet sexuellt och att det fanns en risk att detta skulle upprepas. I målet mot mamman om ansvar för egenmäktighet med barn gjorde mamman gällande att hon skulle gå fri från straff till följd av nöd. Frågan i målet gällde betydelsen av att invändningen om incest prövats i vårdnadsmålet och befunnits ogrundad. HD menade att utrymmet för tillämpningen av nödbestämmelsen på grund av den handlandes egen riskbedömning i en sådan situation får anses vara mycket ringa. HD konstaterade att någon nödsituation inte förelegat och att mammans uppfattning om faran för övergrepp inte kunde befria henne från ansvar från brott.

NJA 1993 s 277 Egenmäktighet med barn

Efter att ett barn bortförts av pappan och denne på grund av detta dömts för egenmäktighet med barn, dömdes han åter för ett sådant brott eftersom han vägrat uppge vem som hade hand om barnet. Frågan gällde huruvida pappan på nytt skulle anses ha gjort sig skyldig till egenmäktighet med barn genom underlåtenhet att lämna uppgifter, eftersom barnet alltjämt inte kommit till rätta. Tillika gällde frågan bevisningen för att pappan skulle ha kunnat lämna uppgifter av betydelse.

NJA 1993 s. 666 Överflyttning av vårdnaden av fjortonåring till familjehemsföräldrarna (s. 23)

NJA 1994 s. 498 Risk för bortförande av barn

HD ansåg att risken för bortförande av ett barn var så stor, att det förelåg en rätt att använda fingerade personuppgifter enligt lagen (1991:483) om fingerade personuppgifter.

NJA 1995 s. 398 Hänsyn har tagits till en trettonårings bestämda vilja (s. 86)

NJA 1995 s. 727 Frågan om umgänge skulle vägras eller förenas med villkor om kontaktperson med hänsyn till risk för att barnet skulle bli olovligen bortfört (s. 49)

NJA 1998 s. 267 Gränsdragning mellan växelvis boende och umgänge (s. 40)

NJA 1998 s. 675 Ensam vårdnad trots umgängessabotage (s. 62)

NJA 1999 s. 451 Gemensam vårdnad till barnets bästa när inte särskilda skäl talar mot detta (samarbetssvårigheter) (s. 32)

NJA 2000 s. 345 Ensam vårdnad pga. en så svår och djup konflikt att det var omöjligt för föräldrarna att samarbeta (s. 32)

Bilaga 2

Justitieombudsmannen

Publicerade beslut

JO 1982/83 s. 189 Referenter

Utredaren bör vara återhållsam när det gäller att ta in uppgifter från släkt och vänner till föräldrarna i en vårdnadsutredning. I stället bör utredaren – utöver samtal med föräldrarna och eventuellt barnen – i största möjliga utsträckning nöja sig med att kontakta personer som står utanför konflikten och som har särskilda kunskaper om barn, t.ex. personal vid barn-avårdscentraler, förskolor, skolor och fritidshem.

JO 1983/84 s. 186 Uppgifter från polisregistret (misstanke- och belastningsregistret)

Det är inte påkallat, eller ens lämpligt, att rutinmässigt hämta in uppgifter från polisregistret om föräldrarna i vårdnads- och umgängesrättsärenden. Sådana upplysningar bör inhämtas endast om uppgifter från polisregistret kan vara till gagn för utredningen, enligt vad som tidigare är känt för nämnden eller vad som kommer fram vid utredningen.

JO 1985/86 s. 273 Vattentäta skott mellan samarbetssamtal och utredning

Det bör råda ”vattentäta skott” mellan samarbetssamtal och utredning. Föräldrar som riskerar att uppgifter från samarbetssamtal används i en kommande utredning kan inta en avvaktande hållning gentemot samtalsledarna. Det finns också en risk att man anpassar sin hållning i saken till vad man uppfattar som bäst, med hänsyn till att samtalsledarna även är vårdnadsutredare. Om samtalsledarna övergår till att göra utredning – vilket JO inte anser ändamålsenligt – får detta i så fall endast ske efter en överenskommelse med föräldrarna, innan samarbetssamtalen inleds. Det torde också krävas att föräldrarna har samtyckt till att uppgifter som lämnats under samarbetssamtalen används i utredningen.

JO 1989/90 s. 234 Registerutdrag på sambo

När det i en vårdnadsutredning kommer fram att den ena parten är sammanboende med en annan person måste självfallet utredarna ta hänsyn till detta när de bedömer denna parts lämplighet som vårdnadshavare. Med tanke på att utredningen görs för att utröna vad som är bäst för barnet måste möjligheten att hämta in uppgifter från polisregistret få utnyttjas även beträffande partens sammanboende.

JO 1990/91 s. 366 Krav på samtycke

Socialtjänsten bör införskaffa uttryckligt och skriftligt samtycke, i de fall samtycke till utlämnande av uppgifter behövs, eftersom det ofta är uppgifter av mer känslig natur.

JO 1992/93 s. 309 Socialnämndens medverkan vad gäller umgänge

I ett ärende om umgängesrätt med barn har JO framhållit vikten av att en socialnämnd anstränger sig för att uppfylla domstolens förordnande. Om det efter domen inträffar nya omständigheter, som motiverar en omprövning av ett umgängesförordnande måste detta ske enligt den föreskrivna ordningen, dvs. i första hand efter talan vid domstol av vårdnadshavaren.

JO 1993/94 s. 307 Kommunikering

Undantag från kommuniseringsplikten i 17 § förvaltningslagen kan ske bl.a. när det är uppenbart att det inte är nödvändigt att kommunicera.

JO 1994/95 s. 283 Utredare som kontaktperson

En vårdnadsutredare bör inte utses till s.k. kontaktperson i samband med umgängesstillfällena utan båda parternas samtycke.

JO 1994/95 s. 285 Information om kontaktpersonens uppgift

Socialtjänsten bör upplysa föräldrarna om en kontaktpersons uppgifter och befogenheter.

JO 1994/95 s. 363 Kommunikering av utredning

Den som är part i ett vårdnads- eller umgängesrättsärendet vid allmän domstol berörs så nära av en utredning att denne bör ha rätt att få del av och yttra sig över utredningen, innan den lämnas till domstolen. JO anser att en vårdnads- eller umgängesutredning alltid bör kommuniceras med parterna innan den lämnas till domstol, oavsett om den innehåller ett ställningstagande i sakfrågan eller inte.

JO 1994/95 s. 506 Uppgifter från samarbetssamtal

Information om parternas ståndpunkter under samarbetssamtal eller liknande uppgifter bör inte lämnas till den domstol som initierat samarbetssamtalen.

JO 1995/96 s. 79 Tidsfrist för utredning

Domstolen ska normalt använda sin rätt att bestämma en viss tid inom vilken utredningen ska vara slutförd. Om en tidsfrist inte har satts ut är det extra viktigt att domstolen har en bevakningsrutin och hör efter varför en utredning eventuellt drar ut på tiden.

JO 1995/96 s. 309 Kommunikering av snabbbyttande

Om det i snabbupplysningar redovisas ett förslag till lösning av tvisten, bör upplysningarna som regel kommuniceras med parterna innan de ges in till tingsrätten. Snabbbyttanden är dock i allmänhet mindre ingående än vårdnads- eller umgängesutredningar och brukar inte heller ha karaktären av klara ställningstaganden. Om upplysningarna inte innehåller något ställningstagande får det enligt JO avgöras från fall till fall om kommunikation bör ske. Även tidsaspekten bör beaktas.

JO 1996/97 s. 297 Kommunikering av snabbbyttande

Exempel på fall där nämnden särskilt bör överväga att kommunicera snabbbyttanden är när yttrandet innehåller grannars, daghemspersonals eller utomstående redogörelser för händelser eller iakttagelser, med personliga omdömen. Däremot bör man kunna låta bli att kommunicera om yttrandet exempelvis endast återger uppgifter som redan är kända för parterna och som hämtats från myndigheters register eller andra handlingar.

JO 1997/98 s. 328 Inga förtryckta blanketter för samtycke

JO har pekat på det olämpliga i att använda förtryckta blanketter för samtycke, eftersom samtycket då lätt kan bli mer omfattande än nödvändigt – utan att den enskilde kanske vågar protestera.

JO 1999/2000 s. 272 Avgränsning mellan yrkesområden

JO har ifrågasatt lämpligheten, särskilt från sekretessynpunkt, av att socialförvaltningens familjerättssociologer arbetar såväl inom familjerådgivningen som inom den individriktade socialtjänsten i övrigt.

JO 1999/2000 s. 280 Anstånd med utredning

Om en vårdnadsutredning blir fördröjd måste utredaren självmant underrätta tingsrätten om detta och vid behov begära anstånd med att lämna in utredningen.

JO 1999/2000 s. 283 Förskola del av daglig omsorg

Det är mycket som talar för att frågan om vilken förskola som ska väljas för ett barn i normalfallet bör kunna hänföras till den dagliga omsorgen.

JO 2000/01 s. 285 Domstolens värdering av uppgifter från socialnämnden

Domstolen ska självständigt pröva vilket värde som kan tillmätas de uppgifter som hämtats in från socialnämnden och kan även ta initiativ till ytterligare utredning.

JO 2000/01 s. 317 Föräldrars rätt till insyn i utredning

Såvitt framgår av förarbetena till ändringen år 1991 i föräldrabalken syftade de nya bestämmelserna om vårdnadsutredning m.m. inte till att begränsa partsinsynen. Enligt JO:s mening bör därför den som berörs av en vårdnadsutredning ha rätt till insyn i det material som ligger till grund för utredningen.

JO 2000/01 s. 325 När socialnämnden har information av betydelse för verkställighet

I ett ärende som gällde länsrätts verkställighet av en dom om umgängesrätt har JO uttalat följande: I mål angående verkställighet av domar eller beslut angående vårdnad och umgänge har en socialnämnd normalt inte möjlighet att på eget initiativ delge en allmän förvaltningsdomstol omständigheter som nämnden anser kan vara av betydelse för domstolens prövning. Socialnämnden har möjlighet att uppmärksamma domstolen på att nämnden har information som den bedömer vara av intresse för domstolens verkställighetsprövning, om nämnden anser att det är påkallat. Det är därefter domstolen som ska ta ställning till om yttrande eller annan utredning ska inhämtas.

JO 2000/01 s. 329 Kritik mot två samtalsledare som skickat en skrivelse till den ena föräldrarnas ombud

JO har i ett ärende som gällde en tingsrätts handläggning i ett mål angående umgänge med barn riktat kritik mot två tjänstemän vid en socialförvaltning, som svarat för samarbetssamtal mellan föräldrarna. De hade i en skrivelse till den ena föräldrarnas ombud i målet uttalat sin uppfattning i umgängesfrågan. Ett korrekt förfaringsätt hade varit att nämnden hade informerat uppdragsgivaren, dvs. domstolen, om att samarbetssamtalen inte längre bedömdes vara konstruktiva.

JO 2000/01 s. 332 Socialnämndens beslut om utredare

Socialnämndens val av utredare enligt 6 kap. 19 § föräldrabalken ska komma till uttryck i ett beslut. Beslutet kan ges en ganska enkel utformning. Det måste dock framgå tydligt vem som utses till utredare, när beslutet har fattats och vem som har fattat beslutet. Det får självklart inte råda någon tvekan om vilken nämnd som ytterst svarar för ett beslut om att utse en vårdnadsutredare. Oklarheter på denna punkt kan leda till problem i olika situationer, t.ex. om det blir aktuellt för nämnden att fatta beslut om att entlediga utredaren p.g.a. jäv.

JO 2001/02 s. 250 Utredning får inte läggas ut på entreprenad

Uppgiften att göra en utredning om vårdnad, boende eller umgänge får inte läggas ut på entreprenad. Enligt grundlagen krävs lagstöd för att en förvaltningsuppgift som omfattar myndighetsutövning ska få överlämnas till ett s.k. privat rättssubjekt (11 kap. 6 § tredje

stycket RF). Även om en utredning inom socialtjänsten som gäller ett yttrande till någon annan myndighet (t.ex. en domstol) inte är myndighetsutövning, anser JO att det finns hinder mot att överlämna sådana utredningar till ett privat rättssubjekt. Detta beror på att det även finns andra begränsningar än det ovan angivna grundlagsstadgandet för vilka uppgifter som en myndighet inom det s.k. specialreglerade kommunala området kan överlämna till utomstående. Om socialnämnden enligt lag eller annan författning är skyldig att yttra sig, efter en begäran från domstol eller annan myndighet, är detta uppenbarligen en uppgift som nämnden själv ska svara för. När det gäller att skilja mellan själva yttrandet och den utredning som ligger till grund för det gäller samma hänsyn som vid ärenden som innefattar myndighetsutövning. JO anser därför att det inte finns några förutsättningar att lämna över utredningen till ett privaträttsligt subjekt. När det gäller utredningar om vårdnad, boende och umgänge ska socialnämnden inte yttra sig, utan endast utse någon att verkställa utredningen. Att det i bestämmelsen sägs att socialnämnden ska utse *någon* att utföra den, skulle i och för sig kunna tas till intäkt för att nämnden kan välja en lämplig person, dvs. även en privat utredare. JO menar dock att detta inte har varit lagstiftarens avsikt. Av förarbetena framgår att lagstiftaren förutsätter att utredningen ska utföras av en tjänsteman vid nämndens förvaltning. JO anser därför att det inte finns någon anledning att betrakta de utredningar som utförs på uppdrag av domstol enligt 6 kap. 19 § föräldrabalken på annat sätt än andra utredningar. Enligt JO:s mening strider det således mot lagen att lägga ut en utredning om vårdnad, boende och umgänge på entreprenad. Det finns däremot inget som hindrar att nämnden anlitar en uppdragstagare som har en sådan anknytning till myndigheten att hon eller han kan sägas delta i dennas verksamhet. Sådana uppdragstagare kan dock endast vara fysiska personer.

JO 2001/02 s. 275 Avtal under pågående domstolsprocess

Det finns ingen bestämmelse som hindrar att socialnämnden godkänner ett avtal under en pågående domstolsprocess, men det torde höra till undantagen att frågan om avtal väcks hos socialnämnden samtidigt som det pågår en tvist vid domstol. Det ligger i sakens natur att nämnden måste agera med försiktighet när det gäller förslag till avtal i frågor som samtidigt är föremål för domstolsbehandling. Självfallet kan nämnden alltid informera om möjligheten att sluta avtal och arbeta vidare med frågan om föräldrarna vill att ett sådant avtal upprättas. När det pågår en domstolsprocess om samma sak är det emellertid av vikt att parterna tar upp frågan om avtal med sina ombud vid domstolen innan de ingår ett avtal. Socialnämnden bör därför verka för att föräldrarna tar kontakt med ombuden. Det finns dock inget som hindrar att nämnden godkänner ett avtal även om någon av föräldrarna inte har tagit en sådan kontakt.

JO 2001/02 s. 278 Förälder bosatt i annan kommun

Om en förälder är bosatt i en annan kommun eller en annan kommun del bör den nämnd som ska godkänna avtalet som regel ta kontakt med den andra nämnden. Om familjen nyligen har flyttat till kommunen bör som regel kontakt tas med nämnden i familjens tidigare hemvistkommun. De åtgärder som nämnden har vidtagit för att utreda förutsättningarna för att godkänna avtalet bör dokumenteras.

JO 2001/02 s. 282 Sekretess vid samarbetssamtal

Det är av grundläggande betydelse att föräldrarna informeras om under vilken sekretess som samarbetssamtalen förs. Om det är fråga om renodlade samarbetssamtal och inte om familjerådgivning bör den vanliga socialtjänstsekretessen gälla.

JO 2001/02 s. 296 Delikatessjäv

Det kan vara fråga om delikatessjäv när en handläggare är vän eller ovän med den som är part i ärendet eller om det är ett markant beroendeförhållande mellan handläggaren och parten. Även den som särskilt engagerar sig i saken på ett sätt som ger anledning att anta att

det brister i förutsättningarna för en objektiv bedömning av ärendet skulle kunna anses jävig på denna grund.

JO 2002/03 s. 252 Handläggning av ärenden om umgänge i närvaro av kontaktperson

JO har i ett ärende som bl.a. gällde hur kommunerna handlägger ärenden när domstol har beslutat att umgänge ska ske i närvaro av kontaktperson konstaterat att det ofta meddelas ett beslut om bistånd enligt socialtjänstlagen. JO menar dock att en sådan lösning inte är helt invändningsfri. Det ligger nämligen i sakens natur att socialnämnden måste kunna förordna en kontaktperson även mot någon av de berördas vilja, dvs. i strid med de grundläggande principerna för socialtjänstlagens tillämpning. Framför allt två olika handlingsmönster kan urskiljas när det gäller socialnämndernas handläggning. Vissa socialnämnder tar upp frågan om kontaktperson på eget initiativ, dvs. utan ansökan, medan andra utreder frågan först efter att någon eller båda föräldrarna kommit in med en ansökan. Om ingen ansökan inkommer, händer det även att socialnämnden tar kontakt med föräldrarna och uppmanar dem att lämna in en sådan. JO anser att oavsett vilket alternativ socialnämnden väljer, så får handläggningen av frågan anses vara ett ärende som innefattar myndighetsutövning mot enskild. Denna slutsats löser enligt JO emellertid inte andra frågor kring handläggningen, t.ex. när det gäller partsställningen i ärendet. Om socialnämnden handlägger ärendet som ett biståndsärende utan ansökan, ligger det nära till hands att betrakta barnet som biståndstagare och part i ärendet. Därmed skulle vårdnadshavaren vara den som företräder barnet. Med hänsyn till att socialtjänstlagen bygger på frivillighet torde då vårdnadshavaren ha möjlighet att avböja insatsen och överklaga ett biståndsbeslut om beslutet går barnet emot. Om socialnämnden däremot handlägger ärendet som ett biståndsärende utan ansökan, *med vårdnadshavaren eller den umgängesberättigade föräldern angiven som biståndstagare*, har sannolikt den angivna biståndstagaren möjlighet att överklaga nämndens beslut om beslutet går henne eller honom emot. Om socialnämnden själv begär att en ansökan lämnas in uppkommer frågan om vad som sker om en ansökan inte inkommer. I sådana fall verkar det inte vara möjligt att förordna en kontaktperson. I övrigt uppkommer huvudsakligen samma frågor som när socialnämnden inte kräver en ansökan. När det gäller partsfrågan är det här naturligt att se sökanden som part, i varje fall om ansökan hanteras inom ramen för ett biståndsärende. Eftersom frågan om umgänge och/eller formen för dess utövande har prövats av allmän domstol har det som regel funnits en tvist mellan föräldrarna angående umgänget. I sådana fall måste socialnämnden kunna förordna en kontaktperson mot någon av de berördas vilja. Om ärendet handläggs som ett biståndsärende enligt socialtjänstlagen, kan det leda till att ena parten i ärendet disponerar över frågan om kontaktperson. Enligt föräldrabalken ska emellertid frågan om umgänge bestämmas av allmän domstol om föräldrarna inte kan komma överens. Om någon av föräldrarna i praktiken skulle ha möjlighet att avböja kontaktperson när ärendet behandlas av socialnämnden, skulle det alltså innebära en inskränkning av domstolarnas och socialnämndernas möjligheter att tillgodose barnets behov av en nära och god kontakt med båda sina föräldrar. JO konstaterar att det finns oklarheter när det gäller formerna för socialnämndernas handläggning av dessa ärenden och att detta kan få olyckliga konsekvenser för domstolarnas och socialnämndernas möjligheter att tillgodose barnets behov av en nära och god kontakt med båda sina föräldrar.

JO 2002/03 s. 283 Avtal om umgänge

Fråga om två avtal angående umgänge med barn var utformade så att socialnämnden borde ha godkänt dem.

*Opublicerade beslut***JO beslut den 30 augusti 1994 dnr 43-1994 Socialnämndens handläggning vid domstols förordnande av kontaktperson vid umgänge**

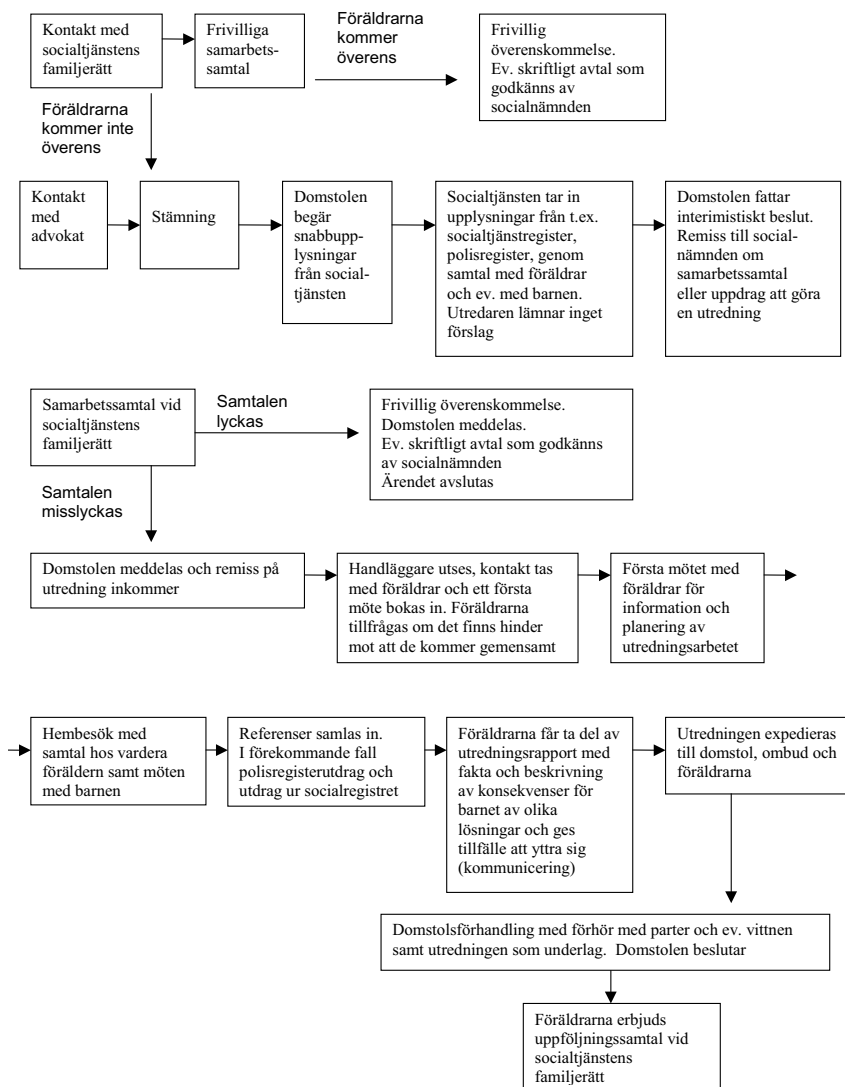
Om en domstol har förordnat att umgänge mellan föräldrar och barn ska utövas i närvaro av en person som utses av socialnämnd, har nämnden vid behandlingen av frågan om att utse en sådan person att utgå från att umgänge ska äga rum i den utsträckning och på det sätt som domstolen har beslutat samt att detta är i överensstämmelse med barnets bästa. Det är alltså inte socialnämndens sak att göra en egen bedömning av om det beslutade umgänget är lämpligt eller inte och låta en sådan bedömning inverka på frågan om att utse en kontaktperson. JO konstaterar vidare att allmän domstol inte kan ålägga socialnämnden att utse kontaktperson. JO menar att socialnämnden bör se domstolens förordnande som en begäran om nämndens medverkan. Om ett umgänge inte kan ske i enlighet med domstolens förordnande för att nämnden inte kan utse någon kontaktperson, måste umgängesfrågan omprövas av domstolen. För att undvika att en sådan situation uppkommer konstaterar JO att det är viktigt att domstolen tar kontakt med socialnämnden innan den beslutar om ett sådant förordnande.

JO beslut den 24 januari 2002 dnr 3285-2000 Avståndet mellan förskolan och bosättningskommunen kan medföra att frågan inte längre infattas i den dagliga omsorgen

JO har uttalat att det är mycket som talar för att frågan om vilken förskola som ska väljas för ett barn normalt bör kunna hänföras till den dagliga omsorgen, men menar att avståndet mellan förskolan och bosättningskommunen kan vara en sådan omständighet som gör att det inte längre är fråga om ett sådant normalfall som får anses innefattas i begreppet daglig omsorg. Det skulle därmed enligt huvudregeln i 6 kap. 13 § föräldrabalken krävas ett beslut av vårdnadshavarna gemensamt.

Bilaga 3

Schematisk bild av rättsprocessen

Socialstyrelsens författningssamling

Ansvarig utgivare: Chefsjurist Kristina Widgren

Socialstyrelsen

Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge;

**SOSFS
2003:14 (S)**

Utkom från trycket
den 16 oktober 2003

beslutade den 16 september 2003.

I dessa allmänna råd ges rekommendationer till stöd för socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge enligt föräldrabalken (1949:381) och socialtjänstlagen (2001:453).

SAMARBETSSAMTAL

Av 6 kap. 18 § föräldrabalken följer att föräldrar enligt 5 kap. 3 § socialtjänstlagen genom samarbetssamtal kan få hjälp att nå enighet i frågor om vårdnad, boende och umgänge.

Ramen för samarbetssamtalen

Samtalsledaren bör erbjuda barnets föräldrar ett första samtal inom två eller högst tre veckor från det att de har kontaktat socialnämnden eller från det att en remiss från rätten har kommit in till nämnden.

Samtalsledaren bör klargöra syftet med samtalen. Vidare bör denne informera om samtalens inriktning och karaktär samt vilken sekretess som kommer att gälla för uppgifterna från samtalen.

Om föräldrarna närmar sig en samförståndslösning, som enligt samtalsledarens bedömning inte är förenlig med barnets bästa, bör samtalsledaren redovisa följderna av förslaget för att söka vidga föräldrarnas förståelse för barnet och dess situation.

Om samtalsledaren bedömer att fortsatta samtal inte kan hjälpa föräldrarna att lösa frågorna om vårdnad, boende och umgänge, bör de informeras om detta och samtalen avslutas. Vidare bör föräldrarna informeras om möjligheten till stöd i annan form, t.ex. familjerådgivning.

Barnets roll

Bedömningen av om det är lämpligt att tala med barnet i samband med föräldrarnas samarbetssamtal bör, förutom barnets ålder och mognad, göras utifrån barnets egna behov av att få information och att få berätta om sin situation. Samtalsledaren bör noga överväga vilket syfte samtalet med barnet skall ha.

**SOSFS
2003:14****Uppföljning av samarbetssamtal**

Om föräldrarna når en överenskommelse, bör de erbjudas en tid för ett samtal för att följa upp om frågorna om vårdnad, boende och umgänge har löst sig till barnets bästa eller om det finns anledning att göra tillägg eller ändringar i överenskommelsen.

Samarbetssamtal vid misstankar om våld eller annan kränkande behandling

För att identifiera de kvinnor eller män som är eller har varit utsatta för våld, hot, kontroll eller någon annan kränkande behandling inom familjen bör samtalsledaren ställa frågor om detta. Om det då kommer fram uppgifter som tyder på något av nämnda förhållanden, bör samtalsledaren erbjuda föräldrarna enskilda samtal för att kunna bedöma om och hur fortsatta samtal skall genomföras. Om samtalsledaren anser att det inte är lämpligt med samarbetssamtal, bör föräldrarna informeras om samtalsledarens bedömning.

Om en förälder uppger att det har förekommit t.ex. våld eller hot, bör samtalsledaren alltid göra en bedömning av vilka säkerhetsåtgärder som behövs vid samtalen.

Om samtalsledaren bedömer att samtalen endast är ett sätt att försöka fortsätta kontrollera den andre föräldern eller få tillfälle att träffa denne, bör de avslutas.

Samtalsledaren bör kartlägga

- i vilken utsträckning barnet har bevittnat våld, andra övergrepp eller annan kränkande behandling och hur barnet har reagerat,
- om barnet självt har blivit utsatt, och
- hur föräldrarna ser på barnets behov av stöd.

AVTAL OM VÅRDNAD, BOENDE OCH UMGÄNGE

Av 6 kap. 17 a § föräldrabalken följer att föräldrar enligt 5 kap. 3 § socialtjänstlagen kan få hjälp att träffa avtal om vårdnad, boende och umgänge. Socialnämnden i den kommun där barnet är folkbokfört prövar om ett avtal mellan föräldrarna enligt 6 kap. 6 §, 14 a § andra stycket och 15 a § andra stycket föräldrabalken skall godkännas.

Personligt sammanträffande

Innan socialnämnden godkänner ett avtal om vårdnad, boende och umgänge bör handläggaren träffa föräldrarna.

Handläggaren bör informera föräldrarna om avtalets rättsliga verkan samt de ekonomiska konsekvenser som den valda lösningen kan få.

**SOSFS
2003:14****Barnets inställning**

Handläggaren bör bilda sig en uppfattning om barnets inställning utifrån samtalet med föräldrarna. Om det efter samtalet finns oklarheter, bör handläggaren om det är lämpligt tala med barnet.

Allvarliga problem hos föräldrarna

Utredaren bör vid sin bedömning av avtalet vara uppmärksam på sådana problem hos föräldrarna som kan påverka förutsättningarna för det.

Avtal om vårdnad

Tidsbegränsade avtal om vårdnad bör i regel inte godkännas.

Avtal om boende

Vid handläggarens bedömning av om ett avtal om växelvis boende är till barnets bästa bör hänsyn tas till barnets rätt till eget livsrum, t.ex. behov av kontinuitet i förskola eller skola, kamratkontakter och fritidsaktiviteter.

Avtal om umgänge

I ett avtal om umgänge bör det klart framgå när umgänget skall äga rum och var och av vem barnet skall hämtas och lämnas.

Föräldrar med anknytning till annat land

Föräldrar som har anknytning till ett annat land, t.ex. genom medborgarskap eller hemvist, bör informeras om att det inte är säkert att ett avtal om vårdnad, boende och umgänge gäller i hemlandet och att de kan vända sig till det landets ambassad eller konsulat för information.

Avtalets form

Separata avtal bör upprättas för

- de olika områdena vårdnad, boende och umgänge, och
- varje barn i en syskonskara.

”SNABBUPPLYSNINGAR”

Enligt 6 kap. 20 § andra stycket föräldrabalken kan rätten inför ett interimistiskt beslut om vårdnad, boende och umgänge hämta in upplysningar från socialnämnden.

Om rätten vill ha upplysningar inför ett sådant beslut, bör utredaren alltid hämta in uppgifter om föräldrarna från socialtjänstens register. Vidare bör utredaren bedöma om det finns skäl att hämta in uppgifter

**SOSFS
2003:14**

från Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.

Utredaren bör alltid ha ett samtal med föräldrarna. Det bör handla om

- barnets situation,
- föräldrarnas möjligheter att samverka, och
- vilka möjliga lösningar av tvisten föräldrarna ser.

I samtalet med föräldrarna bör utredaren bilda sig en uppfattning om det, utifrån barnets ålder och mognad, är lämpligt att även tala med barnet.

Om det kommer fram något som ger utredaren anledning att anta att någon av föräldrarna brister i omsorgen om barnet, bör utredningen utvidgas, t.ex. genom ytterligare samtal med föräldrarna eller referenspersoner.

I samband med att rätten begär upplysningar inför det interimistiska beslutet bör socialtjänsten erbjuda föräldrarna samarbetsamtal.

**UTREDNING OM VÅRDNAD, BOENDE
OCH UMGÄNGE**

Enligt 6 kap. 19 § tredje stycket föräldrabalken får rätten uppdra åt socialnämnden att utse någon att verkställa en utredning om vårdnad, boende och umgänge. Rätten får fastställa riktlinjer för utredningen och bestämma en viss tid inom vilken utredningen skall vara slutförd.

Påbörja utredning

Socialnämnden bör så snart som möjligt efter det att den har fått en begäran från rätten utse någon att verkställa utredningen. Utredaren bör därefter omgående påbörja den.

Utredaren bör begränsa utredningen till sådant som kan vara relevant för rätten.

Föräldrar bosatta i olika kommuner

Om rätten ger två socialnämnder i uppdrag att var för sig utse en utredare som verkställer varsin utredning, bör utredarna gemensamt diskutera hur arbetet skall bedrivas för att försäkra sig om att utredningarnas kvalitet blir lika god. Utredarna bör fortlöpande och i förekommande fall inom ramen för rättens riktlinjer samråda när det gäller t.ex.

- antal träffar med föräldrar och barn,
- när träffarna skall äga rum,
- vem som skall ansvara för samtal med barnet, och
- referenspersoner.

**SOSFS
2003:14****Kontakten med föräldrarna*****Inledande samtal***

I kallelsen till det första samtalet bör föräldrarna uppmanas att kontakta utredaren, om någon av föräldrarna anser att något särskilt talar emot ett gemensamt samtal.

Utredaren bör informera föräldrarna om

- utredningens syfte och förlopp,
- utredarens, advokatens och rättens olika roller,
- det skriftliga material som utredaren redan har tillgång till, och
- om utdrag kommer att hämtas in från socialtjänstens register samt Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.

Utredaren bör även informera föräldrarna om varför han eller hon kommer att träffa barnet. Vidare bör utredaren ge föräldrarna råd om hur de kan berätta för barnet om utredningen och förbereda barnet på utredarens hembesök och samtal.

Utredaren bör upplysa föräldrarna om att de när som helst under utredningen kan påbörja samarbetssamtal och i avvaktan på att dessa genomförs, med rättens godkännande, låta utredningen vila.

Utredaren bör informera föräldrarna om vilka eventuella kontakter som, med stöd av 1 kap. 5 § sekretesslagen, kan komma att tas med referenspersoner.

Fortsatta samtal

De fortsatta samtalen bör handla om barnet och barnets behov, föräldrarollen och föräldrarnas omsorgsförmåga. Samtalen bör framför allt inriktas på respektive förälders beskrivning av barnet och dess uppväxt samt synen på

- barnets nuvarande situation,
- vårdnaden, boendet och umgänget,
- samarbetet med den andra föräldern, och
- den andra parten som förälder.

Utredaren bör fråga föräldrarna om vilka alternativa lösningar de kan se och konsekvenserna för barnet.

Allvarliga problem hos föräldrarna

Utredaren bör vara uppmärksam på sådant som tyder på t.ex. missbruk, personlighetsstörning, psykisk sjukdom eller utvecklingsstörning hos någon av föräldrarna. Utredaren bör ställa frågor på ett sådant sätt att det kommer fram om det har förekommit våld, hot, kontroll eller andra kränkningar mellan föräldrarna.

Om något tyder på sådana problem, bör utredaren ställa frågor om hur dessa har påverkat barnet, vad det har bevittnat och vad barnet självt eventuellt har utsatts för. Utredaren bör ta reda på hur svårigheterna påverkar föräldrarnas omsorgsförmåga.

**SOSFS
2003:14*****Föräldrars uppgifter om varandra***

Om en förälder lämnar graverande uppgifter om den andra föräldern, t.ex. om missbruk, våldsbenägenhet eller annan svår problematik, bör utredaren så snart det är möjligt i ett efterföljande samtal låta den andra föräldern bemöta uppgifterna.

Ny partner

Om en förälder lever i ett nytt förhållande, bör utredaren ha samtal med den nya partnern och bedöma dennes relation och inställning till barnet.

Kontakten med barnet

Utredaren bör alltid träffa barnet både enskilt och tillsammans med respektive förälder. Syftet bör vara att

- lära känna barnet,
- bedöma barnets utveckling och mognad,
- bedöma hur barnet mår, och
- bedöma samspelet med och anknytningen till föräldrarna.

Utredaren bör ge barnet tillfälle att berätta eller på annat sätt åskådliggöra hur det ser på sin situation. Av 6 kap. 19 § fjärde stycket föräldrabalken följer att den som verkställer en utredning skall, om det inte är olämpligt, söka klarlägga barnets inställning och redovisa den för rätten. Utredaren bör inte pressa barnet att lämna synpunkter eller att ta ställning i sak.

Om utredningen avser flera barn, bör utredaren ge vart och ett möjlighet att komma till tals i enskilda samtal så att de kan uttrycka sina tankar och sin inställning oberoende av varandra.

Utredaren bör anpassa samtalens innehåll och längd till barnets ålder och mognad.

Avslutande samtal

Utredaren bör erbjuda föräldrarna ett avslutande samtal, enskilt eller tillsammans, för att sammanfatta arbetet med utredningen.

Om det är lämpligt, bör även barnet informeras om vad utredaren kommit fram till i utredningen.

Referenspersoner

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör han eller hon noga överväga syftet med kontakten.

Utredaren bör i första hand ta in uppgifter från personer som känner barnet väl utifrån en professionell relation och som genom sin yrkeskunskap om barn, t.ex. personal vid förskola, skola och fritidshem, kan ge viktiga upplysningar om barnet.

**SOSFS
2003:14**

Utredaren bör i regel intervjuva referenspersonerna vid ett personligt sammanträffande.

Kontakten med referenspersonen bör inriktas på

- barnets fysiska och psykiska hälsa och utveckling,
- referenspersonens bild av t.ex. relationer och samspel mellan barnet och föräldrarna, och
- referenspersonens kontakt med föräldrarna.

Utredaren bör betona att det inte är referenspersonens ansvar att ta ställning i frågan om vårdnad, boende och umgänge. Referenspersonen bör informeras om att hans eller hennes uttalanden kommer att ingå i utredningen som en del i underlaget för rättsens beslut.

Registeruppgifter

Utredaren bör alltid hämta in uppgifter från socialtjänstens register. Vidare bör utredaren bedöma om det finns skäl att hämta in uppgifter från Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.

Utredningsrapporten

Utredaren bör bl.a. redovisa

- när utredningen påbörjades och avslutades,
- antalet samtal med föräldrar och barn,
- när och var samtalen ägde rum samt i vilka konstellationer, och
- vilka referenspersoner utredaren valde att kontakta och varför.

Utredaren bör redovisa om det finns brister i utredningen, t.ex. att någon av föräldrarna inte har medverkat.

Utredaren bör begränsa rapporten till sådant som kan vara relevant för rätten.

Om barnet

Om uppdraget från rätten avser flera barn, bör varje barn redovisas för sig i rapporten.

Utredaren bör kortfattat beskriva de yttre förhållanden under vilka barnet lever. Även barnets fysiska och psykiska hälsa samt omsorgsbehov bör beskrivas, t.ex. hur barnet har reagerat på den ändrade familjesituationen i samband med separationen och hur väl barnet har funnit sig till rätta.

Utredaren bör sammanfatta redovisa uppgifterna om barnet från föräldrarna respektive referenspersoner, register och från barnet självt. Utredaren bör dessutom ge sin egen bild av barnet och ange vad den grundar sig på.

Om utredaren inte har haft någon kontakt eller något samtal med barnet, bör anledningen till det redovisas. Om det inte har varit lämpligt att klarlägga barnets inställning, bör det liksom skälen för detta anges.

**SOSFS
2003:14*****Om föräldrarna***

Efter en kortfattad beskrivning av de yttre förhållanden under vilka föräldrarna lever bör rapporten främst inrikta sig på föräldrarnas omsorgs- och samarbetsförmåga.

Om någon av föräldrarna har sådana problem som inverkar på livsföringen och omsorgsförmågan, t.ex. missbruk, psykisk sjukdom, våldsbenägenhet och kriminalitet, bör det redovisas.

Referenspersoner

Utredaren bör kortfattat redovisa vad referenspersonerna har sagt.

Om en referensperson är släkt med eller vän till en förälder, bör utredaren redovisa släktskapet respektive vänskapen och motivet till valet av referenspersonen.

Registeruppgifter

Utredaren bör redovisa sådana uppgifter från socialtjänstens register och Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister som kan vara relevanta.

Utredarens bedömning

Utredaren bör, med beaktande av eventuella riktlinjer från rätten, redovisa sin bedömning av t.ex.

- barnets känslomässiga anknytning och relation till respektive förälder,
- innebörden och vikten av barnets egen inställning,
- respektive förälders lämplighet som vårdnadshavare, bo- och umgängesförälder,
- hur barnets behov av en nära och god kontakt med föräldrarna bäst kan tillgodoses,
- barnets möjligheter att få sina behov och rättigheter tillgodosedda,
- om barnet kan fara illa, t.ex. om någon av föräldrarna har gjort sig skyldig till våld eller andra övergrepp mot barnet eller den andra föräldern,
- föräldrarnas vilja och förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet,
- föräldrarnas förmåga att hålla barnet utanför sina konflikter,
- föräldrarnas förmåga att skilja på egna behov och barnets samt att prioritera barnets behov framför sina egna, och
- övriga individuella förhållanden, t.ex. om barnet har behov av särskilt stöd.

Oavsett om utredaren kompletterar rapporten med ett förslag, bör denne alltid beskriva vad olika beslut kan komma att innebära för barnet, dvs. lämna en konsekvensbeskrivning.

**SOSFS
2003:14****UPPFÖLJANDE SAMTAL**

Efter avslutad utredning och när rätten har meddelat dom bör socialnämnden som en av de åtgärder som följer av 5 kap. 1 § socialtjänstlagen erbjuda föräldrarna en tid för ett uppföljningssamtal. I samband med detta bör utredaren även erbjuda barnet ett uppföljningssamtal.

**SOCIALNÄMNDENS MÖJLIGHET ATT FÖRA TALAN
NÄR UMGÄNGE BEGÄRS AV ANNAN ÄN FÖRÄLDER**

Enligt 6 kap. 15 a § föräldrabalken får, om umgänge begärs av någon annan än en förälder, talan föras av socialnämnden.

Om socialnämnden bedömer att umgänge är till barnets bästa, bör nämnden innan den beslutar sig för om talan skall föras vid domstol försöka nå en överenskommelse om umgänge på frivillig väg.

KONTAKTPERSONER VID UMGÄNGE

Enligt 6 kap. 15 a § föräldrabalken skall rätten besluta om umgänge efter vad som är bäst för barnet. Med stöd av denna bestämmelse kan rätten förordna att umgänget skall utövas i närvaro av en person som utses av socialnämnden.

En kontaktperson kan också beviljas som bistånd på en begäran eller efter samtycke av den enskilde enligt 3 kap. 6 § socialtjänstlagen.

Lämplighet

Socialnämnden bör, med den tilltänkte kontaktpersonens samtycke, begära uppgifter från socialtjänstens register, Rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister samt eventuellt kontakta referenspersoner.

Uppdraget

Uppdraget till kontaktpersonen bör vara skriftligt. Vidare bör uppdraget vara detaljerat och tydligt. Det bör bl.a. framgå

- vad syftet med insatsen är,
- vad kontaktpersonen skall vara vaksam på,
- vilka förhållningsregler som skall gälla i det enskilda fallet,
- att kontaktpersonen skall vara neutral och sätta barnets bästa främst, och
- hur uppföljning av insatsen skall göras.

Socialnämnden bör också klargöra uppdraget för föräldrarna och informera om de instruktioner som nämnden har givit till kontaktpersonen.

**SOSFS
2003:14**

Stöd till kontaktpersonen

Kontaktpersonen bör ha tillgång till stöd från den ansvarige handläggaren. I komplicerade fall bör kontaktpersonen ha tillgång till stöd i form av kvalificerad handledning.

Socialstyrelsen

KERSTIN WIGZELL

Pernilla Krusberg
(Socialtjänstavdelningen)

Referenser

- Anderson, Harlene (1999): *Samtal, språk och möjligheter*. Mareld. Stockholm
- Andersson, Gunvor (1998): *Barnintervjun som forskningsmetod*. Nordisk Psykologi 50 (1) s. 18–41
- Andersson, Gunvor & Aronsson, Karin (red) (2001): *Haverier i social barnavård? Fem fallstudier*. Gothia. Stockholm
- Arnell, Ami & Ekblom, Inger (1999): ... och han sparkade mamma. Rädda Barnen
- Aronsson, Karin (2001): Berättande och sanning. I: Andersson, Gunvor & Aronsson, Karin (red). *Haverier i social barnavård? Fem fallstudier*. Gothia. Stockholm
- Barn och deras familjer 2000*. SCB: Demografiska rapporter 2002:2
- Barnsamtal på familjerådgivningen. Hur stödja barnen när föräldrarna är i relationskris?* Stockholms stad 2001
- Bravo, Marcela & Lönnback, Eva Britt (1998): Invandringskrisen eller Det förlorade paradiset. I: Ahmadi, Nader (red): *Ungdom, kulturmöten, identitet*. Liber
- Bortförda och kvarhållna barn i utlandet*. Udinfo. Regeringskansliet 1999
- Clevesköld, Lars m.fl. (2002): *Handläggning inom socialtjänsten*. Upplaga 6:1. Norstedts juridik.
- Doverborg-Österberg, Elisabet & Pramling, Ingrid (1985): *Att förstå barns tankar*. Liber Utbildningsförlaget. Stockholm
- Hindberg, Barbro (1998): Läger vi över ett alltför stort ansvar på barnen? *Socionom* 5/1998
- Hydén, Margareta (1999): *Mäns ansvar och kvinnors motstånd. Fem teser om mäns våld mot kvinnor i nära relationer*. Socionomen 6/99
- Hydén, Margareta & Hydén, Lars-Christer (2002): *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet*. Natur och Kultur. Stockholm
- Kihlberg, Magnus (1998): *Barnets rätt till båda föräldrarna*. Rädda Barnen
- Killén, Kari (1991): *Svikna barn*. Om bristande omsorg och vårt ansvar för de utsatta barnen. W& W
- Norström, Carl & Sverne, Tor (1997): *Sekretess i socialtjänsten* Stockholm. Gothia
- Nya möjligheter i skilda världar*. Redovisning av projekt gruppsamtal för skilsmässobarn. Familjerättsenheten i Sundsvall 1998
- Någon måste sätta ned foten*. Allmänna Barnhuset 2001
- Rejmer, Annika (2003): *Vårdnadstvister. En rättssociologisk studie av tingsrätters funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnens bästa*. Lund Studies in Sociology of Law
- Regner, Göran m.fl. (2000): *Sekretesslagen. En kommentar*. Norstedts juridik
- Rosvall, Christina (1996): *Föräldrars upplevelser av vårdnadsutredningar*. Magisteruppsats i socialt behandlingsarbete. Socialhögskolan i Lund

- Rother-Schirren, Theddo m.fl. (2001): *Familjerätt I*. Norstedts Juridik
- Sjösten, Mats (1998): *Vårdnad, boende och umgänge. Bestämmelserna i föräldrabalken och närliggande regler*. Norstedts Juridik
- Socialtjänstlagen. En vägledning*. Svenska Kommunförbundet. 1998
- Svenska Kommunförbundets cirkulär 1998:174: *Handläggning av ärenden rörande avtal om vårdnad, boende och umgänge enligt föräldrabalken och socialtjänstlagen – en vägledning*.
- Svenska Kommunförbundets lagserie 1999
- Walén, Gösta (2001): *Föräldrabalken. En kommentar* [6. omarb. uppl.] Norstedts juridik. Stockholm
- Walén, Gösta (2003): *Föräldrabalken. En kommentar*. Norstedts juridik. Stockholm
- Wickström, Anita (1998): *1998 års vårdnadsreform och socialtjänsten*. Norstedts Juridik
- Wilson, Jim (2001): *Barnets röst i utredning och behandling*. Mareld. Stockholm
- Øvreide, Haldor (2000): *Samtal med barn. Metodiska samtal med barn i svåra livssituationer*. Studentlitteratur

Socialstyrelsens skrifter

- Att enas kring barnen med samhällets hjälp. Samarbetssamtal när det förekommit våld i relationen*. Socialstyrelsen 2002
- Att skiljas i främmande land. Invandrarens möte med familjerätt och familjerådgivning*. Socialstyrelsen 1997
- Barn i skuggan av våldet*. Socialstyrelsen 2002
- En introduktion till Barns behov i centrum* (2002). Socialstyrelsen. Studiematerial
- Familjerätt under 2001*. Sveriges officiella statistik. Socialstyrelsen
- Olovligt bortförd. Om bort- och hitfördä barn i vårdnads- och umgängeskonflikter*. Socialstyrelsen 1994
- Växelvis boende*. Socialstyrelsen 2001
- SoS-rapport 1996:19 *Barn i fokus*
- SoS-rapport 2000:3 *Sexuella övergrepp mot barn – en kunskapsöversikt*
- SoS-rapport 2000:7 *Samarbetssamtal – socialt arbete med föräldrar*
- Socialstyrelsens allmänna råd om kvalitetssystem inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg, SOSFS 2000:15
- Socialstyrelsens allmänna råd om socialtjänstens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge, SOSFS 2003:14

FN:s konvention om barnets rättigheter

Statens offentliga utredningar

- SOU 1979:63 *Barnets rätt 2. Om föräldraansvar m.m.*
- SOU 1995:60 *Kvinnofrid*
- SOU 1995:79 *Vårdnad, boende, umgänge*
- SOU 1997:116 *Barns bästa i främsta rummet*
- SOU 2001:72 *Barnmisshandel – Att förebygga och åtgärda*
- SOU 2002:71 *Nationell handlingsplan mot våld i nära relationer*
- SOU 2002:121 *Skollag för kvalitet och likvärdighet*

Departementsserien

DS 1989:52 *Vårdnad och umgänge*

Ds 1999:57 *Gemensam vårdnad för ogifta föräldrar*

Ds 2002:13 *Utövandet av barns rättigheter i familjerättsprocesser*

Utskottsbetänkande

1997/98:LU 12 *Vårdnad, boende och umgänge*

Propositioner

Prop. 1975/76:170 *Om föräldrabalken m.m.*

Prop. 1978/79:67 *Om förbud mot aga*

Prop. 1979/80:1 *Om socialtjänstlagen*

Prop. 1981/82:168 *Vårdnad och umgänge m.m.*

Prop. 1982/83:165 *Om verkställighet vid avgöranden om vårdnad eller umgänge m.m.*

Prop. 1990/91:8 *Vårdnad och umgänge*

Prop. 1992/93:139 *Om olovligt bortförande och andra övergrepp mot barn*

Prop. 1993/94:57 *Vårdnadshavares skadeståndsansvar*

Prop. 1993/94:251 *Förmynderskapslagstiftningen*

Prop. 1994/95:224 *Barns rätt att komma till tals*

Prop. 1996/97:124 *Ändring i socialtjänstlagen*

Prop. 1997/98:7 *Vårdnad, boende och umgänge*

Prop. 2000/01:80 *Ny socialtjänstlag m.m.*

Sakregister

A

adoption 30, 36, 38, 214
anklagelser 96, 106
anknytning 129
anmälan om gemensam vårdnad 19
anmälningssplikt 80, 97, 106, 153, 162, 163, 187, 188
arbetsanteckningar 124
avtal 19, 37, 38, 44, 46, 66, 67, 107, 127, 144, 183

B

barn som far illa 80, 97, 106, 153, 162, 163, 187, 188
barnets faktiska bosättning 38
barnets grundläggande rättigheter 147
barnets inställning 39, 84, 87, 130, 146, 164, 165, 175, 179, 186, 193, 201
barnets perspektiv 42, 85, 88, 117, 119, 139, 165
barnets rätt att komma till tals 25, 69, 83, 87, 92
barnets vilja 14, 39, 44, 59, 83, 87, 92, 130, 134, 138, 144, 145, 147, 175, 179, 191, 193, 196, 199
barnets åsikt 14, 39, 44, 59, 83, 87, 92, 130, 134, 138, 144, 145, 147, 175, 179
barnkonventionen 13, 69, 83
barnomsorg 34, 35, 38
barnpsykiatriskt utlåtande 150, 172
barnsamtal 85, 87, 88, 89, 112, 119, 142, 150, 151, 167, 178, 193, 222
begäran om upplysningar 185, 197
belastnings- och misstankeregister 56, 145, 156, 163, 173, 174, 177, 185
bemötande 93, 94, 100, 105, 151
beslut om barnets förskola/skola 34, 35
besöksförbud 124, 215, 217
bristande omvårdnad 21

D

daglig omsorg 34, 231

dokumentation 57, 124, 136, 182, 212, 220, 229

E

eftergivande av sekretess 114, 125, 127, 206, 207

ensam vårdnad 24, 26, 27, 30, 31, 35, 37, 38, 43, 44, 62, 134

enskilda samtal 121, 151, 154, 164, 167

entledigande av särskilt förordnad vårdnadshavare 26

F

faderskapsbekräftelse 19

familjerådgivning 15, 109, 112, 113, 114, 124, 127, 131, 153, 185, 187, 212, 228, 229

familjerådgivningssekretess 113, 153, 185

flyttningsanmälan 36, 43

FN:s konvention om barnets rättigheter 13, 69, 83

folkbokföring 34, 35, 42, 64, 129, 215

föreskrifter för umgänge 30, 46, 50, 63, 67, 223

förmyndare/förmynderskap 19, 21, 27, 28, 129

förskola 34, 40, 42, 88, 135, 138, 169, 178, 228, 231

försörjning 19, 64

försörjningsansvar 19, 64

förälder i utlandet 143

förälders dödsfall 23

G

gemensam vårdnad mot förälders vilja 31, 39, 46

godkännande av avtal 38, 67, 74, 107, 110, 127, 184

H

Haagkonventionen 50, 200

handledning 56, 63, 95, 105, 112, 118, 151

hembesök 156, 166, 167

hemvist 24, 50, 58, 128, 139, 200, 203, 229

I

interimistiskt beslut 144, 185

J

journalanteckningar 125, 182

jäv 218, 228, 230

K

kommunicering 143, 146, 159, 177, 183, 214, 227

kompetens 56, 89, 102, 110, 112, 151, 221

konflikthantering 95, 106, 112, 151

konsekvensbeskrivning 180, 186

kontaktperson 15, 30, 46, 49, 63, 188, 196, 199, 202, 227, 230, 231

kulturrkollisioner 97

L

lojalitetskonflikt 14, 76, 77, 89, 165

M

medling 192, 195, 199, 201, 203

men 204

muntlig förberedelse 146, 189

N

namnval 36, 38

O

olovligt bortförande och kvarhållande av barn 70, 200, 203

omsorgsbrist 22, 47, 96, 161

omsorgsförmåga 47, 96, 157, 159, 175, 177, 180, 186

P

pass 34, 36, 38

polishämtning 193, 195, 199, 201

R

referenter 169, 180, 226

resekostnader vid umgänge 65, 137, 202

risk för övergrepp 14, 33, 39, 44, 46, 47, 63, 74

riskbedömning 122, 224

rättegångskostnader 67

rättshjälp 67, 202

S

samarbetssamtal 62, 74, 80, 81, 87, 95, 97, 102, 103, 108, 127, 130, 146, 150, 153, 154, 157, 185, 222, 227, 229

samtal med barn 85, 87, 88, 89, 112, 119, 142, 150, 151, 167, 178, 193, 222

samtycke 38, 52, 56, 142, 153, 157, 168, 170, 177, 180, 184, 185, 207, 211, 226, 227

sekretess 20, 59, 110, 113, 125, 127, 131, 137, 143, 153, 157, 169, 176, 204, 215, 228, 229

sexuella övergrepp 16, 47, 96, 161

skadeståndsansvar 36

skola 40, 42, 64, 88, 135, 138, 169, 178

skyttelmedling 122

skälighetsbedömning 66

snabbupplysningar 144, 185, 209, 227

socialregister 56, 142, 145, 156, 173, 177, 185

stödgrupper för barn 80

säkerhetsåtgärder 121, 122

särskilt förordnad vårdnadshavare 19, 25

T

tillsynsansvar för barn 36

tolk 101, 183

tvångsmedel 193, 195, 199

U

umgängesresor 65, 68

umgängessabotage 61

umgängesvägran 62

underhållsbidrag 64
underhållsskyldighet 64
underhållsstöd 64
uppföljning 56, 57, 73, 91, 120, 151, 168, 189, 212, 221
uppgiftsskyldighet 131, 136, 205, 207, 211
utlämnande av handlingar 211
utredning om vårdnad, boende och umgänge 139, 229
utredningsrapport 175
utredningsskyldig kommun 141
utredningstid 150
utvärdering 212, 221

V

vardagliga beslut 34
verkställighet 49, 50, 127, 131, 190, 228
vilandeförklaring 109
villkor för umgänge 30, 46, 50, 63, 67
vite 191, 193, 199
vittnesmål 57, 185
våld 31, 37, 47, 55, 70, 95, 101, 108, 120, 151, 158, 161, 177, 180, 181, 182, 187, 222
vårdnadsöverflyttning 22
växelvis boende 40, 44, 64, 68, 135, 138, 217

Ä

ändring av folkbokföring 34, 35, 42, 43

Ö

överflyttning av vårdnad 21, 25, 28, 62